İÇİNDEKİLER

1.	**HAZAR HAVZASINDA STRATEJİK OYUNLAR: HUKUKİ STATÜ SORUNU VE ULUSLARARASI ENERJİ POLİTİĞİ** **İlqar QURBANOV**	**4**
2.	**İLKÖĞRETİM OKULU ÖĞRENCİLERİNİN DEMOKRAS UNSURLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ: (BOLU İLİ GAZİPAŞA İLKÖĞRETİM OKULU ÖRNEĞİ)** **Gülhan GÜRBÜZ** **Dr. Samettin GÜNDÜZ**	**17**
3.	**YUMUŞAK GÜÇ VE EVRİMİ** **Yrd. Doç Dr. Sait YILMAZ**	**31**
4.	**GAGAUZLARIN MİLLİ LİDERİ MİHAİL ÇAKIR** **Dr. Güllü KARANFİL**	**37**
5.	**KULT, HAKİMİYYƏT VƏ LİDERLİK** **Mustafa TUNCER**	**42**
6.	**TÜRKLERDE HAYVAN SEMBOLİZMİ VE DİN İLİŞKİSİ** **Dr. Resul ÇATALBAŞ**	**49**
7.	**AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSRLƏR SİYASİ HÜQUQİ FİKRİNDƏ QANUN VƏ QANUNÇULUĞA DAİR İDEYALARA İSLAMIN TƏSİRİ** **Dr. Aqşin QULİYEV**	**61**
8.	**TÜRK DÜNYASI'NIN ORTAK TARİH ÇALIŞMALARININ ÖNEMİ** **İzzet EGE**	**69**
9.	**TÜRKİYE'NİN ORTA ASYA POLİTİKASI KÜRESELLEŞME FONUNDA** **Prof. Dr. Sani HACIYEV**	**79**
10.	**AVRASYA BÖLGESEL ENTEGRASYONUNDA TÜRK DÜNYASININ PERSPEKTİFLERİ (ECO ÖRNEĞİNDE)** **Doç. Dr. Yegane GÖZELOVA**	**87**
11.	**TÜRK DÜNYASI ENERJİ PROJELERİ VE MODERN DÜNYA** **Doç. Dr. Xoşqedem İSLAM**	**95**
12.	**RUSYA İMPARATORLUĞUNUN KUZEY AZERBAYCAN'DAKİ SÖMÜRGE POLİTİKASININ ANTİTÜRK VE ANTİMÜSLÜMAN MAHİYETİ** **Doç. Dr. Mehman ABDULLAYEV**	**100**
13.	**ZEYNELABİDİN ŞİRVANİ : 1780 – 1837 AZERBAYCANLI GEZGİN-Dr. Emrullah GÜNEY**	**108**
14.	**KİTAP TANITIMLARI ve REKLAMLAR**	**115**

(1) HAZAR HAVZASINDA STRATEJİK OYUNLAR: HUKUKİ STATÜ SORUNU VE ULUSLARARASI ENERJİ POLİTİĞİ

İlqar QURBANOV[1]

ÖZET

Konumuz Enerjinin uluslararası arenada nasıl bir önem kazandığı ve Hazar havzasındaki enerji kaynakları ve onların uluslararası politikaya yansıma boyutlarıdır. Konu ile ilgili hipotezim **"Hazarda Havzasında oynanan strateji oyunların Hazarın Hukuki Statüsüne etkileri"** şeklindedir.

Öncelikle belirtmem gerekir ki, çalışmamda üzerinde durduğum esas konu Hazarın enerji kaynakları ve dış faktörlerin Hazara karşı ilgileridir. Dikkat ettiğim diğer bir husus ise Hazar Havzasının beş kıyıdaş ülkesinin Hazarın sınırlarının belirlenmesi üzere kendi aralarında yaşadıkları siyasi sorunlardır. Şöyle ki, çalışma üç ana başlık altında incelenmiştir.

İlk ana başlıkta Hazar Havzasında stratejik oyunların nedenleri ve tarihi gelişimi ile ilgili bigiler verilmiş. Burada petrolün uluslararası imajından ve dış faktörleri kendisine çekmesinin sebeplerinden bahs edilmiştir. İlk başlıkdakı belirtilen bir diğer husus ise Hazar doğal gazından beslenecek NABUCCO Boru Hattı`nın bölgesel ve sonucda uluslararası önemidir.

İkinci ana başlıkta ise Hazar beş kıyıdaş ülkesinin gerek enerji politikasında, gerekse de Hazarın statüsünün çözümlenmesinde sergiledikleri tutumları ve onların ayrı ayrılıkta dış politikasının hususiyetleri ilgili veriler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hazar, Stratejik Oyun, Enerji Politikası.

ABSTRACT

Topic of the working paper is the importance of energy in the international arena and energy resources of Caspian and its refceltion dimension to internaional politics. Hypotesis about subject is **"The Effects of Strategic Games playing on Caspian Basin to the Juridical Status of Caspian Sea"**.

Firstly, I would like to mention that, main issues on which I have focused on, is Caspain energy resources and interests of external factors to Caspian. Antoher issue that I payed attention, is the problems of coastal countries which have on determination of boundaries of Caspian. I analyzed my study under there title.

In the first title, I have briefly mentioned the reasons and histrorical development of strategic games on Caspian Basin. I also mentioned about the international image of petrol and the reasons of withdrawing the external factors. Another issue, is the regional and international importance of NABUCCO which will be feeded from the Capsian natural gas.

In the second title I analyzed the attitudes of five coastal countries of Caspian over energy politics and on the solution of the juridical status of Caspian.

---

[1] Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Türk Dünyasi İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi; ilqar.qurbanov@hotmail.com, Cep: +99451 857 66 84

Key words: Caspian, Strategic Game, Energy Politics.

GİRİŞ

Hazar denizi coğrafi anlamda dünyanın en büyük gölü olarak kabul edilir. Tarihi süreç içinde ise Hazar bölgesi kendi enerji kaynakları ile gerek konşu, gerekse de uzak kıta ülkelerinin dış politikalarını etkileyen tarihi bir etken olmuştur.

İlk başlarda Hazarın kaderi SSCB/Çarlık Rusya ve İran arasındakı anlaşmalarla belirlenmiştir. Daha sonra ise, SSCB`nin çöküşü ve Hazar kıyısında daha üç egemen devletin yaranması ile süreç baştan başa deyişmiştir. Hazar bölgesinde enerji diplomasisi başladığından itibaren Hazarın Hukuki Statüsü tezi ortaya atılmıştır. Tabi bunu yapan aktör ise SSCB`in çöküşünden sonra bölgedeki eski otoritesini tamir etmeye çalışan Rusya idi. Rusya tarihi süreçde bölgede her zaman bir askeri tehdit oluşturmuştur. Bu potansiyelini kullanarak da konşu ülkelere günümüze kadar dolayı politikalarla baskılar yapmaktadır. Çünki, Rusya yapılan her işbirliğinde kendini görmek istemekteyken, 1994 tarihli BTC anlaşması onu devre dışı bırakmıştır. Bu hakareti bünyesine sığdırmayan Rusya da Hazarda statü kozunu ortaya atmıştır.

Yıllardır yapılan konferanslarda imzalanan anlaşmalara rağmen Hazarın statü sorunu halen çözülmüş değildir. Şöyle her beş kıyışdaş ülke kendine özgün bir dış politika sergilediğinden Hazarın Hukuki Statüsü ikili ve üçlü anlaşmalarla masadan masaya gitmektedir, fakat ortak bir masaya konulmuş değil.

Bölgede Rusyanın girişimlerini kıra bilecek bir diğer aktör ise ABD`dir. ABD SSCB`nin dağılmasından sonra bölgedeki egemen ülkelerin ihtiyaçlarını çabuk sezmiş ve bölgeye bir takım programlar ile sızmayı başarmıştır. Şöyle ki, dünyanın hemen her yerinde askeri üslere sahip olan ABD Hazar Havzasında yeni üsler elde edilmesinin Rusyaya karşı bir güvenlik kuşağı oluşturacağına inanmakta, bu yüzden de Post Sovyet mekanındakı ülkeler ABD`nin bu amaçlarına alet edilmektedirler. ABD NATO gibi bölgesel askeri alyansla bölgeye daha çabuk sızmayı başardı. Zaman zaman işbirliği yaptığı ülkelerden de bazı tepkiler almasına rağmen bu tepkiler onu küresel güç olma arzusu yolunda durduramamıştır. Tek amaçı ise askeri güç edinmek çabasıdır.

ABD`nin bölgede gücünü kırmak isteyen bir diğer güç ise Çindir. Çinde aynı zamanda bölge ülkeler ile derin bir işbirliği çabaları içinde ve onun amaçı da ABD`ye karşı gerek ekonomik, gerekse de politik kalkan yapmaktır.

Bölgede ABD aracılığı yapan Türkiye ise kendisini Hazarın doğal kaynaklarının Nabucco hattı ile arazisinden geçeceği enerji köprüsü olarak görmektedir. Çünki arazisinde ne kadar boru hattı bulundurursa, bir o kadar da kendi iç istikrarı ve ulusal güvenliğini sağlayacağına inanıyor.

1. HAZAR HAVZASINDA STRATEJİK OYUNLARIN NEDENLERİ.

Petrol en eskilerden beri tarih boyunca varlığı bilinen, ama perspektivliyi düşünülmeyen bir yakıt vasıtası olmuştur. İlk başlarda petrolden ateş yakmak ve aydınlatmak, daha sonra inşaatlarda, sonra ise motorları çalıştırmak için yararlanmışlardır. Ama zaman ilerledikce, ülkelerin ekonomik ve siyasi alanlarında reformlar devirden devire petrolün gerek ekonomik gerekse de siyasi önemini artırmıştır. İlk zamanlarda basit amaçlar için kullanılan petrol 19. yüzyıldan itibaren savaş gemilerini, uçaklarını çalıştırma vasıtası olmuştur. Tarihe bir göz atarsak petrolun

I ve II Dünya Savaşları sırasında silaha kurşun gerektiği gibi gerekli olması idi. Böylece petrole olan ihtiyaç artık günümüzde uluslararası arenada "**Petro-politika"** kavramını oluşturmuştur (Emeklier ve Ergül**,** 2010).

Petrol elde edilmesi hiç de işin sonudur anlamına gelmez. Çünki petrol zaten çıkarıldığında ham şekilde elde edilir. Bunun imalı bazen çıkarılan ülkelerde teknolojik açıdan kolaylık olmadığından bir takım sorunlar yaratdığı için ve eğer çıkaran yabancı ülkeyse, petrolu kendi ülkesinde imal etmeyi amaçlar ve bunun için de petrolun kendi kaynağından uzak mesafelere taşınması gereği ortaya çıkmış olur. Dolayısıyla da, ülkenin adeta kan damarları sistemini oluşturan boru hatlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Sonuç itibarile, petrol zengini ülkeler kendi ham petrollerini sadece yurtiçinde tüketmekle kalmaz, aynı zamanda bir kısmını da yurtdışına ihrac etmek istediklerinden konşu veya uzak qıta ülkeleri ile enerjinin taşınmasına ilişkin işbirliği yapmaktadırlar. Bu işbirliği diğer bir tarafdan da bölgede enerji rekabetinin oluşmasına sebep olmaktadır. Dünya güçleri gibi tanınan ABD ve Rusya ve bölgesel güç olmakla dünya gücü olmaya aday AB, enerji kaynaklarının zengin olduğu bölgelerde adeta bir rekabet içindedirler. Her biri enerji kaynaklarının kendi çıkarları için sömürülmesini amaçlamaktadır. Bu da günümüzde "**Boru Hatları Diplomasisi"** terimini ortaya çıkarmıştır. (Kahraman, 2008).

Artık bilindiği gibi yakın gelecekte enerji tüketimi nüfus sayısının artmasıyla daha da artacaktır. Bu nedenle, AB üyesi batılı ülkeler enerji kısıtlığı sebebinden Rusyanın Gaspromuna, Basra Körfezi ve kısmen de Kuzey Afrika enerji kaynaklarına bağımlı olmaktadırlar. Çünki, Avrupada zaten enerji üreticileri oldukca düşük sayda. Bu enerji bağımlılığını kırmak için enerji bağımlı ülkeler yeni ve güvenli kaynaklar arayışındadır. Günümüzde de enerji kaynaklarının göz okşadığı en parlak yer Orta Doğu ve Hazar Havzasıdır. Farklı ülkelerin kaynaklarına göre Hazar Havzası ikinci Basra Körfezi olmağa aday bölgedir.

Dış Faktörlerin Hazar Politikası ve Stratejik Oyunu - Hazar Havzasında bulunmayan, ama direkt Hazar politikasına etki gösteren dış faktörler de bulunmaktadır. Hazara ilgisini gizletmeyen en etkin dış faktör ABD`dir. ABD uzak kıtada olmasına rağmen Orta Doğuda olduğu gibi Hazarda da bir petrol kokusu almıştır. Şimdi kendi sinsi tohumlarını Hazar bölgesine sepmektedir. Dolayısıyla, ABD 1991`de bağımsızlık kazanan üç egemen kıyıdaş ülkeye (Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistana) yardım tekniği ile yaklaşmış, ekonomik işbirliğinden askeri işbirliklerine kadar bir ilerleme kayd etmiştir. Böylece çeşitli vasıtalarla ABD bölgede askeri üs edinme gayretleri içindedir. Şöyle ki, Amerika dünyanın çeşitli bölgelerinde 70-den fazla askeri üsse sahiptir. Sonuçda ABD`nin bu tekniği Rusyanın bölge ülkeleri üzerinde etkisini kırmayı amaçlamaktadır. Çünki Hazarın enerji kaynakları yakın gelecekte ABD`nin Orta Doğu kaynaklarına bağımlılığını azalta bilme niteliğindedir. Ama, Hazar Havzası Rusyanın arka bahçesi olduğundan stratejik açıdan büyük önem taşımaktadır ve şöyle ki, Rusya kendi otoritesini kimseye kapdırmaya niyetli de değil zaten.

ADB`nin bölgeye sızmasının en iyi yolları Amerikan ve Avrupa destekli **"Boru Hatları Diplomasi"**sidir (BTC). Dolayısıyla ABD Hazar Havzasında enerji kaynakları üzerinde kısmen söz sahibi olmaktadır. Bölgeye sızma yolu ise doğal olarak Türkiyeden geçmektedir. ABD Türkiyeni bir çok alanda destekleyerek Güney Kafkasyaya doğru itmiştir. Türkiye ABD çıkarları doğrultusunda hareket etmekle aynı zamanda da tranzit ülkeye dönüşmüş ve bölgesel güç olma imkanına sahip olmuştur.

Gerçi Türkiye her ne kadar ABD yönümlü bir politika yürütse de, onun bir hayli Rusyaya doğal gaz bağımlılığı da söz konusudur. Rusya da bunu erken sezdiği için

Karadenizin altından (her ne kadar Hazarın Hukuki Statüsünün belirlenmesinde kendisini çevre dostu gibi gösterse de) Türkiyenin kendisine karşı bağımlılığını artırmak maksadıyla **"Mavi Akım Projesi"**ni gerçekleştirmiştir.

Hazar havzasının potansiyeli ile ilgilenen diğer bir ülke ise Çindir. Çin hızla büyüyen ekonomisi ile uluslararası ekonomik ilişkilerin bir gözdesi haline gelmiştir. Rusya gibi Çin de aynı zamanda bölgede ABD gücünü kırmaya çalışan ülkelerdendir. Çin Kazakistanla yaptığı enerji anlaşmalarında ABD`nin yoğun tepkisi ile karşılaşmaktadır. Aynı zamanda Çin de, Rusya gibi ABD`ye karşı Şangay İşbirliği Örgütünü kullanmayı amaçlamaktadır.

Bölgedeki çekişmelerde fazla görünmeyen, büyük enerji ithalatçısı olan Japonya siyasi alandan daha çok ekonomik alanda görülmektedir. Enerji ithalatının büyük kısmını Orta Doğu ülkelerinden yapan Japonya şimdi Hazar Havzasına yönelmektedir. Şöyle ki, Japonyanın İnpex ve İtochu şirketleri BTC`de belli bir paya sahibtirler.

Hazar Havzasına kendi ağlarını atmış bir diğer aktör ise Avrupa Birliğidir. AB Ruyadan olan doğal gaz bağımlılığından kurtulmak için 1991`de bağımsızlık kazanmış Orta Asya ve Güney Kafkasya ülkelerine çeşitli programlarıyla yaklaşmaya başlamıştır. AB`nin bölgeye yönelik adımları TACIS, TRASECA, INOGATE, Doğu Ortaklığı, Komşuluk Politikası gibi programlardan oluşmaktadır. Çünki, AB kendi enerji ithalatının büyük bir kısmını Rusya, Kuzey Afrika, Basra Körfezi ve Nijeryadan yaptığı için bölgeye enerji açısından bir alternatif olarak bakmaktadır.

NATO`nun ise Hazar bölgesine ilgi duyması Sovyetler Birliyinin dağılmasıyla başlamıştır. 1991`den sonra NATO`nun bölgeye **"Barış için Ortaklık "** projesi ile girmesi Hazar Havzasına batılı ülkelerin de yolunu açmıştır.

Nabucco Diplomasisi - Nabucco Projesinin çalışmaları 2002`de BOTAŞ`ın Bulgaristanın Bulgargaz, Romanyanın Transgaz, Macarıtanın MOL, Avusturyanın OMV şirketleri ile yapdığı görüşmeler sonucunda ortaya çıkmıştır. Daha sonra 2008`de Almanyanın RWE şirketi Nabucco`nun 6-cı ortak şirket olurken, Azerbaycanın SOCAR şirketi ile 7-ci ortak olarak görüşmelere başlandı.

Bilindiği gibi, AB`nin en önemli sorunlarından biri enerji yoksulluğudur. Enerji tüketimi gitdikce artmaktadır. AB`nin enerji alanında tedarikçileri Rusya ve kısmen de Kuzey Afrika ülkeleridir. Rusyanın Ukrayna ile çekişmeleri Avrupanı kışın ortasında doğal gazsız kalmasına neden olmuştu. Bu sebepden Avrupa kendisine alternatif enerji kaynağı arayışına çıkmıştır. Orta Doğunun enerjisinin bol olmasına rağmen bölgedeki siyasi istikrarsızlık Avrupanın ilgisini daha güvenli bölgelere çekmektedir. Bu yüzden Orta Doğu ile kıyaslamada kısmen güvenli bir diğer enerji kaynağı Hazar Havzasının enerji rezervleridir. Onun için de sürekli programları ile Orta Asya ve Güney Kafkasya ülkeleri ile sıkı işbirliği yapmaktadır (Yücel ve Ekmekçiler).

Günümüzde Rusya enerjisine alternatif gibi görünen enerji sevkiyat hattı Nabucco`dur. Nabucco hattını doğal gazla temin edecek Azerbaycanın yıllık doğal gaz üretimi 14.7 milyar metrekübdür. Bunun da belli bir kısmı yurtiçinde tüketilmekte ve belli bir kısmı ise Rusyaya satılmaktadır. Yani, geride kalan miktarın Nabucco`nun yarısını bile doldurmayacağı öngörülüyor. Nabucco`nu besleyecek ek hatlar Mısır, İran, Irak ve Türkmenistandan sevk edilecek doğal gazla da sağana bilir. İleri yıllarda Avrupa eneji tüketiminin 2020`ye doğru yıllık 700 milyar metrekübe ulaşacağını, Nabucco`nun ise Avrupaya sağalayacağı doğal gazın 34 milyar metreküb olmasını göz önüne alırsak, bu hattın bile Avrupanı doğal gazla besleyeceyini söyeleyemeyiz (Bilgin). Bunun için altı tane Nabucco hattının olması gerekir. Yani kısacası, ortada bir proje var, ama doğal gaz yok!

Azerbeycan için alternatif projelerden sayılan Nabucconun Türkmenistan doğal gazından beslenmesi Azerbeycanın çıkarlarına uygun olmamakta, çünki Azerbeycan "Umut" yatağından elde olunacak doğal gazla Nabucconun doğal gaz ihtiyacının bir kısmını gidermeyi amaçlamakta. Bir diğer değişle, Türkmen gazı Azerbeycan gazına rakipdir. Cumhurbaşkanı sayın İlham Aliyev ise bir demeçinde Hazarın enerji kaynaklarının Azerbeycan vasıtasıyla Avrupaya, Türkmenistan vasıtasıyla ise Asyaya sevk edilmesi her iki ülke için de daha uygun. O halde Azerbeycan ve Türkmenisetan rakip değil, işbirlikçi ola bilirler (Penahov, 2010).

2. HAZAR HAVZASINDA STRATEJİK OYUNLARIN TARAFLARI.

Hazar Havzası değince, akla enerjiden başka Hazar Havzasının beş kıyıdaş ülkesi - Azerbaycan, Rusya, Kazakistan, Türkmenistan ve İran gelir. Çalışmada bu beş egemen kıyıdaş ülke ayrı-ayrılıkta incelenmiştir.

Azerbaycan - Azerbaycan Cumhuriyyetinin günümüzde uluslararası politikada inkar edilemeyen ve kaçınılmaz bir enerji otoritesi vardır. XIX yüzyılda artık Azerbaycan Batılı ülkelerin petrol şirketlerinin gözdesi olmuş ve XX yüzyıldan artık Baku Batı ülkelerinin yatırımları için bir odak noktasına dönüşmüştür. Diğer tarafdan tarihde yaşanan savaşlarda da **"Bakü Pastası"** terimi de Azerbaycanın Bakü kıyılarının içerdiği eneji rezervlerinden dolayı ortaya çıkmıştır. Ama, Azerbaycan geçmişde bu kaynaklarından istediği gibi yararlanamamıştır. Zira, 1918 mayıs ayının 28`de Azerbaycan Cumhuriyyeti kurulmuş, ama 23 ay yaşadıktan sonra bolşevikler tarafından devrilmiştir. İki asr Rusların sömürgesinde yaşayan Azerbaycan Rusya petrol tüketiminin %70-ni sağlamaktaydı (Alpargu, 2004). 1991`de bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycanın ekonomisi bir uçurumdaydı. Haydar Aliyev kendi yönetimi zamanında Azerbaycanı bu düştüğü uçurumdan kurtarmak için bir takım politik addımlar atmaya başladı. (DİB, 2003) Elçibey döneminde Rusya ile kötülüşen ilişkilerini pekiştirmek için diplomatik gayretler gösterdi. Bunun yanı sıra egemenliğini yeni kazanan ülke olarak kendine yeni müttefikler aramaya başladı. Ekonomik kalkınma için uluslararası örgütler ve bu örgütlere üye olan batılı güçler de dahil olmakla, çok uluslu şirketlerden iyi bir tarafdar olamazdı. Böylece Azerbaycan kendi kalkınma amaçı olarak ilk adımı 1994`de "**Yüzyılın Anlaşması"**na (Bakü-Tiflis-Ceyhan) imza atmasıydı. ABD ve Avrupa destekli bu anlaşma Azerbaycanın Hazarda de-facto durumunu pekiştirmekteydi (Uslu, 2006).

BTC anlaşması tabii ki, Rusyanı **by-pass** etmekle yapılan bir anlaşmaydı. Bu yüzden Rusya kendisinin petrol anlaşmasından dışlanmasından dolayı aynı yılda BM`de seslendirdiği bildiride Hazarın Hukuki Statüsünü gündeme getirdi ve Hazarın Hükuki Statüsünün halen kıyıdaş ülkeler tarafından belirlenmediğini, bu yüzden de Hazardakı enerji kaynakları için yapılan anlaşmaların beş kıyışdaş ülkelerin olumlu onayı ile gerçekleştirilmesinin önemini dile getirdi. Azerbaycan da Rusyanı devre dışı bırakdığını anladığından ve onun bu ve muhtemel tepkilerini bastırmak için ona diğer projelerden %50 oranında bir pay vermiştir (Ünal, 1999).

Şöyle ki, Azerbaycanın Hazar sektöründe elde etdiyi enerji yalnızca petrolden kaynaklanmamaktaydı. Petrol kadar hali-hazırda önemi haiz olan başka bir enerji türü ise doğal gazdır. Azerbaycanın kendi qazını dünya pazarlarına çıkarmak en önemli projelerinden biri de Bakü-Tiflis-Erzurum doğal qaz hattıdır. BTC`nin pay sahiblerinin

de bir kaçının paya sahib olduğu bu hatt Azerbaycana yakın gelecekte büyük perspektivler sunmaktadır (Ener ve Ahmedov, 2008).

Azerbaycan qazının aday olduğu diğer alternatif boru hattları ise **"Beyaz Akım"** ve "Nabucco"dur. Her iki projeni kıyaslarsak Nabucco projesi Azerbeycan için stratejik açıdan daha uygun bir hedefdir. Çünki, Azerbeycan doğal gazını Avrupaya sevk etmek için Gürcistan, Kara Deniz ve Ukraynanın arazisini kullanacağından, "Beyaz Akım" Türkiyeyi enerji politikasından kenara itecekti. Bu da dolayısıyla, Azerbeycan-Türkiye ilişkilerine kötü bir biçimde yansıyacaktı. Fakat, Nabucco bunun aksine Hazar doğal gazının Avrupaya sevk edilmesi için Türkiyeni tranzit ülke gibi görüyor (Penahov, 2010).

Azerbaycanın enerji otoritesinde başka bir hususu da belirtmek gerekir ki, Azerbaycan Hazarda hali hazırda daimi askeri üstlerden yoksun, bunun için de onun Hazardakı su sınırlarının güvenliyi ABD ve NATO`nun desteklediği bazı programlar araçılığıyla sağlanıyor.

Dikkate alınacak diğer bir nokta ise, Azerbaycanı diğer kıyıdaş ülkelerden farklandıran temel özellik ise onun enerji sektöründe batı yönümlü bir politika sergilemesidir.

Rusya - Her kesin de bildiği gibi Rusyanın büyük ve güçlü potansiyeli ile tarihde kendine özgün bir konumu olmuştur. Zaten, günümüzde de Rusya Sovyetler dönemindeki gibi olmasa da gerek bölgede, gerekse de dünyada kaçınılmaz politik ve askeri bir kapasiteye sahiptir. Tarih boyunca **"Denizlere Hakim Olma"** ve **"Sömürgecilik"** Rusyanın başlıca amaçları olmuştur. 1991`de Sovyetler Birliğinin çöküşünden sonra Rusya büyük bir gerileme yaşamıştır. Dolayısıyla 1991`de Sovyetlerin çöküşü ile bağımsızlık kazanan ülkeler, esasen de Orta Asya (Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan) ve Güney Kafkazya ülkeleri (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) üzerinde denetimi elden vermemek için Bağımsız Devletler Topluluğunu kurmuştur (Gökçe, 2008).

İlk başlarda belirtildiği gibi, Rusya enerji anlaşmalarından, özellikle de BTC`den dışlanmasına ilişkin hemen her yerde Hazarın Hükuki Statüsü kozunu ortaya koymaktadır. Rusya, 6 Ekim 1994'de Birleşmiş Milletler Asamblesinde "Hazar Denizinin Yasal Statüsü İtibariyle Rusya Federasyonunun Durumu" adlı, İran ve Sovyetler Birliği tarafından Hazarın yasal rejimini belirleyen anlaşmalarının yürürlükte olduğunu ve ortak kullanımının tek çözüm olduğunu açıklayan bir memorandum yayınlamıştır.

Zaten Sovyetlerin çöküşü ile Hazar etrafında kıyıdaş ülkelerin ikiden beşe yükselmesi statü konusunda Rusyanın işini zorlaştırmıştır. Bilindiyi gibi Rusya dünyada kendi askeri potansiyeli ile tanınmaktadır. Onun için Hazarın sektörlere bölünmesinde Rusyanın temel amaçı denizin enerji kaynakları ile zengin kısımlarını elde etmek veya yakınında bulunmak, aynı zamanda bir askeri donanma ile denizde konumunu kuvvetlendirmektir. Gerçi kıyışdaş ülkelerin her birinin farklı politikaları ve siyasi niyetleri olduğu için statü konusunda nihai bir anlaşma bugüne kadar halen gerçekleşmemiştir.

Bir diğer tarafdan batı ülkelerinin bölgeye enerji yatırımları yapmak için akını Rusyanı hoşnut etmemekdedir. Zira, Rusya konşu ülkelerin de enerji kaynakları üzerinde bir yönetim ve dolayı yolla bir denetim elde etmek istemektedir. Bu yüzden kıyıdaş ülkelerle ilişkilerini sık sık yapılan görüşmelerle pekiştirmekte, Hazarın Hukuki Statüsü ve enerji kaynaklarının ortak kullanımı ile ilgili bazı iki taraflı ve çok taraflı anlaşmalar yapmaktadır.

Rusya Hazara olan batı ilgisini def etmek için farklı önlemler almaktadır, dolayısıyla dört kıyıdaş ülkelerle ayrı-ayrılıkta veya ortak görüşmelerinde eko-sistemin güvenliği konusunun üzerinde de inatlı bir şekilde durmaktadır. Bu inadı, Kazakistan petrolünün veya Türkmenistan doğal gazının Hazarın altından, Trans-Hazar adı verilen boru hatlarıyla Güney Kafkasya üzerinden Avrupa pazarlarına taşınmasını önlemekten kaynaklanmaktadır. Zira, bu petrolun ve doğal gazın Hazarın altından nakl edilmesi ekolojik açıdan güvenli olmaya bilir. Ama, eko-sistemin güvenliğini sık sık dile getiren Rusya bügün Karadenizin altından **"Güney Akım Projesi"** ve Baltik denizinden Almanyaya ulaşacak **"Kuzey Akım Projesi"**ni gerçekleştirmek için büyük gayretler göstermektedir. Dolayısıyla bunun için Bulgaristan ve İtalyanın petrol şiketleri ile anlaşmalar yapmaktadır. Ama, yapılan bu anlaşmalar sonucunda ortaya çıkacak boru hatları deniz altından gideceği için Ukraynanı sonuçta by-pass edecek.

Kazakistan - Bağımsızlığından sonra, Kazakistan petrolden dolayı adeta batılı şirketlerin ilgi odağına çevrilmiştir. Egemen bir devlet olarak Kazakistanın başlıca amaçı kendi ekonomisinde bir kalkınma yaşatmak ve dış dünya ile gerek ekonomik, gerekse de politik ilişkilerini pekiştirmekti.

1990`den bu yana Nazarbayevin yürütdüğü politika Kazakistanı dünyanın en önemli petrol ihrac eden ülkeler sırasına almayı başarmıştır. Ülkede petrol taşınmasında başlıca hatt Tengiz-Novorossisk hattıdır. Bundan başka, Kazakistan Çinle de petrolun taşınması için bir Atasu-Alashankou Kazak-Çin boru hattı anlaşmasını yapmıştır. İran ile ise petrol ticareti takas (swap) yolu ile yapılmaktadır. Kazakistana yapılan girişimler bununla bitmemektedir. Şöyle ki, Türkiyenin OKAN Holdingi burada önemli bir yere sahiptir. Ayrıca kendi petrolu için Çinle anlaşması, Hindistanla da bu alanda konuşmalar yapması dikkatden kaçmamaktadır. 2002`de Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayevin Hindistana seferi sırasında Hint petrol devi ONGC ile görüşmeleri buna bir örnekdir. 2008`den itibaren ise Kazakistanın BTC`ye de petrol sağlaması fikirleri ortaya çıktı. Ama, Kazakistan petrol ve doğal gaz rezervlerinin BTC, Rusya, Çin ve Hindistan hatlarını aynı zamanda besleyememesi fikirleri de sık sık seslendirilmektedir.

Azerbaycandan farklı olarak Kazakistan her ne kadar batılı şirketleri kendisine çekse de, daha çok doğu yönümlü bir politika izlemektedir. Egemen olsa bile ülkedeki boru hatlarının çoğunun Sovyetlerden kalması ve petrolün işletilmesi için ulusal imkanlarının olmaması onun kendi enerji ürünlerini Rusya üzerinden batıya sevk etmesine sebep olmaktadır. Böylece Rusya yine de karlı çıkmış oluyor ve Kazakistan dolayı yolla bile olsa Rusyaya bağımlılığını sürdürmektedir.

Kazakistan enerjiden gelen ekonomik kazanımlarını siyasi ve askeri kapasitesinin artırılmasına yönelmektedir. Bu faaliyeti Çin, Hindistan ve Kazakistanı bölgede önemli bir partner gibi gören ABD tarafından kendi çıkarları çerçevesinde desteklenmektedir. Kazakistan Hazar havzasında güçlenmek için NATO kartını bile onaya bilir. Hazar Havzasında Kazak filosunun kurulması bu amaçlardan sadece biridir. Bütün bunlara esas sebep ise Kazakistanın sahib olduğu kaynaklar ve Orta Asyadaki coğrafi konumudur. ABD Kazakistana Rusya bağımlılığından kısa sürede kurtulması için bazı yardımlar yapmakta ve yaptığı yardımlarla onu Rusyaya karşı cesaretlendirmektedir. Örnek verecek olursak, Kazak askelerinin CENTCOM merkezinde eğitim almalarını göstere biliriz. Dolayısıyla da Kazakistan hükumeti ABD uçaklarına kendi arazisinde iniş hakkı tanımıştır. ABD`nin doğal olarak bu ilişkilerinde temel amacı Orta Asya ülkeleri üzerinde yayılmakta olan Rusya nüfuzunu zayıflatmaktır (Laçiner, 2006).

Türkmenistan - Tarihi açıdan bakacak olursak Türkmenistan da diğer iki kıyıdaş ülke (Azerbaycan ve Kazakistan) gibi hemen hemen aynı kaderi yaşamış bir ülkedir. Bahs etdiğimiz diğer iki ülkede olduğu gibi burada da aynı dönemde, yani egemenlik kazandığı yıllarda ekonomik hayat sanki bir enkaz altında idi. Ama, bügünki halini kısaca tanımlarsak diye biliriz ki, Türkmenistanın enerji ve politika tiyatrosunda gosterdiyi performans sıfırdır. Çünki Türkmenistan adı geçen iki ülke gibi yabancı sermayeni kendi tarafına çekmekte pek de başarılı olmamış ve kayda değer adımlar atamamışdır. Çünki, enerji kaynaklarına yapılan yatırımların büyük kısmını Azerbaycan ve Kazakistan kendi üzerine çekmiştir.

Hazar üzerinden komşuları olan ülkelerde (Azerbaycan ve Kazakistan) ekonomik hayatda bir liberalleşme söz konusu iken, Türkmenistan hükumetinin yürütdüğü ve Sovyetlerden kalma merkezcilik ve tekelcilik politikası ise zaman zaman konşu ülkeleri tarafından tepki ile karşılanmıştır. Türkmen eneji politikasında da en önemli sorun sıkı devlet kontrolüdür. Bu da ülkeye yapılacak uzun vadeli yatırımların hızını aksatmaktadır.

Bağımsızlığından sonra Türkmenistan kendi doğal gazının belli bir kısmını dışa çıkarmak için partnerler aramaktaydı. Çünki ülkedeki petrol ve gaz hatları Sovyet döneminin kalıntıları olduğundan, bir tarafdan da enerjinin kalkınması için teknolojik kısıntılar halen durduğundan ülke ekonomisinde bir aksaklık görülmekteydi. Bu da Rusyanın tabii ki, hiç gözünden kaçmamaktaydı ve Gazprom araçılığıyla Türkmen doğal gazını ucuz fiyata alıb Avrupaya paha, daha doğrusu istediyi fiyata satmaya başlamıştır (İşcan, 2010).

Doğal gazın az bir miktarı ise düşük kaliteli borularla İrana sevk edilmektedir. Bütün bunlara karşın Türkmenistana olan ilgi yok düzeyinde değil. Çünki Türkmenistanın bakir doğal gaz rezervleri bölgenin en önemli siyasi aktörlerinden olan Türkiyenin dikkatinden kaçmamıştır. 1991`den itibaren Türkiye zaten, Türkmenistan Başkanıyla ABD destekli Trans-Hazar boru hattının inşaası için görüşmeler yapmaktadır. Amaç, Türkmenistan doğal gazının Hazar altından geçmekle Kafkasya üzerinden veya İrandan geçmekle Türkiyeye, buradan da dünya pazarlarına sevk edilmesidir. Ama, kendi bölgesel gücünü halen korumak için Rusya doğal olarak buna tepki göstermekte ve Hazarın eko-sisteminin güvenliğinin önde gelmesi fikrini desteklemektedir. Türkmenistan dış poltikasındakı diğer bir husus ise Hazardakı bazı petrol kaynaklarının paylaşılamaması yüzünden Azerbaycan ile yaşadığı tartışmadır ve bu tartışmalarda Türmenistan sık sık Hazardakı "Azeri" ve "Çıraq" yataklarının kendisine ait olması ile ilgili sovyetlerden kalma sınırlama haritasını (delimitation map) ortaya koymaktadır. Türkmenistanın merhum Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov kendi yönetimi devrinde Azerbaycanı kenidisine ait petrol yataklarını benimsemekte suçlamakla kalmamış, kendi konuşmalarında **"Hazarda kan kokusu var"** ifadesini de kullanmaktan kaçınmamıştır (Musa, 2010).

Türkmen doğal gazı için alternatif bir hatt ise Türkmenistan-Afganistan-Pakistan (TAP) projesidir. Hindistan ise yeterli doğal gazın olması halinde hattı kendisine kadar uzatmalarını düşünmektedir. Hindistan ayrıca boru hattının Hindistana uzanmasını değil, Azerbaycan ve Özbekistanı da kapsamasını istemektedir. Ama, boru hatlarının bir kaç ülkenin arazisinden geçerek dünya pazarlarına petrol taşıması güvenlik açısından da biraz sorunludur. Çünki, Afganistanda halen sürmekte olan askeri rejim ve Pakistanda olan gizli terrör örgütleri (Taliban) hattın güvenliği için sorun oluşturmaktadır. Yani, uzun mesafeli hatt kendisi ile birlikte bazı sorunlar getireceyi için güvenlik tedbirlerini sağlamak zorundadır. Fakat, İran-Afganistan-Pakistan hattını desteklemeyen ABD

TAP`ı daha fazla desteklemektedir. ABD`nin İranda olan nükleer silah yapma çabalarına karşı olmasına rağmen Hindistanın nükleer güce sahip olmasına hemen hiç tepki vermemektedir. Bunun arkasında ise tabi ki, TAP projesinin sağlayacağı ekonomik çıkarlar durmaktadır.

İran - Öncelikle konu ile ilgili bir açıklama yapmadan önce hatırlatmak gerekir ki, İran Hazar Havzası politikası dışında zaten, Orta Doğuda savaşın ve kaosun yaşandığı bir coğrafyada yer almaktadır. Dolayısıyla, en baştan İran jeostratejik önemi ile dış faktörlerin dikkatinin odak noktasına dönüşmüştür. Bulunduğu coğrafya itibarile yüzyıllarca önder bir devlet olmaya çalışan İran Orta Doğudakı politikasından başka bir de Hazar Havzasında ilginç bir politika sergilemektedir. Böylece İran ABD`ye rağmen kendi jeopolitik konumunu korumakta ve bölgede önemli aktör olma çabalarını sürdürmektedir.

Şöyle ki, İranın Hazar bölgesi ile ilgili sergilediği politikanın kökeninde Hazarın Hukuki Statüsünün Sövyetler döneminden bu yana kendi çıkarları doğrultusunda belirlenememesi durmaktadır. Bir kere, İran Sövyetler döneminde Rusyanın yaptığı anlaşmalara karşı susmuş ve Rus hakimiyyetini kabullenerek Hazarı göz ardı etmişdir. Ayrıca BTC anlaşmasına katılma isteklerinin ABD destekli bir politika ile engellenmesi İranı konşu ülkelere kaşı kışkırtmıştır. Büyük pastadan (BTC) pay alamayan İran da Rusya gibi kendi rahatsızlıklarını sık sık kıyıdaş ülkelerin yaptığı konferanslarda ve BM`de dile getirmiştir. BTC projesinden önce İran Azerbaycana İran-Azerbaycan hattını önermesine rağmen bu gayreti de ABD tarafından dışlanmıştır. Devre dışı bırakıldığını görünce de İran artık kendisine bir partner aramaya başlamıştır. Partnerlik arayışında Rusyanı keşf eden İran yine Rusyanın olumsuz cevaplarından sonra umutlarını kayb etmiştir. Şimdi ise, Türkmen doğal gazına olan ilginin artıdığını görünce Türkmen doğal gazının Hazar denizinin altından değil de kendi arazisinden geçmesini sağlamaya çalışmaktadır. Böylece bölgede tranzit bir konuma sahip olucaktır. Ama Trans-Hazar hattı da diğer hatlar gibi ABD desteği gördüğü için İranın yakın gelecekte planlarının boşa çıkacağı göz önündedir. ABD`nin İranı bölgede yapılan projelerden uzak tutma çabaları İranın nükleer silaha sahip olma girişimlerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle İran kıyıdaş ülkeler tarafından yapılan anlaşmalardan yoksun bırakılmaktadır. Buna sebep diğer bir etken ise kendisinin Hazar etrafındakı ülkelere ve onların girişimlerine karşı gösterdiyi olumsuz tepkileridir (Kodaman, 2005).

İran hattında diğer bir önemli gelişme ise Azerbaycanın kendi özerk bölgesi olan Nahçivana İran üzerinden enerjinin sevkiyyatıdır. Böylece İran Azerbaycanın Astara sınırından aldığı doğal gazın % 85`ni Nahçivana aktarmaktadır.

İranın başka bir enerji partneri ise Ermenistandır. İran Ermenistana 140 km. uzunluğunda boru hattıyla doğal gaz sevk etmektedir. İran doğal gaz üzerinde gerçekleştirmeye çalışdığı başka bir hedef ise Türkiye üzerinden Nabucco, Poseidon gibi boru hatlarına eşlik etmekle Avrupaya ve Pakistan üzerinden Hindistan ve Çine doğal gaz sata bilmektir. Bu açıdan İran doğal gazı Türkmen, Azeri ve Rus doğal gazına rakip olucaktır. Ayrıca İran bölgede ekonomik açıdan güçlenen Azerbaycanın Kuzey İrandakı Azeriler için bir cazibe merkezi olacağından da endişe etmektedir.

3. HAZAR HAVZASINDA STRATEJİK OYUNLARIN ÇÖZÜM ÖNERİLERİNİN KARŞILAŞTIRILMALI ANALİZİ.

Hazarın Hukuki Statüsü - Günümüzde Hazarın Hukuki Statüsü uluslararası ilişkilerin en önemli konularından biri olmaktadır. Bu konunun tarihi Sovyet Rusyasının

varlığından bile öteye dayanmaktadır. Şöyle ki, Hazarın Hukuki Statüsünün belirlenmesine ilişkin ilk adımlar halen SSCB öncesi dönemde Çarlık Rusyası ve İran arasında yapılan anlaşmalarda atılmıştır. Bunlardan ilki 1913 tarihli "Gülistan Anlaşması" ve aynı dönmede statü ile diğer bir anlaşma ise 1828 tarihli "Türkmençay Anlaşması" olmuştur. Bu anlaşmalara göre İran Hazarda Deniz Kuvvetleri bulunduramazdı ve Hazar denizi Rusya ile İran arasında sınır olmaktaydı. 1881 tarihli anlaşma ile ise Hazar denizi Astara-Hesenqulu hattı üzere ikiye bölündü.

Bolşevik İhtilalinden sonra SSCB ve İran arasında yine Hazarın Hukuki Statüsü ile ilgili bir takım anlaşmalar yapılmıştır. 28 Şubat 1921 tarihli "Dostluk Anlaşması"nda Rusya İrana karşı yaptığı kısıtlamaların bazılarını kaldırmış, 1935 ve 1940 tarihli "Tahran Anlaşması"nda ise İrana balıkçılık için 10 millik münhasır ekonomik bölgeden yararlanma imkanı tanınmıştır. Ama, yine de Hazar suları Rusyanın denetimi altıda kalmaktaydı. 1970`de Rusya sömürgesi olan üç kıyıdaş ülke (Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan) arasında hazarı sektörlere böldü. SSCB çöktükden sonra bile Rusya bu eski sömürgeleri üzerinde denetimi korumak için 1991`de BDT`ni yaratdı ve aynı yılda yapılan Alma-Ata Bildirgesinde yeni egemenlik kazanan üç ülke 1970`deki bölgü prensipine sadık kalacaklarında anlaştılar. Zaten İran da kendiliğinde tarih boyunca Rusya ile yaptığı bütün anlaşmalarda sessiz kalmışdı (Turan, 2010).

Hazar Hukuki Statüsü kritik bir olay olarak ilk defa Azerbaycanın batılı devletlerle konsorsiyum kurmakla yapdığı "Yüzyılın Anlaşması"nda kendini gösterdi. Bu anlaşma Rusyanı enerji oyunundan kenara itdiği için Rus Dış Politikasına adeta bir "Boom" yaşandı. Bunun hemen ardından Rusya 1994`de BM Assemblesindeki demeçinde Hazarda geçekleşen her hangi bir işlemin ortak kullanım yasasına dayandığını söylemiştir. Azerbaycan da Rusyanı daha fazla kışkırtmamak için ona belli bir oranda başka bir enerji projesinde pay vermiştir. Gerçi Rusya bunu yeterli bulmamaktadır. Azerbaycan ve Kazakistandakı zengin petrol ve Türkmenistandakı doğal gaz kaynaklarını kendi denetimi altında tutmak için Rusya çeşitli araçları kullanmaktadır ve dış faktörleri burdan uzak tutmaktadır. Rusyanın başka bir endişesi ise ABD ve AB gibi batılı güçlerin bölgeye nüfüz etmesi ve bölgede Rusyaya karşı bir mevki elde etmeleridir. Bu da sonuçta Rusya otoritesine ve onun bölgesel güç olma iddialarına karşı bir tehdit oluşturmaktadır (Terzioğlu, 2008).

Hazarda Hukuki Statüsü ilgili - Hazar Denizmi? yoksa Gölmü? - gibi ikili görüşler ortaya çıkmıştır. Böylece Hazarın göl olduğu tezini savunan Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan ve deniz olduğu tezini savunan İran ve Türkmenistan tarafları oluşmuştur. Rusyanın savunduğu bir diğer görüş ise uluslararası hukuda bilinen "Condominium" ilkesidir ki, Hazarın kıyıdaş ülkeler arasında orta hatt prensibine göre deniz tabanının bölünmesini, su yüzeyinin ise ortak kulanıma verilmesini bildirmektedir. Bununla da Rusya ortak kulanıma bırakılacak alanda kendi çıkarlarını gerçekleştirecektir. Başka bir görüş ise Azerbaycanın savunduğu "Ulusal sektörler"e bölünmedir ki, bununla da her bir kıyıdaş ülkenin kendi kara arazilerinde olduğu gibi bu bölünmüş sektörlerde de egemen haklara sahip olacaklardır. İran İslam Cumhuriyyeti ise Hazarı "açık deniz" olarak nitelendirmekte ve kıyıdaş ülkeler arasında, her bir ülkenin yetkisinde % 20 oranlık bir su sahasının kalması tezini desteklemektedir (Abdullayev, 1999).

1982 BMDHS'nin 122. maddesine göre "kapalı ve yarı kapalı deniz, iki veya daha fazla devlet tarafından etrafı çevrilmiş ve başka bir denize veya okyanusa dar bir çıkışla bağlanan veya tamamen veya esas itibariyle iki veya daha fazla sayıdaki kıyı devletinin karasuları ve münhasır ekonomik bölgesinden oluşan bir körfez, havza veya

deniz, manasına gelir" şeklinde tanımlanmıştır. Rusya ise Deniz Hukuku Sözleşmesinin deniz ile ilgili ilkelerinin Hazara uygulanmasını istememekteydi. Zira, bu yapılırsa Rusyanın Volga ve Don kanalları uluslararası tranzit statüsü kazanacakdı ve kıyıdaş ülkelere açık olucaktı. Bu Rusyanın çıkarları ile uzlaşmamaktaydı (Çolakoğlu, 1998).

Bu kararsızlıklara rağmen 1998`de Rusya Kazakistanla daniz tabanının orta hatt üzere bölünmesi, su yüzeyinin ise ortak kullanımı için bir anlaşma yapmışlar. 2001`de ise dönemin Rusya Devlet Başkanı V.Putinin Baküye resmi seferi sırasında Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyevle Bakü Deklarasyonu imzalanmıştır. Bakü Daklarasyonu Hazarın Statüsü ile gili yapılan en önemli anlaşmalardan biridir. Böylece Rusya ve Azerbaycan Devlet Başkanları Hazarın dibinin ulusal sektörlere bölünmesi, su yüzeyinin ise ticaret açısından ortak kullanımda kalmasını meselesini kendi imzaları ile pekiştirmişlerdir. 2003`de ise üç kıyıdaş devlet – Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan – 1998 ve 2001 anlaşmalarını güçlendirmek için üçlü bir anlaşma yapmışlardır.

Sonuçta hukuki statü sorunundaki kıyıdaş ülkelerin mevkileri ile ilgili açıklamaları kısaca olarak şöyle özetleye bilirim:

1. Azerbaycanın statü ile igili tutumu Hazarın hem dibinin (tabanının), hem de su yüzeyinin bölünmesi ve her bir kıyıdaş devletin de kendi sektörünü denetim altına tutması şeklindedir.
2. Rusyanın tutumu ise Azerbaycanın tutumuna benzer, yani Hazarın dibinin bölünmesi, ama Azerbaycanın tutumundan farklı, sü yüzeyinin ortak kullanıma verilmesidir.
3. Kazakistan ise ulusal sektörlere bölünme tezini halen savunmakta.
4. Türkmenistan da inadından vaz geçerek ulusal sektörlere bölünmeni, bazı şartlar (Azerbaycanla tartışmaların sonuç bulduğu halde) altında desteklemekte.
5. İran ise halen Hazarda % 20 oranında bir paya sahip olmak iddiasındadır.

Bütün bu gelişmelere rağmen bügüne kadar beş kıyıdaş devlet arasında defalarca görüşmeler yapılsa da Hazarın Hukuki Statüsü ilgili halen nihai bir anlaşmaya varılmamıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmada incelenen konulardan da belli olduğu gibi günümüzde enerji uluslararası politikanın esas elementlerinden biridir. Aynı zamanda en güçlü ülkeleri bile kendisinden ekonomik ve politik açıdan bağımlı yapan enerji etkeni gitdikce yaygın bir önem taşımaktadır. Enerji türleri olarak nitelendirilen petrol ve doğal gaz gerekdiğinde ülkeleri savaş gibi en tehlikeli adımlar atamaya mecbur ede bilir.

Post Sovyet döneminde Hazar bölgesinde yeni jeopolitik bir durum yaranmış, dolayısıyla da enerji rezervleri açısından dünyanın en kayda değer yerlerin biri olan Hazar Havzası da gerek bölgesel, gerekse de dünya güçlerinin ilgi odağı haline gelmiştir. Şöyle ki, Hazar havzasında adeta bir "Petrol Soğuk Savaşı" ortaya çıkmışdı. En uzak kıtalardan denizleri kat eden ABD gibi dünya gücü enerji faktörünü kendisinin dış politikasının ve gelecek perspektivlerinin esas unsuru olarak görmektedir. Bunun için Hazar havzasına nüfüz etmek için Türkiyeni araç olarak seçmiştir. Gerçi, onun bölgeye nüfuz etmesi sanıldığı kadar da kolay olmamakta, Rusya, Çin ve İran tarafından yoğun tepki ile karşılanmaktadır.

Bölgedeki bir diğer güç ise Rusyadır. Rusya da çeşitli araçlarla eski sömürgeleri üzerinde denetimi kaybetmemeyi istemektedir. Bunun için de sık sık Hazarın Statüsü kozunu masaya atmaktadır. Şöyle ki, Hazarın Hukuki Statüsü iki asrdır ki, çözülümeyen bir sorundur. Çünki, statü ile ilgili eskiden Hazar kıyısında Çarlık Rusya/SSCB ve İran vardıysa, 1991`de SSCB`nin çökmesiyle kıyıdaş ülkelerin sayısı ikiden beşe yükselmiştir. Her ülkenin kendine özgün siyasi direksiyonu olduğu için statü ile ilgili hiç bir nihai sonuca gelinmemiştir.

Çalışmanın bir diğer hususu ise kıyıdaş ülkelerin enerji politikalarıdır. Azerbaycan ve Kazakistan yüksek enerji performansları ile Hazar bölgesinde güçlü ülkeler olarak kalmakta iken, Türkmenistan kendine müttefikler arayışında, Rusya ve İran ise enerji aktörlerinin güçlenme çabalarına engel olmakta ve Rusyanın bölgedeki uydusu haline gelmiş Ermenistan ise hemen her projeden dışlanmış durumunda kalmaktadır.

Çalışmamızı bu şekilde bir sonuçlaya biliriz. Hazarın Hukuki Statüsü her ne kadar ikitaraflı ve ya üçtaraflı anlaşmalarla çözümlenmeye çalışılsa da sorunun nihai çözümü sadece beş kıyıdaş ülkenin ortak mutabakatı esasında mümkündür. Bunun da tek yolu sorunun masada diplomasi yolu ile çözüm bulmasıdır. Bu yüzden diplomatik kanallar sürekli açık tutulmalıdır ve bu kanallarda hiç bir politik tıkanma yaşanmamalıdır. 1998 tarihli Rusya-Kazakistan ve 2001 tarihli Rusya-Azerbaycan arasındakı anlaşma aslında bu meselenin çözümü için nihai bir anlaşma sayılamaz, ama temel amacı diplomasinin önünü açmaktır ve sorunun diplomatik yolla çözümlenmesi için güçlü bir araç ve zemin oluşturan bir anlaşmadır.

KAYNAKÇA

1. A.C. Dış İşleri Bakanlığı - Diplomatiya Alemi (dergi); N.2. Yıl 2003.
2. ABDULLAYEV, Cavid, "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazarın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu"**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** Cilt: 48, Sayı: 1-4, 1999.
3. ALPARGU, Mehmet, "Güvenlik Boyutunda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 2 Şubat 2004, Sayı: 3. Ankara Genelkurmay Basım Evi. s.1.
4. BİLGİN, Mert, "Yeni Asya'nın Enerji Paradigmasında Orta Asya ve Kafkaslar: Rusya, AB, ABD, Çin, İran ve Türkiye arasındaki açmazlar ve stratejik açılımlar**", Stratejik Araşdırmalar Dergisi**, **Bahçeşehir Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü**.
5. ÇOLAKOĞLU, Selçuk, "Uluslararası Hukukda Hazarın Statüsü Sorunu**", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 53, No: 1-4, Ocak-Aralık 1998.
6. ENER, Meliha, AHMEDOV, Orhan – "Türkiye-Azerbaycan Petrol-Doğalgaz Boru Hattı Projelerinin Ülke Ekonomileri ve Avrupa Birliği Açısından Önemi", **Ulusal İktisat Kongresi** / 20-22 Şubat 2008 / DEÜ İİBF İktisat Bölümü / İzmir –Türkiye.
7. EMEKLİER, Bilgehan, ERGÜL, Nihal – "Petrolün Uluslararası İlişkilerdeki Yeri: Jeopolitik Teoriler ve Petropolitik", **Bilge Strateji**, Cilt 1, Sayı 3, Yıl 2010.

8. GÖKÇE, Mustafa, "Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Is. 3, 2008, s.177-209.
9. İŞCAN, İsmayıl Hakkı, "Uluslararası Enerji Güvenliyi Açısından Hazar Bölgesi Enerji Ekonomisi ve Hazar Denizi`ni Paylaşım Sorunu", **Sosyoekonomi** /2010/10EN04.
10. KODAMAN, Timuçin, "Hazar Havzasında Startejik Oyun", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.** Yıl 2005, Cilt 10, Sayı 1, s.251-262.
11. KAHRAMAN, Alter, "Hazar Ekseninde Boru Hatları Diplomasisi", **Stratejik Araştırmalar Dergisi**. Sayı 12. Yıl 2008.
12. LAÇİNER, Sedat, "Hazar Enerji Kaynakları ve Enerji-Siyaset İlişkisi", **Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu**. Cilt1, No: 1 ss.36-66, Yıl 2006.
13. MUSA, İsmayıl, "Azərbaycanın Xarici Siyasəti". **Bakı**, 2010.
14. PENAHOV, Samir, "Avrasyada Enerji Təhlükəsizliyi və Azərbaycanın İqtisadi Maraqları", **Analitik Baxış** (Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi), Sayı 5, 2010.
15. TERZİOĞLU, Süleyman Sırrı, "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri", **Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu**. Cilt.3, Sayı.5, Yıl 2008.
16. TURAN, Aslıhan P., "Hazar Havzası'nda Enerji Diplomasisi**", Paris Sorbonne Üniversitesi**. 2010.
17. USLU, Kamil, "Hazar Bölgesi Enerji Kaynaklarının Ekonomik ve Uluslararası Boyutu", **Mamara Üniversitesi. İ.İ.B.F. Dergisi**, Yıl 2006, Cilt XXI, Sayı 1.
18. ÜNAL, Ömer Faruk, "Azerbaycan Rusya İlişkilerinde Hazar Sorunu**", Qafqaz Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi**. Bakü. 1999.
19. YÜCEL, Mustafa, EKMEKÇİLER, Serkan, "Alternatif Dogalgaz Boru Hattı Nabucco'nun, Lojistik ve Ekonomik Açıdan Uluslararası Önemi". **İnönü Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi.**

TURAN-SAM * YIL: 2011 * CİLT: 3 * SAYI: 12 * SONBAHAR 2011
TURAN STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ DERGİSİ
www.turansam.org

(2)

İLKÖĞRETİM OKULU ÖĞRENCİLERİNİN DEMOKRASİ UNSURLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ: (BOLU İLİ GAZİPAŞA İLKÖĞRETİM OKULU ÖRNEĞİ)

Gülhan GÜRBÜZ
Uzman Sosyal bilgiler Öğretmeni

Dr. Samettin GÜNDÜZ
Abant İzzet Baysal Üniversitesi

ÖZET

Bu çalışma 7.ve 8. sınıf öğrencilerinin demokrasi unsurlarına ilişkin algılarını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Çalışma Bolu iline bağlı bir İlköğretim Okulu öğrencilerinden 7. ve 8. sınıflara devam eden 100 öğrenci ile yürütülmüştür. Çalışmada demokrasinin unsurları ile ilgili öğrenci görüşlerini tespit etmek amacıyla araştırmacılar tarafından geliştirilen 35 maddelik "Vatandaşlık Dersi İçeriğine İlişkin Algı Ölçeği kullanılmıştır. Araştırma bulgularına göre:

7.ve 8. sınıf öğrencilerinin demokrasinin unsurları içerisinde en fazla özgürlük kavramına ilişkin ifadelere katıldıklarını, demokrasinin unsurları içerisinde katılımlarının en az olduğu kavramın ise "demokrasi eğitimi" olduğu gözlenmiştir. Öğrencilerin demokrasinin unsurları içerisinde en fazla kararsız kaldıkları unsurun ''vatandaşlık'' olduğu gözlenirken, en fazla kararsız kaldıkları görüş ise ''Bireyin nasıl bir vatandaş olabileceği alacakları eğitime bağlıdır .'' ifadesi olmuştur. Demokrasinin unsurlarından ''eşitlik, özgürlük, demokrasi anlayışı, vatandaşlık ve hoşgörü'' kavramlarına ilişkin Gazipaşa İlköğretim Okulu öğrencileri arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Vatandaşlık, Demokrasi, Hoşgörü, Eşitlik, Özgürlük

Abstract

The purpose of this study is to determine the perceptions of 7th and 8th grade students about democracy elements. The research was performed over 100 students attending 7th and 8th grades of an elementary school in Bolu. In the study, to analyze the student opinions about the elements of democracy, "A Perception Scale on the Content of Citizenship Lesson" constituting of 35 items was developed by the researchers.

The research showed that 7th and 8th grade students of Bolu Gazipaşa Elementary School agreed most on the expressions regarding the concept of freedom. However, the concept they agreed least among the elements of democracy is "democracy education". The element that students were most ambigious was "citizenship", and the opinion they were most undecisive was the expression of "Education of a person determines his citizenship status". It is observed that there is a significant difference among the students of Gazipaşa Elementary School on the concepts of "equality, freedom, democracy understanding, citizenship and tolerance".

Keywords: Citizenship, Democracy, Tolerance, Equality , Freedom

Giriş

Literatür Taraması

Demokrasi, siyasal ve bilimsel dilde kullanılan, Yunan kökenli özel bir ifadedir. Kavram olarak "demos" Yunancada halk kitlesi veya tam yurttaşlık anlamında bir kelime ile "egemen olmak" veya "iktidar kullanmak" gibi anlamlara gelen "kratein" kelimelerinden oluşmaktadır. Bu bakımdan demokrasi, kısa ve özlü olarak halkın (demos) doğrudan veya dolaylı egemenliği veya iktidar kullanımı, halk egemenliği veya çoğunluğun egemenliği olarak tanımlanmaktadır (Meier-Maier-Koselleck-Conze, 1972). Demokrasi, egemenliğin halka ait olduğu düşüncesine bina edilmiş siyasal bir sistemdir (Yanar; 1990).

Toplumlar, tarihsel süreç içersinde şartlara ve ihtiyaçlara göre yönetim biçimlerini belirleme gücüne sahip olmuşlardır. Fakat tarihin farklı dönemlerinde monarşi, oligarşi ve teokrasi gibi yönetim deneyimlerinden sonra demokrasi yönetimi toplumlar tarafından keşfedilmiştir. Dolayısıyla demokrasi, toplumların sürekli iyi yönetim arayışları sonucunda ortaya çıkartılmış olan bir yönetim biçimi olduğu anlaşılmaktadır. Demokrasinin sadece iktidarın salt yönetici sınıfın değil yönetilenlerin de etkin olduğu bir yönetim biçimidir. (Gündüz;2010) Bu nedenden dolayı günümüzün en gözde ve popüler kavramlarından birisi hiç şüphesiz ki "demokrasi" dir (Erdoğan,1997).

Demokrasi, vatandaşları için mümkün olduğunca fazla hürriyet ve eşitliği birleştiren bir devlet yönetimi şeklidir (Lpson,1993). Demokrasi yönetim biçimine kadar toplumlar ayrıcalıklı zümreler, sınıflar ve kişiler tarafından yönetilmekteydi. Demokrasiye kadar kanunlar karşısında eşit ilkesinin olmaması, eşitlik ve özgürlüğün demokrasi ile verilmesi demokrasiyi etkin bir konuma getirmiştir. Demokrasi, vatandaşların mümkün olan alternatiflerinden daha geniş bir kişisel özgürlükler alanı sağlaması demokrasiyi önemli kılmaktadır (Dahl, 2001). Demokrasinin en fazla dikkat çeken yönünün bireylerin bir yarışma sonunda, halkoyu ile iktidara geldiği siyasal karar alma mekanizması olmasıdır (Schumpeter,1953). Demokrasi, bütün vatandaşların eşit, dolayısıyla kamusal kararlarda aynı derecede söz hakkına sahip olduğu kabulüne dayanması, yöneten/yönetilen çelişkisini rıza, hakkaniyet, adalet, özgürlük ve eşitlik idealleriyle gidermenin bir yoludur (Dağı-Polat, 2004: 13).

Ülkemizde demokrasi eğitimi ile ilgili çalışmalara bakacak olursak;

Gülmez'in (1994) yapmış olduğu çalışmada demokrasinin hukuksal dayanaklarının evrensel insan hakları belgelerine bağlı bir eğitim programının olması gerektiğini savunmaktadır. Önemli olan evrensel nitelikteki yasaların yer alması değil pratikte uygulanmasıdır. İnsan hak ve özgürlüklerini kültürel olarak yaşayan akademik kadrosunun olması gerekir.

Diğer bir çalışmada Büyükkaragöz (1990)'ün orta öğretimde demokrasi eğitimi çalışmasında cinsiyet açısından öğretmenlerin demokratik tutumlarında önemli farklılık yoktur. Öğrenciler açısında kızların erkek öğrencilere göre daha demokratik tutum içersinde olduğunu tespit etmiştir. Tutum yönünden öğretmenlerin, davranış açısından öğrencilerin daha demokratik olduğunu tespit etmiştir. Öğretmenler ve öğrenciler arasında ortaya çıkan tutum ve davranış farklılıkları demokrasi eğitimi zayıflatmaktadır. Aralarındaki tutum ve davranışlar aynı olmasa bile paralellik olması gerekir.

Büyükkaragöz ve Üre'nin (1994) yapmış oldukları araştırmada öğretmen yetiştiren kurumlardaki öğrencilerin demokratik tutum ve davranışları tespit edilmiştir. Kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre daha demokratik olduğunu,

öğretmen yetiştiren kurumları arasında yer alan doğrudan öğretmen yetiştiren Eğitim Fakülteleri ile dolaylı öğretmen yetiştiren Fen Edebiyat Fakülteleri öğrencileri arasında farklılıklar tespit edilmiştir. Eğitim Fakülteleri öğrencilerinin Fen Edebiyat Fakülteleri öğrencilerinden daha demokratik olduğu ortaya çıkartılmıştır.

Ülkemizde demokrasinin benimsenmesi ve yerleşmesi okullarda etkili bir şekilde verilecek demokrasi eğitimi ile mümkündür. Demokrasi eğitimi formal olarak okullarda, informal olarak ise ailede ve toplumda kazandırılır. Bireylerin demokrasinin ilke ve değerlerini doğru olarak öğrenebilmeleri, devletin ve eğitimin demokratik bir yapıya sahip olabilmesi ve okullarda demokrasi eğitiminin verilmesi ile mümkün olabilir. Çünkü devlet ne kadar demokratik olursa eğitim sistemi de o kadar demokratik olabilir. Ülkeler ancak demokratik bir yapıya sahipse, insan hakları ve düşünce özgürlüğünün evrensel nitelikleriyle benimsenmesi ve yaşatılması mümkün olabilir. Çünkü demokrasi; insanı, insanın düşüncesini, gelişimini, katılımcılığını vb. temel alır. Bu bağlamda; özgürlük, eşitlik, adalet, katılımcılık, hoşgörü ve insan hakları gibi demokratik değerleri bireylere kazandırmayı amaçlar. Avrupa Birliğine girme aşamasında olan ülkemizde demokrasi eğitiminin ne ölçüde verildiği daha da önemli bir konu haline gelmiştir. Oysaki okullarımızda 'Demokrasi Eğitimi' adı altında bir ders bulunmamaktadır. Bu konuya sadece Sosyal Bilgiler ve Vatandaşlık (Yurttaşlık Bilgileri) Bilgisi dersleri kapsamında yer yer değinilmekle yetinilmektedir. Bireyin vatandaş olma bilinci kazanması ve toplumla uyumlu bir hale gelebilmesi Vatandaşlık Bilgisi dersinde verilecek olan etkili bir demokrasi ile gerçekleşebileceğinden ''demokrasi eğitimi'' konusunun önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Demokrasi eğitimi sadece okulda planlanıp yürütülebilecek bir iş değildir. Dolayısıyla okulda öğretmen, evde çocuğun anne ve babası ve bunun yanında da devlet ve toplumun kitle iletişim araçları ile bu eğitime destek vermelidir. Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi ile ilgili dersin sadece ilköğretim 7. ve 8. sınıflarda değil ilköğretimden yükseköğretime kadar planlanıp yürütülmesi gerekmektedir.

Bu da demektir ki; demokrasinin benimsenmesi ve gelişmesi için ülkenin tüm kurumları yapı ve işleyiş olarak demokratik değerlere sahip olmalıdır. Bununla birlikte bireyler de, demokratik yurttaşlık bilincini kazanmalı, katılımcılık anlayışını geliştirerek çevresiyle sıkı bir etkileşim ve iletişim içerisinde bulunmalıdır. Okul ile aile arasında kurulacak sağlıklı iletişim demokrasinin sağlıklı bir şekilde işlemesini sağlayacaktır.

İlköğretim çağındaki çocukların, birçok şeyi, görerek, bizzat yaşayarak öğrendiklerini göz önüne aldığımızda, aile, öğretmen ve toplumun diğer üyeleri davranışlarıyla yeni yetişen çocuklara örnek olmalıdır. Demokrasi ve demokrasinin bünyesinde bulunan özgürlük, eşitlik, adalet, katılımcılık, hoşgörü ve insan hakları gibi soyut kavramların bu dönemde kavranması daha zor olduğundan bu kavramlar somutlaştırılarak, örnekler verilerek, sınıf içerisinde tartışma ortamları yaratılarak ve öğrencilere görev ve sorumluluk bilinci verilerek demokratik bir eğitim-öğretim ortamı hazırlanmalıdır. Böyle bir demokrasi eğitimi, çocukların demokrasiyi içselleştirmelerine ve demokratik değerleri davranış haline getirmelerinde faydalı olacaktır. Kitle iletişim araçlarının toplumlar üzerindeki etkisi göz önüne alınarak demokrasi eğitiminin verilmesi etkili hale getirilmelidir.

Demokrasiyi ve demokrasi eğitimini gerçekleştirmeyi kendisine ilke edinen ülkemizde, bireylerin vatandaşlık bilicini kazanarak, iyi vatandaş haline gelmeleri, demokrasinin ilke ve fonksiyonlarını benimseyerek davranış haline getirmeleri ve

yetişecek genç kuşaklara örnek olmaları bakımından öğrencilere verilecek olan demokrasi eğitimi büyük önem taşımaktadır.

Demokrasinin ilke ve fonksiyonlarını bireyin ve toplumun hayatında etkili kılmak için, demokrasi anlayışının ve tutumunun, eğitimin her kademesinde öncelikle ailede olmak üzere çocuğa ve gence kazandırılması büyük bir önem arz etmektedir (Büyükkaragöz, 1995: I).

Milli Eğitim Temel Kanunu ilkelerinde özel bir yere sahip olan demokrasi eğitimi; bireyin iyi vatandaş olmasını, demokrasi bilinci kazanabilmesini dolayısıyla toplumsal yaşama daha iyi hazırlanmasını sağlayacağından, bu bağlamda ‘‘Vatandaşlık Bilgisi Dersinde Demokrasi Eğitimi’’ araştırması da önem taşımaktadır.

Bu nedenle bu araştırmanın amacı; İlköğretim 7. ve 8. sınıflar düzeyinde okutulmakta olan, demokratik ve toplumsal hayat eğitimi için planlanmış Vatandaş Bilgisi dersinin kapsamında verilen özgürlük, eşitlik, adalet, hoşgörü ve demokrasi anlayışı kavramları ile ilgili öğrenci görüşlerini tespit etmektir.

Problem

İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin demokrasinin unsurları ile ilgili görüşlerinin neler olduğu bu tezin problemini oluşturmaktadır.

Amaç

Bu araştırmanın genel amacı; İlköğretim 7. ve 8. sınıf düzeyinde okutulmakta olan ve demokratik ve toplumsal hayat eğitimi için planlanan Vatandaşlık dersinin kapsamında verilen ve demokrasi unsurlarını oluşturan özgürlük, eşitlik, hoşgörü ve vatandaşlık kavramlarına ilişkin öğrenci görüşlerini tespit etmektir.

Önem

Bu çalışma, okullarda daha çok Vatandaşlık Bilgisi dersi kapsamında verilen demokrasinin unsurlarıyla ilgili eşitlik, özgürlük, katılımcılık, hoşgörü, insan hakları, demokratik devlet vb. konularda da öğrencilerin bilinçlenmesini sağlayacaktır. Demokratik bir okul iklimi içerisinde demokrasinin bu unsurlarının önemini kavrayan ve benimseyen bireyler, yetişecek genç kuşaklara davranışları ile örnek olacak, demokrasinin yerleşmesinde ve gelişmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

Okullarda önemle üzerinde durulması gereken demokrasi kavramı, bireylerin demokrasi bilinci kazanarak demokrasinin geleceğini sağlam temellere oturtacak ve demokrasinin sağlıklı bir şekilde işlemesini de zemin hazırlayacaktır. Ülkemizdeki okullarda ‘Demokrasi Eğitimi’ adı altında bir ders bulunmamakta, bu kavram sadece Sosyal Bilgiler ve Vatandaşlık Bilgisi dersleri kapsamında ele alınmaktadır. Bu nedenle bu araştırmanın, Vatandaşlık bilgisi kapsamında ele alınan demokrasi kavramının; bireylerin demokrasi bilinci kazanmalarında, demokratik bir kişilik yapısına sahip olmalarında dolayısıyla demokrasinin geleceğinin sağlam temellere oturtulmasında yol gösterici olacağı düşünülmüştür.

Bu araştırmada, aşağıdaki varsayımlardan hareket edilmiştir.

1.Araştırmaya katılan öğrencilerin anket sorularını içtenlikle cevapladıkları varsayılmaktadır.

2.Demokrasi eğitimi dersi öğrencilere sadece Vatandaşlık Bilgisi ve Sosyal Bilgiler derslerinde verilmektedir.

3.Demokrasi eğitimi sadece okulla sınırlı olmayıp aile ve çevrenin de demokrasi bilincinde önemi büyüktür.

4.Bir ülkedeki eğitim ne kadar evrensel ve demokratik değerlere sahipse o ölçüde demokrasi bilinci gelişebilir.

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu çalışma ilköğretim 7. ve 8. sınıf düzeyinde okutulmakta olan ve demokratik ve toplumsal hayat eğitimi için planlanan vatandaşlık dersinin kapsamında verilen demokrasi unsurlarını oluşturan özgürlük, eşitlik, hoşgörü ve vatandaşlık kavramlarına ilişkin öğrenci görüşlerini tespit etmek amacıyla betimsel tarama modeliyle yürütülmüştür.

Evren

Bolu ilinde öğrenim görmekte olan 7. ve 8. sınıf öğrencileri bu çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Örneklem Araştırmanın deneklerini, Gazipaşa İlköğretim Okulu 7. ve 8. sınıf öğrencileri oluşturmuştur. Araştırmaya 100 öğrenci katılmıştır.

Bu çalışmanın katılımcıları 7. ve 8. sınıflara devam etmekte olan 100 ilköğretim öğrencisidir. Katılımcılar gönüllülük esasına dayalı olarak rasgele seçilmişlerdir. Bu öğrencilerin yarısı 7. sınıf, yarısı 8. sınıf öğrencisidir. 7. sınıf öğrencilerinin 25 tanesi kız, 25 tanesi erkektir. 8. sınıf öğrencilerinin de 25 tanesi kız, 25 tanesi erkektir. Katılımcıların 50. kız öğrenci 50 ise erkek öğrencidir

Veri toplama aracı

Çalışmada demokrasinin unsurları ile ilgili öğrenci görüşlerini tespit etmek amacıyla araştırmacılar tarafından geliştirilen 35 maddelik "Vatandaşlık Dersi İçeriğine İlişkin Algı Ölçeği" kullanılmıştır. Literatüre uygun olarak hazırlanan ölçeğin ifadeleri uygunluk bakımından uzman görüşü alınarak düzeltilmiştir. Üçlü dereceleme formatında düzenlenmiş olan ölçekte katılma dereceleri katılıyorum, katılmıyorum ve kararsızım şeklinde düzenlemiştir. Veriler frekans ve yüzde analizine tabi tutulmuştur.

Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde araştırmanın bulguları, başka bir deyişle, sırası ile alt problemlerle ilgili görüşlere ait istatistikler özetlenmiş ve sonuçlar tablolarda gösterilmiştir. Verilerin çözümlenmesi kısmında belirtildiği gibi önce, maddelerin negatif ya da pozitif ifade taşıması dikkate alınmadan, tutum ölçeğinde olduğu biçimde, maddelere verilen yanıtlara ait istatistikler hesaplanmış, Tablo 1'de özetlenmiş ve Tablo 1'deki istatistiklere bakılarak Likert ölçeğine uygun olarak değerlendirmeler yapılmıştır. İlköğretim 7. ve 8. sınıflara uygulanan bu tutum ölçeğinin 5 seçenekli skala üzerinden yapılmıştır.

İlköğretim 7. Ve 8. Sınıf Öğrencilerinin Tutum Ölçeğindeki Maddelerde Dile Getirilen İfadelere Katılma Düzeylerini Üç Seçenekli Skala Üzerinde Gösteren İstatistikler.

Tablo 1. İlköğretim 7. ve 8. Sınıf Öğrencilerinin Eşitlik Alt Boyutuna İlişkin Özet İstatistikleri

Demokrasinin alt boyutlarında biri olan eşitlik kavramı ‘‘Sosyal yaşamda,

BOYUT	**Madde No**	SORULAR	Katılan 1+2		Kararsız 3		Katılmayan 4+5				S
			f	%	f	%	f	%			
EŞİTLİK	1	Bütün insanlar vatandaşlık hakları bakımından eşittirler.	93	93	1	1		6	00	.54	.93
	2	Her vatandaş eşit oy hakkına sahiptir.	95	95	1	1		4	00	.63	.70
	3	Bütün insanlar haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar.	81	81	13	13		6	00	.37	.96
	4	Demokrasi eğitiminde, bireylere eşit şartlarda eğitim-öğretim verilmelidir.	95	95	2	2		3	00	.65	.67
Toplam			**91**	**91**	**4.22**	**4.22**	**4.75**	**4.75**	**100**	**4.50**	**0.81**

bireyler arasında haklar ve imkanlar bakımından ayrım gözetilmemesi, var olan ayrımların kaldırılmasını isteme’’ anlamında kullanılmaktadır (Duman, Karakaya ve Yavuz, 2001:94). Hazırlanan tutum ölçeğindeki maddeler; eşitlik kavramının bu yönü ile ilgili olmakla birlikte, öğrencilerden söz konusu maddelere demokratik ortamda cevap vermişlerdir.

Madde 1’de belirtilen ‘‘Bütün insanlar vatandaşlık hakları bakımından eşittirler.’’ ifadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin % 93’ünün katıldığı, % 6’sının katılmadığı % 1’inin ise kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.54, standart sapmasının ise (0.93) olduğu görülmüştür. Bunun yanında araştırmaya katılan 100 öğrenciden 6’sının bu düşünceye katılmamış olması dikkate değer bir bulgudur. Bu bulgunun nedenleri arasında; öğrencilerin aile ortamı, okuldaki demokratik iklimin bulunup bulunmaması veya sosyal yaşantısında karşılaşmış olabileceği eşitsizliğe dayalı tutum ve davranışlar sayılabilir.

Madde 2’de belirtilen ‘‘Her vatandaş eşit oy hakkına sahiptir.’’ ifadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde; İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin %95’inin katıldığı, %4’ünün katılmadığı, %1’inin ise kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.63, standart sapması ise (0.70) olduğu görülmüştür.

Madde 3'te belirtilen ''Bütün insanlar haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar.'' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde; İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin % 81'inin katıldığı, %6'sının katılmadığı, % 13'ünün ise kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.37, standart sapmasının ise (0.96) olduğu görülmüştür. Ölçekteki bu maddeye ilişkin öğrencilerin vermiş oldukları cevaplarda görülen % 13 oranındaki kararsızım görüşünün nedenlerinin; yaş grubuna göre sorunun net olarak anlaşılamaması, toplumsal yapımızın eşitliğe bakış açısı veya görüş belirtmek istememeleri gibi etkenlerden kaynaklanabileceği düşünülmektedir.

Madde 4'te belirtilen ''Demokrasi eğitiminde bireylere eşit şartlarda eğitim-öğretim verilmelidir.'' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde; İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin % 95'inin katıldığı, %3'ünün katılmadığı, %2'sinin ise kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.65, standart sapmasının ise (0.67) olduğu görülmüştür. Bu nedenle, eşitlik konusunda öğrencilere verilen eğitimin % 95 oranında yeterli olduğu söylenebilir.

Tutum ölçeğinin ilk dört sorusunu oluşturan eşitlik ilkesi çerçevesinde toplamda; ölçeğe katılan öğrencilerin %91'inin ''vatandaş hakları, eşit oy, insan haysiyeti, eğitim ve öğretim hakkı açısından herkesin eşit olduğuna'' katıldığı, %4.75'inin katılmadığı %4.22'sinin ise kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Eşitlik boyutuna ilişkin maddelere toplamda bakıldığında; ortalamasının (x) 4.50, standart sapmasının ise (0.81) olduğu görülmüştür. Bu bulgular; İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin demokrasinin eşitlik boyutu ile ilgili aile, okul ya da çevre faktörlerine bağlı olarak bilgi eksikliklerinin bulunabileceği sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda; öğrencilerin eşitliğe bakış açısını güçlendirebilmek için; aile, okul ve çevre etkileşiminin güçlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

Vatandaş, kavramı sözlük anlamı olarak, ''Vatanları veya vatan duyguları bir olanlardan her biri.'' şeklinde ifade edilmektedir. Vatandaşlık ise, ''Vatandaş olma, bir vatanda doğup büyüme veya yaşamış olma durumu (Duman, Karakaya, Yavuz, 2001: 7)'' dur. Bu nedenle Tablo 3'te, yetişecek genç kuşakların, iyi birer vatandaş olarak hak ve sorumluluklarını bilmelerine dayalı maddeler yer almıştır. Öğrencilerin vermiş oldukları cevaplardan yola çıkarak, aşağıdaki betimlemeler yapılmıştır.

Madde 5'te belirtilen ''İyi vatandaş olmak için bireyin hak ve özgürlüklerini bilmesi yeterlidir'' ifadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin %44'ünün katıldığı, %34'ünün katılmadığı ve % 22'sinin kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 3.23, standart sapmasının ise (1.19) olduğu görülmüştür. Bu madde ile öğrencilerden bireyin hak ve özgürlüklerini bilmesinin yeterli olmadığı, aynı zamanda bu hak ve özgürlüklerini kullanmaları gerektiği yönünde cevaplar beklenmişti. Bu bulgulardan, İlköğretim 7.ve 8.sınıf öğrencilerinin demokrasinin vatandaşlık boyutuna ilişkin % 44 düzeyinde katılmış olması dikkate değer bir sonuçtur. Bu durumun nedenleri arasında sayılabilecek olanlar; yaş grubu dikkate alındığında öğrencilerin 'bilmek' kavramı ile 'uygulamak' kavramı arasındaki ilişkiyi çözememiş olmaları, toplumsal yapımız veya karşılaşmış olabileceği olumsuz modellerdir.

Tablo.2. İlköğretim 7. ve 8. Sınıf Öğrencilerinin Vatandaşlık Alt Boyutuna İlişkin Özet İstatistikler

BOYUT	Madde No	SORULAR	Katılan 1+2		Kararsız 3		Katılmayan 4+5		N	$\bar{X}$	SS
			f	%	f	%	f	%			
VATANDAŞLIK	5	İyi bir vatandaş olmak için bireyin hak ve özgürlüklerini bilmesi yeterlidir.	44	44	22	22	34	34	100	3.23	1.19
	6	İyi bir vatandaş vergisini zamanında ödeyen kişidir.	68	68	15	15	17	17	100	3.82	1.19
	7	İyi bir vatandaş askerlik görevini yapan kişidir.	75	75	7	7	18	18	100	3.97	1.22
	9 10	Demokratik bir insan, aynı zamanda iyi bir vatandaştır. Vatandaşlık hak ve sorumlulukları okullarda öğretilmelidir.	76 77	76 77	17 18	17 18	5	7 5	100 100	4.14 4.13	0.97 0.94
Toplam	5		**68**	**68**	**15.8**	**15.8**	**16.2**	**16.2**	**100**	**3.85**	**1.10**

Madde 6'da belirtilen ''İyi vatandaş vergisini zamanında ödeyen kişidir.'' ifadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin öğrencinin %68'inin katıldığı, % 17'inin katılmadığı, % 15'inin ise kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 3.82, standart sapmasının ise 1.19 olduğu görülmüştür. Bu bulgular; ''İyi vatandaş vergisini zamanında ödeyen kişidir.'' görüşüne katılan öğrenci sayısının %63 oranında kalması, vatandaşlık eğitimi konusunda bilgi eksikliği olabileceği sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle, özellikle ilköğretim çağındaki öğrencilerin gelecekte iyi birer vatandaş olabilmeleri için; okullarda konuyla ilgili bilgi ve bilinç eksikliğini giderici çalışmalar yapılmasının, demokratik bir iklimin oluşturulmasının, ayrıca aile ve toplumda doğru modellerde karşılaşmasının önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Madde 7'de belirtilen ''İyi bir vatandaş askerlik görevini yapan kişidir.'' İfadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin %75'inin katıldığı, %18'inin katılmadığı, %7'sinin ise kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalaması (x) 3.97, standart sapması ise 1.22'dir. Bu bulgular; İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin ''İyi bir vatandaş askerlik görevini yapan kişidir.'' maddesine %75'lik bir oranla katılması vatandaşlık eğitimi konusunda bilgi eksikliği olabileceğini ortaya koymaktadır.

Madde 9'da belirtilen,''Demokratik bir insan, aynı zamanda iyi bir vatandaştır.'' İfadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin %76'sının katıldığı, % 7'sinin katılmadığı, % 17'sinin ise kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalaması (x) 4.14, standart sapması ise 0.97'dir. Bu bulgular; İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin ''Demokratik bir insan, aynı zamanda iyi bir vatandaştır.'' görüşüne %75'lik bir oranla katılması demokrasi ve vatandaşlık konularında aile, çevre veya eğitim faktörlerine bağlı olabilecek bilgi ve bilinç eksikliği olabileceğini ortaya koymaktadır.

Madde 10'da belirtilen, ''Vatandaşlık hak ve sorumlulukları okullarda öğretilmelidir.'' İfadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin %77'sinin katıldığı, %5'inin katılmadığı, %18'inin kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalaması (x) 4.13, standart sapması ise 0.94'tür. İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin''Vatandaşlık hak ve sorumlulukları okullarda öğretilmelidir.'' maddesine % 5'inin katılmadığı ve % 18'inin kararsız kaldığı yönünde cevaplar vermesi vatandaşlık eğitiminin önemine ilişkin aile, çevre veya okul etkenlerine bağlı olabilecek inanç veya bilgi eksikliği bulunabileceğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda; okul, aile ve çevre iletişim ve etkileşiminin güçlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

Tablo 3'teki Vatandaşlık kavramı ile ilgili görüşlere İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin verdiği cevaplar toplamda analiz edildiğinde: % 68'inin katıldığını, % 15,8'inin kararsız kaldığını ve %16,2'sinin katılmadığını görmekteyiz. Tablo 3'ün ortalaması (x) 3.85, standart sapması ise 1.10'dur.

Tablo.3. İlköğretim 7. ve 8. Sınıf Öğrencilerinin Özgürlük Alt Boyutuna İlişkin Özet İstatistikleri

BOYUT	Madde No	SORULAR	Katılan 1+2		Kararsız 3		Katılmayan 4+5		N	$\bar{X}$	SS
			f	%	f	%	f	%			
ÖZGÜRLÜK	24	Demokraside insanlar düşüncelerini özgürce açıklayabilmelidir.	93	93	5	5	2	2	100	4.73	0.69
	25	İnsanlar görüş ve düşüncelerini açıklama ya da açıklamama özgürlüğüne sahip olmalıdır.	95	95	4	4	1	1	100	4.77	0.61
	26	İnsanlar özgürlüklerini kullanırken başkalarının özgürlüklerine saygı göstermelidir.	95	95	4	4	1	1	100	4.65	0.60
Toplam			4.3	4.3	.3	.3	1.3	1.3	100	.71	.63

Tablo 3'de " İstekle benimsenmeyen her türlü baskıdan kurtulma, ama başkalarının özgürlüğüne engel olmama serbestliği.(Öncül,2000:891) anlamına gelen özgürlük kavramıyla ilgili görüşlere yer verilmiş ve öğrencilerin yukarıdaki maddelere olumlu yönde cevap vermeleri beklenmiştir.

Madde 24'de belirtilen, ''Demokraside insanlar düşüncelerini özgürce açıklayabilmelidir.'' ifadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin %93'ünün katıldığı, %2'sinin katılmadığı ve %5'inin kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.73, standart sapmasının ise 0.69 olduğu görülmüştür. Bu bulgulardan İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerine Vatandaşlık dersi kapsamında verilen demokrasi eğitiminin %93'lük bir oranla yeterli düzeyde olduğu söylenebilir.

Madde 25'te belirtilen, ''İnsanlar görüş ve düşüncelerinin açıklama ya da açıklamama özgürlüğüne sahip olmalıdır.''ifadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin %95'inin katıldığı, %1'inin katılmadığı ve %4'ünün kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.77, standart sapmasının ise 0.61 olduğu görülmüştür.

Madde 26'da belirtilen, **''**İnsanlar özgürlüklerini kullanırken başkalarının özgürlüklerine saygı göstermelidir.'' ifadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin % 95'inin katıldığı, % 1'inin katılmadığı, % 4'ünün kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.65, standart sapmasının ise 0.60 olduğu görülmüştür. Bunun yanında araştırmaya katılan öğrencilerin Madde 25 ve Madde 26'daki ifadelere verdikleri cevapların aynı oranda olması dikkate değer bir bulgudur.

Demokrasinin ''Özgürlük'' alt boyutuna ilişkin hazırlanan 24., 25. ve 26. maddelerdeki ifadelere verilen cevaplar toplamda analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin % 94.3'ünün katıldığı, %1.3'ünün katılmadığı ve % 4.3 kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Tablo 9'un ortalamasının (x) 4.71, standart sapmasının ise 0.63 olduğu görülmüştür. Bu bulgulardan; yukarıdaki görüşlerle ilgili kararsız olduğu ya da katılmadığı yönünde cevap veren öğrencilerin demokrasinin düşünce özgürlüğü boyutuyla ilgili eksikliklerinin olabileceği ya da görüş belirtmek istemedikleri söylenebilir.

Demokrasinin bireylerin kişiliğiyle bütünleşmesi, demokratik değerleri yaşantısının her aşamasında davranış haline getirmesi ve demokratik bir tutum geliştirmesi anlamına gelebilecek demokrasi anlayışıyla ilgi yukarıda yer alan maddelere araştırmaya katılan İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin olumlu yönde cevaplar vermeleri beklenmektedir.

Madde12'de belirtilen, ''Demokrasiye inanmanın kişiliğin bir parçası haline gelmesinde alınan eğitim etkilidir.'' İfadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8.sınıf öğrencilerinin % 75'inin katıldığı, % 2'sinin katılmadığı, % 23'ünün kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.13, standart sapmasının ise 0.83 olduğu görülmüştür. İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin %23'ünün madde 12'ye ilişkin kararsız olduğu yönünde cevap vermesi demokrasi anlayışı açısından dikkate değer bir bulgudur.

Madde 13'te belirtilen, ''Demokrasilerde kişisel hakların kullanımı anayasal güvence altına alınmalıdır.'' ifadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8.sınıf öğrencilerinin % 89'unun katıldığı, % 1'inin katılmadığı, % 10'unun kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.44, standart sapmasının ise 0.71 olduğu görülmüştür. İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin

%10'unun madde 13'e ilişkin kararsız olduğu yönünde cevap vermesi demokrasi açısından dikkate değer bir bulgudur. Kararsız olan öğrencilerin oranının yüksek olması; söz konusu öğrencilerin bilgi veya bilinç eksikliği olabileceği gibi, görüş belirtmek istememeleri olarak da değerlendirilebilir.

Tablo.4. İlköğretim 7. Ve 8. Sınıf Öğrencilerinin Demokrasi Anlayışı Alt Boyutuna İlişkin Özet İstatistikleri

BOYUT	Madde No	SORULAR	Katılan 1+2		Kararsız 3		Katılmayan 4+5		N	$\bar{X}$	SS
			f	%	f	%	f	%			
DEMOKRASİ ANLAYIŞI	12	Demokrasiye inanmanın kişiliğin bir parçası haline gelmesinde alınan eğitim etkilidir.	75	75	23	23	2	2	100	4.13	0.83
	13	Demokrasilerde kişisel hakların kullanımı anayasal güvence altına alınmalıdır.	89	89	10	10	1	1	100	4.44	0.71
	14	Demokrasi anlayışında insana insan olduğu için değer verilir.	84	84	8	8	8	8	100	4.58	0.72
Toplam	3		82.6	82.6	13.6	13.6	3.6	3.6	100	4.38	0.75

Madde 14'te belirtilen, ''Demokrasi anlayışında insana insan olduğu için değer verilir.'' İfadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin % 84'ünün katıldığı, % 8'inin katılmadığı, % 8'inin kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.58, standart sapmasının ise 0.72 olduğu görülmüştür. Katılımcıların %8'inin madde 14'e ilişkin kararsız olduğu, % 8'inin katılmadığı yönünde cevap vermesi demokrasi anlayışı açısından dikkate değer bir bulgu olmakla birlikte öğrencilerde bulunabilecek demokrasi anlayışı ile ilgili eksikliklerin de bir göstergesi olabilir.

Demokrasi Anlayışı çerçevesinde hazırlanan ifadelerine verilen cevaplar toplamda analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin % 82.6'nın katıldığı, %3.6'sının katılmadığı, %13.6'nın kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Tablo 6'nın ortalamasının (x) 4.38, standart sapmasının ise 0. 75 olduğu görülmüştür. Bu bağlamda, kararsız öğrencilerin oranının yüksek olması (%13.6), demokrasi anlayışı ile ilgili eksikliklerinin olduğu anlamına gelebilir.

Tablo 5. İlköğretim 7. ve 8. Sınıf Öğrencilerinin Hoşgörü Alt Boyutuna İlişkin Özet İstatistikleri

BOYUT	Madde No	SORULAR	Katılan 1+2		Kararsız 3		Katılmayan 4+5		N	X̄	SS
			f	%	f	%	f	%			
HOŞGÖRÜ			89	89	9	9	2	2	100	4.40	0.73
	29	Demokrasilerde insanların birbirlerine hoşgörülü davranmalarının temelinde karşılıklı saygı vardır.	92	92	6	6	2	2	100	4.62	0.77
	30	Bireylerin bir arada huzur içinde yaşaması için karşılıklı hoşgörü olmalıdır.	98	98	2	2	0	0	100	4.75	0.47
	31	Sorunların çözümünde her çeşit düşünce ve eleştiriye açık olmak demokratik bir davranıştır.	90	90	8	8	2	2	100	4.49	0.77
Toplam			92.25	92.25	6.25	6.25	1.5	1.5	100	4.56	0.68

Demokrasinin sağlıklı bir şekilde işlemesinde ve devamında bireylerin bir birine hoşgörülü davranmasının önemi büyüktür. Bu nedenle; Tablo 5'te ''İnsanın hoşlanmadığı ya da karşı bulunduğu inanç, kanı, tutum ya da uygulamalara karışmaması ya da uzak durması durumu (Öncül, 2000: 570). '' anlamına gelen demokrasinin alt boyutlarından hoşgörü kavramıyla ilgili, hazırlanan görüşlere öğrencilerin olumlu cevaplar vermeleri beklenmektedir.

Madde 11'de belirtilen ,''Demokrasinin temelinde karşılıklı anlayış ve güven vardır.'' İfadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin %89'unun katıldığı, %2'sinin katılmadığı ve %9'unun kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.40, standart sapmasının ise 0.73 olduğu görülmüştür. Bu bulgulardan; araştırmaya katılan İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin Madde 11'e ilişkin % 2'sinin katılmadığı, % 9'unun kararsız olduğu yönünde cevap vermesi demokrasinin hoşgörü alt boyutuna ilişkin bilgi eksikliği olabileceğini sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Madde 29'da belirtilen, ''Demokrasilerde insanların birbirlerine hoşgörülü davranmalarının temelinde karşılıklı saygı vardır.'' İfadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin % 90'ının katıldığı, %2'sinin katılmadığı, % 8'inin kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin

ortalamasının (x) 4.62, standart sapmasının ise 0.77 olduğu görülmüştür. Bu bulgulardan; görüşe katılmayan ya da kararsız kalan öğrencilerde hoşgörünün nedenleriyle ilgili bilgi eksikliği bulanabileceği söylenebilir.

Madde 30'da belirtilen,''Bireylerin bir arada huzur içinde yaşaması için karşılıklı hoşgörü olmalıdır.'' ifadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin %98'inin katıldığı, %0'ının katılmadığı ve %2'sinin kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.75, standart sapmasının ise 0.47 olduğu görülmüştür. Bu bağlamda; ölçeğe katılan öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun toplumsal huzur ortamı ile hoşgörü arasındaki ilişkiyi görebildikleri söylenebilir.

Madde 31'de belirtilen, ''Sorunların çözümünde her çeşit düşünce ve eleştiriye açık olmak demokratik bir davranıştır.'' İfadesine verilen cevaplar analiz edildiğinde: İlköğretim 7. ve 8.sınıf öğrencilerinin % 90'ının katıldığı, %2'sinin katılmadığı, % 8'inin kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu maddenin ortalamasının (x) 4.49, standart sapmasının ise 0.77 olduğu görülmüştür.

Hoşgörü kavramı çerçevesinde hazırlanan 11., 29., 30. ve 31. maddelerde yer alan ifadelere verilen cevapları toplamda analiz ettiğimizde: İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin %92.25'inin katıldığı, %1.5'inin katılmadığı, %6.25'inin ise kararsız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Tablo 5'in ortalamasının (x) 4.56, standart sapmasının ise 0.68 olduğu görülmüştür. Bu bağlamda; (ölçekte yer alan maddelere öğrencilerin olumlu cevaplar vermeleri beklendiğinden) katılmayan öğrencilerin sadece %1.5'lik bir bölüm oluşturması demokrasinin diğer alt boyutlarına göre hoşgörü kavramıyla ilgili yaklaşımlarının daha olumlu yönde olduğu söylenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırmada, demokrasinin unsurları ile ilgili 7. ve 8. sınıf öğrenci görüşleri ile ilgili betimleme çalışması yapılmıştır.

İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin demokrasi eğitimine ilişkin görüşlerinden elde edilen sonuçlar şöyledir:

İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin demokrasinin unsurları içerisinde en fazla özgürlük kavramına ilişkin ifadelere katıldıklarını ayrıca tutum ölçeği içerisinde en fazla katıldıkları görüşün hoşgörü kavramına ait ''Bireylerin bir arada huzur içinde yaşamaları için karşılıklı hoşgörü ortamı olmasıdır.'' ifadesi öne çıkmaktadır. Öğrencilerinin demokrasinin unsurları içerisinde katılımlarının en az olduğu kavramın demokrasi eğitimi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Demokrasinin unsurları içerisinde en fazla kararsız kaldıkları unsurun vatandaşlık olduğu ortaya çıkmıştır.

Öğrencilerinin tutum ölçeği içerinde katılmayanların oranının en yüksek olduğu maddenin ''Sadece insan olmak insan haklarına sahip olmak için yeterlidir.'' İfadesi olduğu görülmüştür. Demokrasinin unsurları içersinde en fazla kararsız kaldıkları görüş ise ''Bireyin nasıl vatandaş haline gelebileceği verilecek demokrasi eğitimi ile mümkündür.'' ifadesi olmuştur.

Demokrasinin unsurlarından eşitlik, özgürlük ve hoşgörü kavramlarına ilişkin İlköğretim 7. ve 8.sınıf kız ve erkek öğrencileri arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Özgürlük ve eşitlik konularında farklı düşüncelere sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Cinsiyete göre demokrasinin alt boyutlarında eşitlik, özgürlük ve hoşgörü konusunda farklı düşünceler içerisinde oldukları belirlenirken bu kavramların toplumumuzda halen cinsiyete göre farklılığın göstergesi olduğu burada da gözlenmiştir.

Öneriler

İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerine Vatandaşlık Bilgisi dersi kapsamında verilen demokrasi eğitimi konusuna ilişkin öneriler:

İlköğretim öğrencilerinin demokrasi ve unsurlarının etkin öğretimini aile, sosyal çevre ve okul işbirliği ve etkileşimi çerçevesi içersinde olmalıdır. Demokrasi eğitimine ilişkin bilgilerin öğretilmesinden sonra pekiştirilebilmesine yönelik uygulamalar ve etkinlikler yapılmalıdır.

İlköğretim öğrencilerine demokrasi unsurlarının öğretilmesi sadece Vatandaşlık Bilgisi dersi ile değil diğer derslerle de yerine ve konusuna göre bu unsurların üzerinde durulması sağlanmalıdır. Ayrıca, öğretmenlerin demokratik tutum ve davranışlarıyla öğrencilere örnek olabilecek düzeyde olmalıdır.

Yapılacak Çalışmalarla İlgili Öneriler

Yapılan çalışmalara ışık tutmak amacıyla, öğrencilerin bu araştırmada en fazla kararsız oldukları yönünde cevap verdikleri ‘‘Vatandaşlık’’ boyutu üzerine başka bir araştırma yapılabilir. Demokrasiyi oluşturan unsurlar arasından tek bir unsur seçilerek, bu unsurla ilgili daha ayrıntılı bir çalışma yapılabilir.

Demokrasi eğitimine ilişkin görüşler araştırılırken, hazırlanan tutum ölçeği öğretmenlere de uygulanabilir. Vatandaşlık Bilgisi dersinde ‘‘Demokrasi Eğitimi’’ veren öğretmenlerin, karşılaştıkları güçlüklerle ilgili bir araştırma yapılabilir.

Kaynakça

Büyükkaragöz, Ş.(1990). Demokrasi Eğitimi**,** Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Ankara.

Büyükkaragöz, S. Üre, Ö.(1994).Öğretmen Yetiştiren Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Öğrencilerin Demokratik Tutumları Araştırması**,** Demokrasi Gündemi. T.D.V Bülteni,Sayı.19 Ankara

Büyükkaragöz, Ş.(1989). Liselerde Demokrasi Eğitimi. Türk demokrasi Vakfı Bülteni. Ankara

Dağı,İ. ve Polat N.,(2004). Demokrasi ve İnsan Hakları, Liberte Yayınları: Ankara

Dahl, A. Robert. (2001). Demokrasi Üstüne, (Çev: Betül Kadıoğlu) Phoneix Yay. Ankara

Duman,T.,Karayaka,N.,Yavuz,N.(2001). Vatandaşlık Bilgisi, Gündüz Eğitim Yayıncılık.Ankara

Erdoğan, M. (1997). Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara

Gülmez, M.(1994). İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi. Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları. Ankara

Gündüz, S. (2010). İnsan Hakları ve Demokrasi “Devlet ve Demokrasi Bölümü” Lisans Yayıncılık/İST

Lipson, L. (1993). Siyasal ve Sosyal Teori, Demokrasinin Felsefesi, (Çev. M. Erdoğen) Siyasal Kitapevi. Ankara

Meier. C., Maier. H., Koselleck. R. and Conze, W. (1972). Demokratie, in, Gescbicbtlicbe Grundbergriffe Historiscbes Lexikon zur politiccb-sozialen Spracbe inDeutscbland, BdI. Stuttgart

Schumpeter, A.J. 1953). Capitalism,socialism and Democracy,Usnwin University, London

Şahin, M. **(**1995). İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi**.** Todaie Yayını

Öncül, R. **(**2000). Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. İstanbul

(3)
YUMUŞAK GÜÇ VE EVRİMİ

Yrd. Doç Dr. Sait YILMAZ*

Uluslararası ilişkiler alanında bugüne kadar geliştirilen kuramlar içinde “güç” olgusu anahtar kavramların başında gelmektedir. Fiziksel olarak güç, mevcut kuvvetlerin kullanılması ile elde edilen verimliliktir. Davranışsal bir tanımlama ile güç, istenilen sonuçları elde etmek için başkalarının davranışlarını değiştirme yeteneğidir. Uluslararası ilişkilerde güç ise, bir devletin başka bir devlete karşı uyguladığı ve normal şartlar altında o devletin yapmak istemeyeceği bir şeyi yapmasını sağlamaya yönelik etkidir[2]. Bir devletin uluslararası ilişkilerde uyguladığı politikanın tek vasıtası güçtür. Bu vasıtaya geliştirmek devletin amaçlarından biridir. Siyasetin bir vasıtası olarak kullanılmayan veya kullanılma becerisi gösterilmeyen yeteneğin güç olma niteliği yoktur. Politika, devletin güç ve kaynaklarını ulusal çıkar doğrultusunda hazırlama ve kullanma sanatıdır. Stratejik başarı her şeyden önce güç bileşkesinin, amaca ve zamana göre uygun kullanımını gerektirir.

Geleneksel olarak, bir ülkenin büyük bir güce sahip olup olmadığını anlamak için o ülkenin savaş gücüne bakılırdı. Yüzyıllar içinde, teknoloji geliştikçe, güç kaynakları da değişti. Küresel bilgi toplumunda güç daha az oranda toprak, askeri güç ve doğal kaynaklara, daha fazla ise bilgi, teknoloji ve kurumsal esnekliğe dayanmaktadır[3]. Bu dönüşüm ihtiyacı başta ABD olmak üzere Batı dünyasında güvenlik kurgularının sert güç yanında yumuşak gücü de uygulayacak yeni bir güç projeksiyonu geliştirilmesini dikte etmiştir. Afrika ve Ortadoğu başta olmak üzere hala sanayileşmemiş ve otoriter rejimlere sahip ülkelerin bulunduğu bölgelerde güç dönüşümü henüz gerçekleşmemiştir. Çin, Hindistan, Brezilya gibi ülkelerde bile geleneksel askeri güç hala ön plandadır. Bununla beraber pek çok durumda yumuşak güç 19 ve 20. yüzyılın tersine sert gücün önüne geçmiş ve daha etkili bir hale gelmiştir.

Yumuşak Gücün Evrimi

17 ve 18. yüzyıl Avrupa’sının tarım ekonomilerinde nüfus önemli bir güç kaynağı durumunda idi. Çünkü halk vergiler ve çoğunlukla paralı askerlerden oluşan kara orduları için temel kaynak oluşturuyordu. Nitekim bu dönemde Fransa üstün bir konuma sahipti. Ancak 19. yüzyılda, sanayinin öneminin artması, önce eşsiz bir donanma ile denizlerin hâkimi olan İngiltere’nin, sonra demiryollarına hâkim Almanya’nın işine yaradı[4]. 20. yüzyılın ortalarında ise ABD ile Sovyetler Birliği’nin süper güç konumunu belirleyen faktörler ekonomik üstünlük ve ideolojik çerçeveleri yanında özellikle nükleer silahlar başta olmak üzere askeri karşı konulmazlıkları idi. Yumuşak güç kavramına ilk defa, 1990 yılında Joseph S. Nye tarafından yayımlanan "Liderliğe Zorunluluk: Amerikan Gücünün Değişen Doğası[5]" adlı kitabında yer verilmiş; daha sonra 2004 yılında, yine Nye tarafından yayımlanan "Yumuşak Güç:

*Yrd. Doç Dr. Sait YILMAZ, İstanbul Aydın Üniversitesi , saityilmaz@aydin.edu.tr
[2] Yılmaz TEZKAN: Jeopolitikten Milli Güvenliğe, Ülke Kitapları, (İstanbul, 2005), 137.
[3] Andreas WENGER: The Growth of Soft Power and the Challenges of Global Govenence, Information & Security, Volume 7, (2001), 5-11.
[4] Joseph S. NYE: Amerikan Gücünün Paradoksu, Literatür Yayınları, Çev.Gürol Koca, (İstanbul, 2003), 5-7.
[5] Joseph S. Nye: Bound to Lead: The Changing Nature of American Power, Basic Books (New York, 1990).

Dünya Siyasetinde Başarının Yolu)[6]" adlı çalışmasında ABD açısından ayrıntılı olarak incelenmiştir[7].

Bununla beraber, o dönemlerde adı konulmamış olsa da, yumuşak gücün evriminin başlaması çok daha gerilere gitmektedir. Bu kapsamda, yumuşak güç daha çok işgal edilecek ülke vatandaşlarının direnme azmini kırmak üzere propaganda kapsamındaki faaliyetler ya da işgal edilen yerlerde sadakati ve istikrarı sağlamak üzere siyasi, ekonomik ve kültürel düzenlemeler ile halkın huzur ve rahatını temin edecek uygulamalar olarak düşünülmüştür. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu bir yeri işgal etmeden önce buralara tüccarlarını gönderir, bu kişiler Osmanlı'nın gelişinin halkın yararına olacağı propagandasını yaparlardı. İşgal edilen yerlerde ise halkın din ve özgürlüklerine fazla karışılmaz, yaşamlarını huzurlu bir biçimde sürdürmeleri gereken tedbirler alınırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dört yüzyıl hükmettiği topraklarda yaşayan toplumlar, Osmanlının kendilerine gösterdiği şefkati ve iyi muameleyi bugün dahi unutamadıklarını çeşitli vesilelerle dile getirmektedir.

17. ve 18. yüzyıllarda, Fransa, kültürünü tüm Avrupa'da tanıtmıştır. Fransızca, sadece diplomasi dili haline gelmekle kalmamış, Prusya'da ve Rusya'da olduğu gibi bazı yabancı mahkemelerde bile kullanılmıştır. Fransız Devrimi esnasında, Fransa, diğer devletlerin yöneticilerini kontrol etmeye ve devrim ideolojisini kullanarak o ülkelerin halkını kendine çekmeye çalışmıştır. 1. Dünya Savaşı'nı müteakip, yumuşak güç oluşturma çabaları hız kazanmış ve ABD dâhil birçok devlet, diğer ülkelere kendi kültürlerini tanıtmak için birbirleriyle yarışmışlardır. 1920'lerde radyonun çıkışı, birçok devletin yabancı dilde yayın yapmasına olanak vermiştir. Örneğin, Amerika'nın Sesi radyosu 2. Dünya Savaşı sırasında hızla büyümüş ve önemli görevler üstlenmiştir. Amerika'nın Sesi radyosu ve daha sonra faaliyete geçen TV kanalı halen bu anlamda yayınlarını sürdürmektedir. Almanya, Hitler döneminde yabancı dilde yayın yapmanın yanı sıra, propaganda filmleri yapmıştır.

1945'ten sonra Sovyetler Birliği, Avrupa'da, ayrıca Afrika ve Asya'da bazı sömürge ülkelerde birçok insanı kendi ideolojisine çekmiş, bu maksatla yürüttüğü kamu diplomasisi programına milyarlar harcamıştır. İlk kapsamlı yumuşak güç uygulaması, ABD tarafından 2. Dünya Savaşı'ndan sonra "Marshall Planı" ile gerçekleştirilmiştir. ABD, söz konusu plan çerçevesinde 1962-1972 yılları arasında, dünyanın 70 ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de yapılan anlaşma gereğince yüzlerce "Barış Gönüllüsü" görevlendirmiştir. Barış Gönüllüleri, birçok ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmasına katkıda bulunmuş, bu arada Amerikan kültürünü yaymaya çalışmıştır. ABD, bu suretle Türkiye de dâhil birçok ülkeyi kurumsal ittifaklara çekebilmeyi başarmıştır. 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda, yaklaşık 700.000 insan, ABD'nin kültürel ve akademik değişim programlarına katılmış ve bu programlar Enver Sedat, Helmut Schmidt ve Margaret Thatcher gibi dünya liderlerine eğitim verilmesine yardımcı olmuştur.

Soğuk Savaş, yumuşak ve sert gücün bileşimiyle kazanılmıştır. ABD'nin, sert gücünün üstünlüğü yanında yumuşak gücünü de kullanması, Sovyet sistemini içeriden yıpratmıştır. Soğuk Savaş sırasında, kültür ilişkileri, akademik ve bilimsel alışverişler yoluyla birçok bilim adamı, Sovyetler Birliği'nde, insan hakları ve liberalizmin başlıca

---

[6] Joseph S. Nye: Soft Power: The Means to Success in World Politics, PublicAffairs; 1 edition (March 16, 2004)

[7] Nye, eski ABD Başkanı Clinton döneminde Ulusal Danışma Konseyi Başkanı ve Savunma Bakanı Yardımcısı görevlerinde bulunmuş olup, halen Harvard Üniversitesinde "Kennedy School of Government"'ın dekanıdır.

yandaşları haline gelmişlerdir. 1958 yılından 1988'e kadar, yazarı, gazetecisi, memuru, müzisyeni, dansçısı, atleti ve akademisyeniyle toplam 500.000 Sovyet vatandaşı, ABD'yi ziyaret etmiştir. Bundan daha fazla sayıda Amerikalı da, Sovyetler Birliği'ne gitmiştir. Seçkin sınıflar arasındaki kültürel ilişkilerden doğan çekicilik ve yumuşak güç, ABD'nin politik hedeflerine, önemli katkılarda bulunmuştur. 11 Eylül olaylarından sonra ABD'de, ABD'nin mevcut gücünün azaldığına ilişkin tartışmalar başlamış, ABD'nin 21. yüzyılda da dünya hâkimiyetini sürdürebilmesi için ne yapması gerektiğine yönelik araştırmalar başlatılmıştır. Bu durum, ABD'nin önce Afganistan'a, daha sonra 2003 yılında BM kararı olmadan Irak'a yaptığı harekât sonrasında ortaya çıkan olumsuz tablodan sonra ivme kazanmıştır.

11 Eylül olaylarından sonra Batı toplumlarında gelişen İslam karşıtlığı nedeniyle gelecekte bir Hıristiyan - Müslüman çatışmasını önlemek üzere Türkiye'nin de rol aldığı "dinler arası diyalog ve medeniyetleri uzlaştırma" çalışmalarının, yumuşak güç çalışmalarının dini ve kültürel boyutunu oluşturduğunu söylemek mümkündür. Avrupa ülkeleri de yumuşak güç kaynakları açısından dünyada önemli bir konumdadır. Soğuk Savaş sonrası Türkiye'nin ve eski Demir Perde ülkelerinin Avrupa Birliği'ne katılmak istemesi, Avrupa Birliği'nin yumuşak gücünün bir göstergesidir. Diğer taraftan, başta Japonya olmak üzere Çin, Hindistan ve Güney Kore gibi Asya ülkelerinin ekonomik alanda ve teknolojide elde ettikleri başarılar tüm dünya ülkeleri tarafından hayranlıkla izlenmektedir. Küreselleşme sürecinde, iyi organize olmuş ülkeler, kendi dinamiklerini diğer ülkelere yansıtma konusunda önemli araçlar ve potansiyele sahip olmuştur.

Sert ve Yumuşak Güç İlişkisi

Yakın zamana kadar bir ülkenin ulusal gücü denilince akla sadece Silahlı Kuvvetler gelirdi. Bu güce uluslararası ilişkiler literatüründe "sert güç" de denilmektedir. Bugün de ülke güvenliğinin temel dayanağı Silahlı Kuvvetlerdir. Silahlı Kuvvetler varlığı ile barış döneminde ülkenin güvenliği ve daha geniş kapsamda çıkarlarını korumak için rakip ülkeler üzerinde caydırıcılık sağlar. Gerektiğinde sınırlı savaştan topyekûn savaşa kadar bir seri askeri operasyon içerisinde belirlenen hedefleri ele geçirmek veya yok etmek üzere kullanılarak rakip ülkeye boyun eğdirilir. Bu yüzden barıştan itibaren güçlü ve kullanılmaya hazır bir Silahlı Kuvvetlere sahip olmak bütün ülke yöneticilerinin öncelikli görevidir. Bir devletin ulusal güvenlik çıkarlarının zorunlu kıldığı haller de kuvvete başvurmaktan çekinmeyeceğini inandırıcı biçimde ortaya koyması çoğu zaman etkili olur. Tabi bunun için o ülkenin yeterli güce ve gücü kullanacak siyasi idareye sahip olması gerekmektedir[8]. Silahlı Kuvvetlerin buradaki rolü gerektiğinde savaşmak kadar "caydırıcılık" kapsamında düşünülmelidir.

Savunma gücünün barış zamanında en etkili biçimde kullanılması için diplomasi ile silahlı kuvvetlerin çok yakın bir uyum ve işbirliği içinde olmaları gereklidir. Askeri gücün dış politikada etkin bir unsur olabilmesi büyük ölçüde silahlı kuvvetlerin etkinliğine bağlıdır. Dünya politikasında önemli roller oynamak isteyen ülkeler, daima güçlü ordulara sahip olmaya önem vermiştir. Askeri güç kullanımı, zor kullanmak ve müdahale etmek olduğu için tümüyle "katı" bir niteliğe sahiptir. 2. Dünya Savaşı'nı müteakip, askeri güce ilave olarak "ekonomik güç" de siyaset söyleminde önemli bir yere sahip olmuştur. Ekonomik güç, dışarıdan bakıldığında "katı" görünmez ise de ekonomik güçte de "sopa" vardır, tek farkı sopanın ucunda

[8] Onur ÖYMEN: Ulusal Çıkarlar, Küreselleşme Çağında Ulus-Devleti Korumak, Remzi Kitabevi, (İstanbul, 2003), 165.

"havuç" olmasıdır. Nye'e göre; sert güç, ülkenin askeri ve ekonomik gücünden kaynaklanan zorlama kabiliyetidir. Yumuşak güç bir ülkenin kültürü ve politik fikirlerinin çekiciliğinden gelir. Eğer diğer ülkeler sizin politikalarınızı meşru görüyorsa yumuşak gücünüz fazladır.

Bir tanıma göre, "Yumuşak güç; bir ülkenin çekim gücüyle istediğini almasıdır." Diğer bir ifadeyle, "Yumuşak güç, bir ülkenin kendi istediği şeyi başkalarının da istemesini sağlamaya yarayan güçtür." Bu tanım çerçevesinde yumuşak güç, "başkalarını cezbetme, onların kalbini ve zihnini kazanma yeteneği" olmakta; bir ülke yumuşak gücü ile kendi amaçlarının ve değerlerinin başka ülkeler tarafından benimsenmesini sağlayabilirse, askeri güç ve ekonomik gücünün çok üzerinde etki imkânı yaratabilmektedir. Çünkü yumuşak güç, siyasi gündemi diğer insanların önceliklerini şekillendirecek biçimde belirleme kabiliyetine dayanır. Bir ülke kendi amaçlarının ve değerlerinin başka ülkeler tarafından benimsenmesini sağlayabilirse askeri güç ve ekonomik gücünün ağırlıkta olduğu sert gücünü (hard power) daha az kullanmak zorunda kalır. Yumuşak güç geleneksel güç dengesinin çok üzerinde etki ve kontrol imkânı verir.

Pek çok düşünürün kabul ettiği gibi yumuşak ve sert güç arasında kollanması gereken optimal bir denge vardır. Sert gücün şu anda ABD'nin yaptığı gibi aşırı kullanılması, yumuşak gücün kullanılma şansını da yok edebilir. Diğer bir deyişle yüksek askeri güç sizi kaba kuvvet kullanmaya sevk ettiği ölçüde, gerçek toplumsal imkânları seferber etmek zorlaşmaktadır. Sert ve yumuşak gücü birleştirme becerisi 'akıllı güç'tür[9]. Sovyetler Birliği Soğuk Savaş'ta Macaristan ve Çekoslovakya'yı işgal ettiğinde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da oluşturduğu yumuşak gücünün altını oymuştu. İsrail'in 2006 yılında Lübnan'ı bombaladığında öyle çok sivil ölüme neden oldu ki, Mısır, Ürdün ve Suudi Arabistan'ın Hizbullah'a yönelttiği eleştirilerin değeri kalmadı. Zerkavi de 2005 yılında Amman'da sivilleri öldürdüğünde kendi yumuşak güç desteğini kaybetti.

Yumuşak Gücün Kapsamı

Uluslararası ilişkilerin tahmin edilmesi zor ve değişken ortamında, bilgi, düşünce ve ideallerin yumuşak gücü politik aktörlere hedeflerine ulaşma imkânı sağlayacaktır. Yumuşak güç, bir ülkenin kültürünün, siyasi değerlerinin ve dış politikalarının cazibesinden kaynaklanmaktadır. Bir ülkenin kültürü, evrensel değerleri içerdiğinde ve kültür politikaları başkalarının da paylaştığı değerlere ve çıkarlara hizmet ettiğinde, istenilen sonuçların elde edilme olasılığını artırmaktadır. Bu anlamda, yumuşak güç bir ülkenin kendi istediği şeyi başkalarının da istemesini sağlamaya yarayan güçtür. Sizin politikalarınız başkalarının gözünde meşru olduğunda, yumuşak gücünüz gelişir[10]. Daha çok hedefi ikna etmeye yönelik yumuşak gücün ölçülmesi ile ilgili şu kriterler geliştirilmiştir; bilgiye nüfuz etme kabiliyeti, reaksiyon hızı, iletişim gücü, ucuz istişare, hızlı değişim, zamana ve yere göre değişen sınırlar.

Nye'e göre; bilgi çağında yumuşak güce sahip olacak ülkeler aşağıdaki hususları sağlamış olmalılar[11]; (1) Global normlara (liberalizm, çoğulculuk, otonomi)

---

[9] Joseph S.NYE: Daha Çok Yumuşak Güce Başvurmalıyız, The DailyStar, (Çev. Radikal Gazetesi, 08 Eylül 2006).

[10] Joseph S Nye Jr.: Soft Power and American Foreign Policy, Political Science Quarterly; Summer 2004; 119, 2; Research Library Core, p.256.

[11] Joseph S NYE Jr.: Hard and Soft Power in a Global Information Age, Re-Ordering the World, (Oxford, 2002), 6.

hakim olmaya yakın kültür ve fikirler, (2) Etki ve gündem oluşturacak global iletişim kanalları, (3) Ülke içi ve uluslararası performansı ile global saygınlık uyandırmak.

Ancak, yumuşak gücün ne olduğu ile ilgili bir ayırım yapmak her zaman mümkün değildir. Nye'nin yumuşak ve sert güç şeklindeki sınıflandırması bazı bilim adamlarınca geçerli bulunmamaktadır. Bu kapsamdaki bir görüşe göre yumuşak güç tanımlaması gelişen demokrasilerin bulunduğu, eğitim ve yeni bilgi teknolojilerinin girişine müsait, küresel haberlere ve medyaya açık ülkeler için geçerli olabilir. Ayrıca gücü bu derece kesin sınıflandırmak coğrafya, bilim ve teknoloji, insan gücü gibi diğer güç kaynaklarının yeterince değerlendirilmemesi gibi bir sonuç doğurabilir.

ABD ve AB içindeki uygulamaları ise yumuşak gücün pasif bir kavramdan olmaktan çıkarılarak ülkenin siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel ve askeri gücü başta olmak üzere tüm güç unsurlarının sistematik bir şekilde kurgulandığı ve ülke politikasını destekleyecek işlevler edindiği bir mekanizmayı tarif etmektedir. Bu kapsamda, siyasi partilerden gençlik kollarına, medya ve kiliselerden şirketler ve askeri yardım programlarına kadar pek çok uygulama yumuşak güç kurgusu içinde son 25 yıldır geliştirilen bir kurguya sahip olmuşlardır. Görüldüğü gibi yumuşak güç gereğinde ekonomik ve askeri güç çerçevesinde de kullanılmaktadır. Bugün pek çok ülkenin askerleri diplomasinin ve yumuşak gücün birer unsuru olmuşlardır. Silahlı Kuvvetlerin olumlu ilişkileri, karşılıklı eğitim programları, teknolojik ve doktriner yenilikleri, savunma sanayi gibi pek çok işlevi ülkenin bir cazibe merkezi haline gelmesinde yumuşak gücüne katkıda bulunmaktadır[12].

Yumuşak gücün öncelikli hedefleri, medya, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları, finans ve iş dünyasıdır. İletişim araçlarının yaygınlaşması sonucu, günümüzde medya yoluyla yapılan savaşlar önem ve öncelik kazanmıştır. Ticaret, kültürün iletildiği yollardan biridir. Bu iletim, kişisel temaslar, ziyaretler veya alışveriş yoluyla da olabilmektedir. Popüler sporlar da, iletilen değerlerde rol oynayabilmektedir. ABD'deki basketbol (NBA) maçları, dünyada 42 dilde ve 212 ülkedeki 750 milyon kişi tarafından izlenmektedir. Politik mesajlar, spor takımlarının veya ünlülerin davranışları ya da televizyon veya sinemanın gösterdiği çeşitli görüntüler yoluyla da iletilebilmektedir. Yurt içi ve yurt dışındaki hükümet politikaları da yumuşak güç kapsamında diğer bir potansiyel güç kaynağıdır. Demokrasi ve insan hakları gibi siyasi değerler, güçlü çekicilik kaynaklarıdır. Devletlerin bu değerleri sadece ifade etmeleri yeterli değildir. Bu siyasi değerlerin yumuşak güç uygulamak isteyen ülkede de eksiksiz uygulanmakta olması gerekmektedir.

Diğer bir yumuşak güç kaynağı da devlet dışı aktörlerdir. Son yıllarda sayıları giderek artan devlet dışı aktörlerin uluslararası sistemdeki rolü, bilgi çağına damgasını vurmuş bulunmaktadır. Bu anlamda sivil toplum kuruluşları (STK), ulusal sınırların ötesinde her türlü iletişim vasıtalarından yararlanarak devletlere ve önde gelen iş adamlarına doğrudan baskı yapabilmekte ve politikalarını değiştirmelerini isteyebilmektedir. Öte yandan STK'lar, devletlerin ve şirketlerin ne yapması gerektiği konusunda halkın görüşlerini de dolaylı yoldan etkileyerek değiştirebilmektedir. Silahlı kuvvetler de, yumuşak gücün oluşturulmasında önemli bir rol oynayabilmektedir. Silahlı kuvvetlerin, sert güç yeteneğinin yanı sıra, barış zamanında diğer ülkelerle çok sayıda değişim, ortak tatbikat ve yardım programları vardır. Bu ilişkiler, diplomatik yollarla elde edilemeyen bir etki kanalı oluşturmaktadır.

[12] Javier NOYA: The Symbolic Power of Nations, Real Instituto Elcano, Working Paper (WP) 35/2005, (2005), 16.

Ancak, yumuşak gücün kullanılmasında da güçlükler mevcuttur. Bu güçlüklerin ilki, ülkelerin yumuşak güç kaynaklarının büyük bir kısmının devletlerin kontrolü dışında olmasıdır. İkinci güçlük, yumuşak güç kaynaklarının dolaylı yoldan işlemesi ve bazen istenilen sonuçların elde edilmesinin uzun yıllar alabilmesidir. Bir diğer güçlük ise, yumuşak güç uygulamalarının etkisi büyük ölçüde hedef toplumların kabul etmesine bağlı olduğundan, istenilen etkinin sağlanabilmesi için hedef ülkelerde ayrıntılı analizlerin yapılmasına ve kaynakların koordineli kullanılmasına ihtiyaç duyulmasıdır. Yumuşak güç uygulamalarında, her ülkenin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir. Bazı hallerde, örneğin İran'da olduğu gibi, Hollywood filmleri genç kuşaklara çekici gelebilmekte, Çin'de ise değişik gruplar arasında Amerikan kültürünün çekiciliği veya reddi birbirini dengeleyebilmektedir. Bununla birlikte, Latin Amerika'da hayranlık yaratan Hollywood filmleri, Suudi Arabistan'da ve Pakistan'da ters etki yaratıp, Amerika'nın yumuşak gücünü azaltabilmektedir.

Sonuç

21. yüzyılda güç uygulamaları, sert ve yumuşak kaynaklarının oluşturduğu bir karışıma dayanacaktır. Türkiye, ulus-devlet yapısındaki kurgusal ve yapısal sorunları nedeni ile politika ve strateji üretememekte, günü kurtarmaya yönelik reaktif ve güvenlik eksenli politika arayışlarına devam etmektedir. Türkiye, sadece Silahlı Kuvvetlerinin caydırıcılığına dayanan; reaktif ve ulusal güvenlik endeksli güvenlik konseptini aşarak “ulusal çıkar endeksli” ve yumuşak gücün tüm unsurlarını bir güç projeksiyonu içinde birleştirmiş yeni bir güvenlik kurgusuna ihtiyaç duymaktadır[13]. Her ülkenin olduğu gibi Türkiye'nin de uluslararası alanda hak ettiği yere ulaşması için etkide bulunabileceği ve Türkiye'yi sürekli bir çekim merkezi haline getirecek yeterince yumuşak güç kaynakları vardır. Türkiye'nin yumuşak gücünün temelinde, bir ölçüde Osmanlı mirası, ama esas olarak Atatürk ve arkadaşlarının yokluklar içinde ve tüm direnişlere karşın hayata geçirdikleri "Cumhuriyet Projesi" yatmaktadır.

[13] Önerilen yumuşak güç kurgusu için bakınız; Sait Yılmaz: Güç ve Politika, ALFA Yayınları, (İstanbul, 2008), 4. Bölüm.

TURAN-SAM * YIL: 2011 * CİLT: 3 * SAYI: 12 * SONBAHAR 2011
TURAN STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ DERGİSİ
www.turansam.org

(4)
GAGAUZLARIN MİLLİ LİDERİ MİHAİL ÇAKIR

Dr. Güllü KARANFİL
Komrat Devlet Universiteti
(Moldova –Gagauz Yeri)

Her bir toplumun kaliteli bir yaşam sürebilmesi için, ruhi ve manevi gidalanması gerekmektedir. Bu açıdan Basarabiya`da yaşayan gagauzların 19-20. yy. milli ve ruh lideri Mihail Çakır`ı örnek gösterebiliriz.

Gagauz Türklerinin ünlü bilim adamı olan Mihail Çakır 1861yılında Basarabiyanın Çadır kasabasında doğdu. 1790 yılında, o zaman Gagauzların yoğun yaşadığı Bulgarıstanın Kara deniz kenarında bulunan Şabla şehrinden göç eden Yançu Çorbacıoğlunun soyundan çekiliyor. Belgelere göre, önce Basarabiyanın Ployeşt kasabasına yaşayan Çakır ailesi, çok zor koşullar içinde, çıraklık ve çobannık yapmış, bir müddet sonra 25 aile terkibinde Ployeşten Balş adlı bir zenginin topraklarına gelmişler ve burada Çadır kasabasının temelini koymuşlar. Burada sıkıntı yaşayan Çakır aylesi aynı kaderi paylaşan diğer gagauz aileleri ile birlikte daha sonra Basarabiyanın boş topraklarına göç ediyorlar. Böylece, bu gün Gagauziyanın terkibinde üç şehirden biri olan Çadır (daha sonra Çadır-Lunga) adlı daha bir köyün temelini koymuş oldular.

Sonra M. Çakır bu göç için şöyle yazacak: ”Açan Basarabiya, Bucak açılmış kolonistlär için ozaman bulgarlar, gagauzlar hem taa başka insannar başlamışlar yerleşmää Bucakta, ama ki yerleşmäk olsun ii hem kolonistlerin arasında olsun sıra, distiplina hem raatlık hem ii yaşamak, uzlaşmak, padişah iisözlü I Aleksandr düzdü-kurdu Basarabiyada bir Zaabitlik Kolonistlär için, hem de kolonistlerä koydu komendant, baş zaabiti gubernatoru General-leytinantı İvan Nikitiç İnzovu”.

İlime ve bilgilere büyük merak gösteren Mihayıl Çakır, 1881de Kişinev Ruh Seminariyasını bitirince Kişinev şehrindeki erkekler için ruhani okulda çalışmaya başlar.

Burada işlerken genç M.Çakır Rusyanın politikasıyla da ilgilenir. O zamanlar Rus İmperiyasında azınlık sayılan yüzlerce halkın dil sorunları ortaya çıkar ve M. Çakır Rusyanın Milli Eğitim Bakanlığına bir mektup yazar “Basarabiyada yaşayan insanlar lafederlär ana dilindä. Bu sebepä görä lääzım tiparlamaa moldovan dilindä şkola kitapları, sözlüklär...” (1, 17).

Böyle 1900 yıldan başlayarak moldovan, rus ve gagauz dilini mükemmel bilen M. Çakır hem gagauzlara hem de Moldovannara deyni okul kitapları ve sözlükler hazırlamağa başlar.

Rus araştırmacısı, o zamanlar Gagauz köylerinde görevde olan V. Moşkov “Bender vilayetinin gagauzları”adlı kitabında Çakırın 1895 yılında Din kitabı olan İvangeliyeyi gagauz diline çevirdiğini yazıyor. M. Çakirin kitapları arasında bir sıra moldovanlar için kitaplarla yanaşı,

1. Besarabiyalı gagauzların istoriyası(tarihi),
2. Prut ve Nistru arası Moldovadaki kasaba ve köylerin türk-tatar adlarının açıklamaları ve bu adlarla ilgili bazı legendalar”,
3. Gagauzca-rumınca sözlük Basarabiyalı gagauzlar için,
4. Gagauz düün adetleri,

Rusçadan gagauzçaya bir sira dua kitaplarını çevirmiş:

1. "Psalmalar"
2. "Kilisenin kısa istoriyası (tarihi)"
3. "Yeni ayozların tarihi",
4. "Eski ayozların tarihi",
5. "Liturgiya",
6. "Çasoslov",
7. "Dualar",
8. "Akafist".

İlk gagauz gazetesi olan "Hakikatın sesi" gazetesi 1907ci yılda dünya üzü görür.

Böylece, Basarabiyada ilk Gagauz yazılı edebiyatının yaranşı bu gazete ile başlamış olur.

M. Çakırın **"Besarabiyalı gagauzların istoriyası**(tarihi)" kitabı bügünkü araştırmacılar için büyük merak kaynağı olmaktadır. Bu kitap 1934. yılda Kişinev şehrinde üç dilde - gagauzça, rumınca ve rusça basılmıştır. Kitabın Rumıncası "Viaţa Besarabiei" dergisinde bölüm-bölüm yaynlanmıştır.

Bu araştırmada gagauzların kökeni, gagauz etnonimi, insannarın yaşam koşullarını, gündelik çalışmalarını, gelenekleri, örf-adetleri, geyimleri hakkında etraflı bilgi verilir.

Bu gün Gagauzların soy kökünün nereden geldiğine dair şüphe propogandası yapılmaktadır. Bu sorunun hep açık kalması için bazı yabancı ve gagauz araştıtmacıları da çalşmaktadır. Halbuki, gagauzların etnogenezi ile ilgili sorun yok ve onların kim olduğu çoktan bellidir. Elbet, bu boşluk Gagauz halkına da kendi etkisini göstermiş ve göstermektedir de. Mihail Çakırın Gagauzların içinde olan bu rahatsızlığı şöyle yansıtmıştır.

"Besarabiyalı gagauzlar çok kerä bana teklif ettilär, ki bän yazayım gagauzların istoriyasını: "Kimdir gagauzlar, nesoy senseledendir, kimdir onnarın senselä başı, neredä yaşamışlar, netürlü ömür geçirmişlär, nicä yaşêêrlar, netürlü adetleri var". Bän çalıştım yapayım gagauzların yalvarmasını, topladım lääzımnı materialları(maddeleri)... " (I, 55).

M. Çakır "Besarabiyalı Gagauzların istoriyası" kitabında gagauzlar arasında "Gagauzlar kimdir?" diye geçirdiği bir sorgu anketi neticesinde böyle sonuca varmıştır: "Gagauzlar diil ne urum grek, ne bulgar, ne de romın, ne dä rus, ne dä türk selcuk, ne dä kuman, ama türk soylu, çekilerlär evelki türk uzlardan, türk oguzlardan nicä gösterer professor İreçek, Moşkov, akademik Radlov hem dä profesor Manoff..."(I ,77).

1907 yılında Kişinevä musafir gelän Mitropolit Makariy, gagauzlarla tanışmak ister ve yeni çıkan gagazça dua kitabını inceledikten sonra demiştir: "Gagauz dili pak türk dili, haliz türk dili, pek ii benzeer türk uygurların dilinä, ani yaşerlar şindi Aziyanın Altay bayırlarında hem dä türklerä, ani yaşêêrlar Orhon deresinin suları boyunda... Gagauzlar da türk senselesidir, lafederlär ölä, nicä türklär lafedärmişlär bin yıl geeri eski türkçä"(I, 77).

Kısaca desek XX yy.başlangıcında M. Çakır de başka bilim adamları da gagauzların türk boyndan geldiklerini yazar.

Ama Sovet sisteminde yaşayan gagauzlar çok olaylarda""n geçti. Bügün Sovet sisteminde Türk kelimesi yasak ve aşağılayıcı bir kelime gibi görüldüğü için türk halklarını, bu arada gagauzları da, çok etkilemiş, ve türkler ruslar öğrettiği gibi kabul ettiriliyordu. Zaman ve Türkiye ile sık alakalar bu durumu biraz doğruttu, lakin bu yıl

bağımsızlığın 20. Yıldönümünü kutlayan Moldovanın terkibinde olan Gagauz Yeri özerk bölgesinde bugün artık "Türk" kelimesi de ancak Türkiye Türklerine ait edilmektedir. Sovet döneminden kalma Türk kelimesinden korku halen davam etmekte olduğu gözükmektedir.

Türk kelimesinden böyle bir fobiya hissedilmektedir. Mesela, gagauz dilinde temiz, rusçasız konuşulduğu zaman, "Bu Türkçe lafeder" diyenler çoktur.

Bu kitapta "**Gagauzların zanaatları**"(meslekleri) bölümünde çiftçiliğin en önemli olduğundan bahsediliyor. Burada gagauzların folklorundan da güzel örnek verän M. Çakır, şöyle yazıyor: "Gagauzların arasında var her türlü ustalar, ama gagazuların baş zanaatı çiftçilik. Onu yapêrlar gagauzlar ii,...Gagauzlar taa çok beenerlär çiftçilii, neyi gösterer onnarın türküleri hem adetleri. Açan gagauzlarda duuêr uşak, onun göbeenä koyerlar bir parça ekmek, hem dä keserlär bir parşa göbek tä koyerlar onu puluk üstünä- ki o olsun ii, çalışkan çiftçi. Açan gagauzka sallangaçta sallêêr kendi uşaanı, çalêr ona "Uyu - uyu da büük olasın hem dä tarlaya gidäsin, tätünä yardım edäsin" , "Uyu uyu kızım, da büük olasın hem dä mamuya bez dokuyasın, gölmek dikäsin, hem mamuya herbir iştä yardım veräsin..."

"Muzıka, çalgılar hem gagauzların dansları" adlı bölümünde o zamanlar kullanılan çalgı aletleri ve danslar, türküler, oyunlar geniş yer almaktadır. Araştırma sonucunda M. Çakır "Gagauzların türküleri minor melodiyalı, kasavetli, kederli, dargınnı, kahırlı. Gagauzların türkülerindän görüner, ani onnar çok zorluk çekmişlär eski vakıltlarda" kanaatine gelmiştir.

"**Gagauzların düün adetleri**" adlı bir araştırmasında kız isteme adeti, "sözleşmäk" adeti, düğün sırası, düğün sonrası adetleri gösterilmektedir. Burada giyim-kuşam adları, musiki aletlerinin adları, düğünde ve nişanda verilen hediyelerin adları verilmekltedir (1, 97).

"**Prut hem Dnestr aralarında Moldovadakı kasabaların, komunaların, küülerin hem fermaların türk-tatar adlarının açıklamaları hem bu adlarlan ibaalı korunmuş kimi legendalar**" adlı kitabında Basarabiyada olan köy ve kasaba adlarının etimolojilerini araştırmış ve köylerle ilgili efsaneleri kaleme almağa çalışmıştır (1, 108).

M. Çakır gagauz köylerini gezip, yeri geldikçe, orada yaşamış türlü alanlara ait bilgiler edinmiştir. Onun tüm araştırmaları tanınmış araştırmacılara istinat ederek bu yapılan araştırmalar onun yüksek eğitimli ve milletçi olduğu belli etmektedir.

M. Çakırın "**Gagauzca-rumınca sözlüğü"** de gagauz araştırmacıları için bir merak kaynağıdır. M.Çakır türlü yazı grafikalarında yazdı: 1918 yılına kadar eski rusça alfabesinde, sonra rumın alfabesinde. Rumın alfabesi ve orfografisi gagauz kelimelerinin okunuşunu zorlaştırmış, ama her iki grafikada çıkan ilk gagauzça kitapların basılamsı ve insanların içine yayılması gagauzların da bir halk olarak başka halklarla bir arada durmasını sağladı.

Din hizmetçisi, protoiyerey M. Çakır Gagauz kilisesine gagauzça duaları getirdi.

V. A. Moşkov Gagauzların Basarabiyaya Balkanlardan kendi papazlarıyla gelmeğini ve onların aralarında karamanlı kitaplarının bulunduğunu birkaç yazısında yazmıştır. O gagauzların arasında yaygın olan Türkçe dualar için bahs ediyor "Karamanlıyca yazılan bu kitabların (Bibliya, Evangelie, Psaltır, Dua Kitabı h.b.) çok pahalı olduklarına bakmayarak bazı gagauzlarda varmış ve de çok beğenilen, ezber söylenen kitaplardanmış. Türk dilinde yunan harflarıyle yazılı olan bu kitapların,

gagauzlar tarafından moldovancadan ve rusçadan daha iyi kabuledilmekte olduğunu söylüyor.

Gagauz halkı genelde Mihail Çakır'a inanar ve ona saygı duyardı. O gagauzları doğru yolla gitmeğe, onlara Allahın Sözünü öğretmeğe çalıştı. Genelde ömrünü Kişinev şehrinde geçirse de gagauzlara sadik kalan M. Çakır gagauz köylerinin aksakalları ile sık temasta bulunuyordu. Papazlık ve öğretmenlikte 50 yılını dolduran M. Çakır`a bir kutlama töreni yapılır. Bu kutlamada Roma başpapazı da Mihail Çakırın yaptıı sığınma evlerinden, matbaalardan, okullardan bahs ederek tebrik ederler. (2, 145).

Gagauz Türklerini Türkiye'de Büyük Atatürk zamanında tanımağa başlarlar. Hamdullah Subhi Tanrıöver 1931 yılından itibaren 13 yıl boyunca Bükreşte Büyükelçi görevinde çalışarak burada yaşayan (Basarabiya da o zaman Rumınıya terkibindeymiş) Müslüman ve Hristyan Türkler için kendini sorumlu tutuyor ve Ankaraya onların var olduğunu, durumunu rapor vererek bilgiler sunar (3. s. 33.). Hamdullah Subhi Tanrıöver gagauzların yaşadıkları yeri dolaşıp, onların yaşamları, dili ve kültürü ile ilgilenir. Bundan sora Besarabiyada türk okulları açtırarak, öğretmen ve kitablar gönderir. Kıpçak köyünde açılan bir Türk okulunun öğrencisi tanınmış gagauz yazarı ve bilgini N. Baboglu kendi anılarında o türk okulundan ve Türk öğretmeninden büyük sevgiyle bahs eder. M. Çakır türkologlar için değerli **Besarabiyalı gagauzların istoriyası** eserini yazarkan Hamdullah Subhi Tanrıöver tarafında da büyük destek görmüştür. Büyükelçi Romayaya atandığında M. Çakırla haberleşmeğe başlar. Gagauzları anlatan Gagauz Türkleri adlı raporunda Atatürkü Gagauz milletçisi M.Çakırdan da bahs edir. Atatürk M.Çakıra bir diplom ile nışan gönderir. Bu gün de Anıtkabir muzesindeki kitaplar arasında M. Çakırın "Gagauzların İstoriyası" adlı kitabı mevcuttur. Atatürk bu kitabı okumuş ve satır arasnda türlü notlar yapmıştır. (2, 146) .

Kendisini görmek için Kişineve gelen Yaşar Nabi`ye Mihail Çakır kendi eserlerinden bahsederken Atatürk hakkında da bir kitap yazmanın da en büyük arzusu olduğunu söyler (4).

Halk sevgisi Gagauz Avdarmalı Vladimir Kasımın M. Çakırın ünvanına yazdığı bir tebrikte ortaya çıkmaktadır

Pek dindarlı hem çok şannı boba ekonom-stavrofor protoiyerey Mihail Mihailoviç...

Canabinizdän ileri, Canabinizädak gagauzlarda yoktu hiç bir yazı, hiç bir kiyat gagauzça, gagauz dilindä... Canabiniz verdiniz bizä Ay Evangeliyeyi gagauz dilindä, angısını biz sesleeriz klisedä hem hem okuyerız onu evdä dä. Yalvarêrız Allaha ... çok yıl olasınız gagauzlara yol yıldızı, olasınız gagauz senselelerinä fener kulesi. Çok yıl ileri!

Çeşmeköylü İvan Perçemlinin tebrik mektubunda şöyle yazar: "...Şükür ederiz gagauzların adından paalı kiyat işin "Gagauz istoriyası", angısını siz yazdınız. Şindi gagauzlar bileceklär kendi istoriyasını, angısı bilinmärdi... Bizim halkımız şükür eder: verdininz üüredcilik şafkını gagauzlara, verdinizbizim halkımızaonun dilindä derin düşünmeklär Bibliya için. Candan can bizä baaşladınız. ... Verersiniz bizä üüredicilerä, diil sade örnek, ama kaldırersınız büük işlerä. ... Siz verdiniz en parlak örnek, angısını vardı nicä versin inanıcı lider kendi uşaklarına..."

1938. yılda rahmetli olan Mihail Çakır, insanlığa büyük bir miras braktı.

Ancak Sovyetler zamanında mevcut olan ideolijiler halkın bu mirasa sahip durmasını engelledi. Zaman geçtikçe M. Çakırı tanıyan insanlar geçindiler. Hatta

Mihail Çakır'ın mezarının yeri de belli edilmedi. Gagauz aydınları onun mezarını çok aramışlar. Yalnız Moldova bağımsızlığını kazanandan bir kadar sonra, 2000. yılda onun mezarı Kişinev Merkez mezarlıında, bakımsız bir durumda bulundu (5).

XX-ci asirin 90. yıllarında Gagauz bilim adamları M. Guboglu, S. Bulgar, P. Çebotar M. Çakırla ilgili ilk bilgileri, makaleleri, kitapları ve dergileri bastırdılar.

1991. yılda Gagauzya'nın Çadır şehrinde M. Çakırin anısına uluslararası bilim sempoyumu gerçkleştirildi. (Son dönemde Moldova`ya Türkiyeden bilim adamları ilk defa gelmiş oldu!), Hep burada Çadır Kültür evinin karşısında M. Çakırın heykelinin açılışı oldu. Ondan sora Çadırda milletçi papaz D.Köroglu (Kasım) ve tarihçi S.Kuroglu "Çakır okumakları" adlı simpozyum silsilesi geçirdiler.

Bu yıl M. Çakır'ın 150. Yıldönümüdür. Ve Gagauz Yeri bölgesinde 2011. Yıl Mihail Çakır (150.) ve M. Guboglu (100. yıldönümü) yılı ilan edilmiştir.

Bugün Gagauz Milli teatorusu, Komrat pedagoji koleji, Kişinev'de bir kütüphane, Çadırda bir lise ve Gagauziyanın bir kaç sokağı gagauz aydını M. Çakırin adını taşımaktalar.

M.Çakırın gagauzçaya çevirdiği dualar yenidän kliselärdä okunur, kitapları okullarda ve universitelerde öğrenilmektedir. Araştırmacılar için ise bu kitaplar en eski gagauzca yazılar olarak zengin bilgi kaynağıdır.

KAYNAKÇA

1. Mihail Çakır. Gagauzlar: İstorıya, adetlär, dil hem din: kişinev, 2007.

2. Gönül Ayan, Atatürkün hizmetlerinden dolayı ödüllendirdiği büyük gagauz kimliği M. Çakır. Литература, фольклор, проблеми поэтики, Випуск 33, Частина 1.

3. Yonca Anzerlioğlu. Bükreş Büükelçisi Hamdullah Subhi Tanrıöver ve Gagauz Türkleri, Bilik, 2006, sayı 39.

4. Yaşar Nabi Nayır. Balkannar ve Türklük, Ulus basımevi, Ankara, 1936.

(5)

KULT, HAKİMİYYƏT VƏ LİDERLİK

Mustafa TUNCER[14]

Xülasə

Kult, hakimiyyət və liderlik

Bu məqalədə kultun hakimiyyət və liderliklə sıx əlaqələri və qarşılıqlı təsirlərini makro- və mikrostruktur müstəvilərdə təhlil və təsvirinə cəhd edilir. Harizmalı liderin və ənənəvi hakimiyyətin qarşiliqlı fəaliyyəti, social sistemə harizmalıliderin təsirləri, xarizmalı hakimiyyətin və liderin social tipləri açıqlanır.

Anahtar kelimeler: kult, hakimiyyət, harizmalı lider, ənənəvi hakimiyyət, iyerarxlı sosial sistem, müqəddəs məkan

Abstract

Cult, power and leadership

In this article an attempt is made to analyze the cult in close connections with power and leadership phenomena on macro- and micro structural levels. A special attention is paid to the interactions between charismatic leadership and traditional power, the effects of a charismatic leader upon the social system, the types of charismatic leadership and power are examined.

Keywords: Cult, power, charismatic leader, traditional power, hierarchic social system, sacred space

Giriş

Kult sisteminin ən vacib elementlərindən biri lider anlayışıdır. Sosioloji hadisə kimi kült qrupuna üzvlük, hətta kultun uğuru mənəvi rəhbərin yaxud liderin hakimiyyətindən çox asılıdır. Problem harizmalı liderin sosial sistemə təsirlərini, konkret olaraq ənənəvi hakimiyyət strukturunda oynadığı rolları, kült üzvlərinin qrupdaxili sosial statuslarını və rollarını açıqlamaqdan ibarətdir. Əsas diqqət lider kateqoriyasının sosioloji aspektləri üzərində çəmləşdirilir.

1. Xarizmatik liderlik və ənənəvi hakimiyyət

Kultun ən səciyyəvi əlamətlərindən biri mənəvi rəhbər, müəllim yaxud liderin dominantlığı yaxud hakimiyyətidir. Lider eyni zamanda kultun yaradıcısı və şərhçisidir. Digər ibatədçilər, köməkçilər və dini xadimlər kulta yaxud məzhəbə loyallıq göstərməlidir. Üzvlük və kultun uğuru liderə olan itaət, ona göstərilən təzim, hörmət və sərrancamlarını qeydsiz-şərtsiz yerinə yetirilməsindən asılıdır. Liderin üzvlərin həyatına təsiri və onların fərdi həyatında oynadığı rol son dərəcə əhəmiyyətlidir. Kult üzvləri kəmiyyətcən artdıqca, kult iyerarxik struktur kəsb etməyə başlayır. Bu cür iyerarxiya liderə vaxta qənaət etməkdən savayı, həm də hər bir üzvü yaxud şagirdi təlimləndirmək və onu nəzarəti altında saxlamağa imkan verir. İyerarxlar üzrə rütbə yüksəlişi üzvlərin göstərdiyi sadiqliq, etibar və etdikləri koməkliyin müqabilindədir, başqa sözlə kult fəzilətlərinə nə dərəcədə yiyələnməyin nəticəsidir. Bəzən yuxarı rütbələri tutanlar bir-birilə qohumluq telləri ilə bağlı olur və

[14] Azerbaycan BDU Disserdantı

bu kultdaxili loyallığı ailənin vasitəçiliyi ilə möhkəmləndirmək işində olduqca faydalı olur. Bütövlükdə kult liderinin məqsədi – hakimiyyət idi.

Müasir dövrümüzdə liderin məqsədi puldur və hakimiyyət məqsədə çatmaqdan ötrü əsas vasitədir. Hakimiyyət – liderin və onun etiqadının ardıcılları tərəfindən qeydsiz-şərtsiz qəbul olunması və liderin öz tərəfdarlarının, qrup üzvlərinin ağlına və davranışına sahib olmasıdır. Bu cür dini sadiqlik və təzim müəyyən psixoloji direktiv və sərəncamların yaxud sanksiyaların vasitəsilə həyata keçeirilir. Tarixən kultun forma və məqsədləri müəyyən cəmiyyət və mədəniyyət tipindən asılı olmuşdur. Bu baxımdan əski dini kultları, həmçinin onların məqsəd və funksiyalarını müasir dünyəvi, siyasi və ideoloji kultlardan fərqləndirmək vacibdir.

Lakin burada bizim diqqətimizi əsasən əski dini-xarizmatik liderliyin və ənənəvi hakimiyyətin sosioloji aspektləri çəkir. Bu baxımdan Veberin sosiologiyasında xarizma anlayışı Dürheymin sosiologiyasında müqəddəs yaxud sakral anlayışına cox yaxındır. Sosioloq Parsons güman edir ki, Veber bu məsələdə Dürheymin təsiri altında olmuşdur. Qeyd etmək lazımdir ki, xarizmalı lider insanları bu və ya diqər fəaliyyət növünə ruhlandırmaq və onları öz ardınca aparmaq qabiliyyətinə malikdir. Müəmmalı bir şey kimi hər birimiz öz təcrübəmizdə bu hadisəni müşahidə etsək də, lakin onu izah etməkdə çətinlik çəkirik. Bir anlayış kimi xarizma daxilən müəmmalı və çətin tərif ediləndir, lakin bir fakt daha aydın müşahidə olunur: bütün xarizmatik liderlərin başqaları üzərində dominantlığı və hakimiyyəti vardır və təbiətinə görə bu ilahi hakimiyyət yaxud talant bəşər övladı qədər qədimdir.

Ədəbiyyatın günümüzədək gəlib çatan ən qədim nümünələrindən biri Gilqamış Dastanında əbədi həyatın sirrini axtaran yarı-Allah və yarı-insan sərkərdə-kraldan bəhs edilir. O, Allahların yaşadığı yerlərdə çoxlu məcaralardan keçir və nəhayyət axtardığına da nail olur, lakin son anda onu itirir, daha doqrusu sehrli qüvvələr son anda onun “şikarını” əlindən qamarlayır. O, geri dönür, axtarışının əbəs olduğunu və şəxsi ölümünün bir fakt olmağını anlayır. Təsadüfi deyil ki, “xarizma” sözünün mənşəyi Yunan Allahı Xaris-in adına bağlıdır. Xaris bərəkəti, gözəlliyi, saflığı və altruizmi təcəssüm edirdi. Bu keyfiyyətlərə və qabiliyyətlərə sahib olanlar xarizma kimi tanınırdı. Yunan sözü “charizesthai” xeyir, yaxud ilahi mənşəli talant və töhfə deməkdir.

Lakin qədim yunanlar bu anlayışı Platonun “Qorqiy” əsərində bəhs etdiyi demoqoq və irrasional liderliklə əlaqələndirmirdi, hərçənd ki, onlar həyatın təmtəraqlı və Dionisyana aspektlərini çox yaxşı anlayırdılar. Platon özü “Eliziy” (“Cənnət məkanı”) adlı sehrli kultun üzvü idi. Aristotel üçün meqalomaniya yaxud Allahlıq iddiasında olan şəxs öz ruhunun sehrli pərəstişinə uymuş nəhəng adamdır. Qədim romalılar qəhrəmanın xarizmatik gücünün Allahlardan törəndiyinə inanırdı, sonradan müqəddəs Pavel onu Allahın bərəkətindən yaranmış hədiyyə-töhfə hesab edirdi. Qədim türk və azərbaycan cəmiyyətlərində xarizmanın ən primitiv forması şamanizm idi. Şamanizm kiçik həcmli qəbilə-tayfa qruplarının və cadugarlığın dinidir. Qədim türk qəbilə-tayfa birlikləri arasında türkəçaralıq, azərbaycanlılarda maqlar, Sibir, Koreya xalqları arasında həm “Allahın verdiyi xəstəlik”, həm də xəstəliyi sağaldan və insanlara şəfa bəxş edəndir.

Mirçe Eliadın qeyd etdiyi kimi, şaman “həyacanlı, daim hərəkətdə olan və yüksəlmiş” və əlavə edək ki, ekstaz texnikasına yiyələnmiş ustaddır. Şaman “səmavi ürək”-lə doğulur, ğənclik illərində epilepsiya ilə müşaiyyət olunan ruhi, transsezmələri və səmavi seyrləri öz təcrübəsinə çevirir. Bu gənci baş şaman kultun sirlərinə bələd edir, Allahdan yaxud Ruhdan ona vəhy gəldikdən sonra o, meditasiyaya həsr olunmaq

üçün səhra yaxud meşəyə çəkilir. Bu öz kulminasiya nöqtəsini ruhi-mənəvi yenidəndirçəlmədə tapır və şaman bu mənbədən daxili güc, möhkəmlik, emosional gərginlik və fövqəl hissiqavrama, anlamaq qabiliyyətini əxz edib, ruhən "çevrilmiş şəkildə" öz qəbilə yaxud tayfasının yanına qayıdır və cadugər-sehrbaz statusunda çalışmağa başlayır. Beləliklə, yaralara məlhəm olan şaman xəstəliyi fəth edir və onu başqaların xeyrinə çevirir. Şaman müqəddəs yerləri ziyarət edir və öz tayfasının adından, onun xeyri üçün dünya ruhu ilə tayfası arasında bir vasitəçi rolunu oynayir[15].

Bundan savayı, şaman psixofarmakoloji, şəfavericilik, trans hallarını böyük ustalıqla bilir və icra edir, güclü idarəetmə bacarıqları və vərdişlərinə malikdir. Şəxsi ruhi keyfiyyətlər qazanmaqla, şamanın "yüksək psixoloji gərginliyə", sehrli, təhlükəli və fövqəltəbii qabiliyyətlərə malik olması onun cəmiyyətdə qorxusuz və idarəolunmaz varlıq kimi statusunu müəyyən edir. Şamanın daxili narahatlığı, spesifik vərdiş və bacarıqları ona qrup daxilində hökm sürən ənənəvi müdrüklüyün faniliyinə dərindən nüfuz etməyə, qrupun ehtiyac və marağlarını, "xəstəliyini" (ifadə Erik Forumundur) diaqnozlaşdırmağa imkan verir, qrup üzvlərinin sosial bəlallarını sağaltmaq üçün xususi sərancamlar hazırlayır.

Antropoloq Veston La Barre şamanın bacarığını "şamanın hər cür müqaviməti qıran cazibədar xislətindən axıb gələn məşum fövqəltəbii və universal biliyi və yenilməz qüdrəti" kimi təsvir edir və əlavə edir ki, şamanın bu cür bacarığı qrup üzvlərinin "bişüur arzu və fantaziyalarını sərrast və ağlasığmaz dəqiqliklə müəyyən etməkdən ibarətdir"[16].

Bu cür qüdrət sahibi cəmiyyətdə xususi status qazanır, lakin ona göstərilən hörmət və təzim sevgiyə deyil, qorxuya əsaslanır. Xarizmanın müasir anlamı Maks Veberin adı ilə bağladır. Adi şərhlərdən fərqli olaraq, Veber ilk dəfə xarizmanın və xarizmalı liderin sosioloji konsepsiyasını yaradır. O, Qərb sivilizisayiyasının əsas tendensiyasını həyatın bütün aspektlərini iri miqyasda rasionallaşdırmaq prosesində görür və eyni zamanda bu tendensiyanın təhlükəli olduğunu vurğulayır: gündəlik həyatı özgələşmiş, mexaniki, mənasız və yeknəsək nizama salmaqla müasir həyat "dəmir qəfsə" çevrilir. Lakin ideyalar, xüsusən dini ideyalar cəmiyyətə dərin təsir göstərə və bütövlükdə sosial proseslərin önəmli funksiyasına çevrilə bilər. Yeni ideyaların mənbələrindən biri xarizmalı liderlərin yaxud peyğəmbərlərin zaman-zaman tarix səhnəsində meydana gəlməsidir.

"Xarizma fərdin yaxud şəxsin müəyyən keyfiyyətidir və həmin keyfiyyətə görə şəxsə qeyri-adi, fövqəltəbii, fövqəlbəşəri və müstəsna bacarıqlar verilmişdir... həmin keyfiyyətlər ilahi mənşəyə malikdir. Lakin liderin ardıcılları ona ilahi qüvvə kimi baxır, liderin tərəfdarları və ardıcılları liderin hakimiyyətinin, həm də onun şəxsi talant və bacarıqlarının mənbəyidir, onlarsız lider heçnədir"[17]. Fikrimizcə, Veberin xarizmanı "təmiz" və "adi-praktiki" iki tipə ayırması sosial struktur və sosial dəyişikliklərlə sıx bağlıdır və sosial nizamın müəyyən zaman kəsiyyəndə stabilliyi ilə əlaqəlidir. Təmiz xarizmaya nadir hallarda, xususən sosial hərəkatların ilk mərhələlərində təsadüf edilir. "Xarizmalı cəmiyyət" bu halda öz lideri ətrafında

[15]Ətraflı bax:Eliade M. The Sacred and the Profane: the Nature of Religion. Orlando. Florida 1968
[16]Oakes L. Prophetic Charisma: The Psychology of Revolutionary Religious Personalities. New York, Syracuse University Press 1997, P. 147
[17]Max W. Essays in Sociology. Translated, edited, and Introduction by H. H. Gerth and C. Wright Mills. New York, Oxford University Press, 1958,p.245-246; Max W. Economy and Society.3 vols.Totowa, New Jersey, Bedminster Press, 1968.

birləşir və cəmiyyət öz liderinin xüsusi talantına möhkəm inanır və onunla qırılmaz emosional tellərlə bağlı olur; normal iş fəaliyyətindən imtina edilməsi və bütövlükdə dünyadan özgələşmə "təmiz xarizma"-nın səciyyəvi cəhətlərindəndir. Xarizmalı lider, şübhəsiz, original keyfiyyətlərə malikdir, lakin liderin xarizma statusunu müəyyən edən həmin keyfiyyətlər deyil. Liderin ardıcılları yaxud qrup xarizmalı lideri müəyyən edir. Bu məsələdə Veberin mövqeyini bir qədər sadələşdirib deyə bilərik ki, əgər qrup öz liderini xarizmalı hesab edirsə, onda lider, malik olduğu müstəsna keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq, artıq xarizmadır. Burdan belə bir qənaətə gələ bilərik ki, ən adi adam belə xarizmalı lıder ola bilər. Deməli, əsas və həlledici amil xarizmalı lideri adi adamlardan fərqləndirən və adi adamlara müəyyəssər olmayan fövqəltəbii, fövqəlbəşəri keyfiyyətləri, ən azı müstəsna hakimiyyəti liderə aşılayan sosial prosesin özüdür.

2. Xarizmalı liderin sosial sistemə təsiri.Xarizmanın tipləri

Veber xarizmanı sosial aləmdə inqilabı qüvvə hesab edirdi. O, qeyd edirdi ki,əgər ənənəvi hakimiyyət mühafizakardırsa, xarizmalı lider sosial sistem, onun rasional-hüquqi strukturu üçün təhlükə yarada və sistemin özündə ciddi dəyişiklik edə bilər. İnqılabı qüvvə kimi xarizma fərd və subyektlərin təfəkküründə ciddi dəyişikliklər etməktlə onların subyektiv yaxud daxili oriyentasiyasını dəyişdirir. Nəticidə bu cür dəyişikliklər və yeniləşmə fəaliyyətin əsas istiqamətini və münasibətlər sistemini radikal surətdə dəyişdirir və sosial fəalliyyəti bütövlükdə sosial dünyanın tam fərqli problemlərinə yönəldir[18]. Beləliklə, fərd və subyektlərin təfəkküründə baş verən dəyişikliklər hakimiyyətin, xüsüsən xarizmalı hakimiyyətin strukturunda əmələ gələn dəyişikliklərlə bilavasitə bağlıdır və onlardan asılıdır. Digər inqilabı qüvvə formal rasionallıqdır. Veber, təsirinə görə, onu xarizma ilə müqyisə edir və qeyd edir ki, xarizma daxili inqilabı güvvə kimi subyektin təfəkkürünü dəyişirsə, formal rasionallıq xarici qüvvə olub öncə cəmiyyətin strukrurlarını, sonra da fərdlərin fikir və davranışlarını dəyişdirir.

Zənnimizcə, Veber burda ardıcılları arasında "ərinmiş" adi xarizmanın ideal xarizma tipindən fərqlərini göz önündə tutur. Ənənəvi hakimiyyət kimi xarizmaya əsaslanan hakimiyyətin də analizini Veber bürokratiyanın ideal tipi ilə başlayır. Xarizmalı hakimiyyət strukturu bürokratik sistemdən nə ilə fərqlənir? İdeal bürokratik tipdən fərqli olaraq, xarizmalı təşkilatın üzvlərinə xüsusi məşq keçilmir, onlar xarizma keyfiyyətlərinə malik olma dərəcəsinə görə yaxud az və ya çox dərəcədə liderlərinə bənzədikləri üçün sadəcə seçilirlər. Təşkilatda tutduqlrı status yaxud vəzifənin aydın iyerarxı yoxdur, gördükləri işi heç vəclə karyera adlandırmaq olmaz: burda vəzifəyə təyin olunmaq yaxud vəzifədən azad olunmaq, irəli çəkilmək və buna bənzər hallara təsadüf edilmir. Beləliklə, xarizmatik təşkilat formal qaydalara, inzibati orqanlara və ya hüquqi presedentlərə malik deyil.

Güman ki, bunları nəzərə alaraq, Veber onun strukturunu bürokratik təşkilatın strukturundan xeyli aşağı olduğını vurğulayır. Liderin ölümindən sonra xarizmalı hakimiyyətin taleyi necə olur? Bu, əsasən təşkilatın üzvlərindən və onların maraqlarından çox asılıdır. Təşkilat yaşamağında davam etsə də, bu artıq "korlanmış" yaxud əvvəlki keyfiyyətlərə malik olmayacaqdır. Çünki xarizma təbiətinə görə "zərif"və qeyri-sabitdir. Hər şeydən öncə ardıcıllar təşkilatın davamlı olmağını təmin

[18]Max W. Essays in Sociology. Translated, edited, and Introduction by H. H. Gerth and C. Wright Mills. New York, Oxford University Press, 1958,p.248-250

etmək üçün yeni strategiyalar hazirlamalıdır: yeni liderlə identifikasiya olunmaq üçün qaydalar məcmuusu, xüsusi davranış etikası və s. tələb olunur. Lakin bu cür qaydaların tez bir zamanda ənənəyə və xarizmalı liderin isə ənənəvi hakimiyyətə çevrilmə ehtimalı böyükdür. Beləliklə, təmiz xarizma daha çox şəxsi aspektləri ehtiva edir, tərəfdarları ilə üz-üzə, qarşılıqlı inam, borc və sevgi hislərinə əsaslanır. Təmiz xarizma yaradıcı və inqilabıdır. Liderin ölümündən sonra adi, "rutinləşmiş"xarizma nəsildən nəslə keçsə də, sabit sosial strukturların əsasını təşkil etsə də, bütövlükdə mühafizakar qüvvə kimi sosial dəyişıkliyin amili deyildir.

Bizim üçün daha önəmli xarizmanın maqik və profetik variantlarıdır, zira bizim konsepsiyaya görə xarizma fundamental dini konseptdir. Maqik xarizma şamana yaxud maqa (sehrbaza) aid edilir və mühafizəkar qüvvə kimi tayfa adət-ənənələrini qoruyur. Veberə görə profetik xarizmaya daha mürəkkəb cəmiyyətlərdə təsadüf edilir və peyğəmbər digər növdən olan xarizmalı liderlər üçün prototipdir. Fikrimizcə, xarizmanın ruhi xəstlıklə heç bir əlaqəsi yoxdur, onun mənbəyi xarizmalı liderin bi-şüur qatında movcud olan "gərgin hiss və emosiyaları"dır. Bu qeyri-adi emosiya, Veberin də qeyd etdiyi kimi, ekstaz, eyforiya və siyasi ehtiraslar formasında təzahür edir. Qrup üzvləri yaxud onun ardıcılları da eyni hislərə malikdir, əks halda xarizma təşkilatlana bilməz. Bununla əlaqədar Veber qeyri-adi emosiyanın özündə üç məqsədi vurqulayır.

Birincisi iki növ lider tipini ehtiva edir, şaman və "nümunəvi" peyğəmbər, Hər ikisi ekstazdan nicat-xilasa çatmaq, özünü ilahiləşdirmək və kulta çevirmək üçün bir alət kimi istifadə edir. Ekstaz halına gəlməkdən ötrü musiqi, rəqs, tiryək, bir sözlə orgidən istifadə edilir. İkinci məqamı "etik-nümunəvi" peyqəmbər adlandırır. Bu subyekt eyforiyanın mülayim formalarından, məsələn yaşadığımız dünyada hər cür zorakılıq, nifrət, qorxu və ehtiyacdan azad bir sfera yaratmaqdan ötrü röyayabənzər mistik illüminasiya və dini çevrilmələrdən-konversiyadan istifadə edir. Peyğəmbərin ilahi-etik missiyası var və o, həmin vasitələri tələb olunan dünyanı, mahiyyəti etibari ilə ideal dünyanı sistematik olaraq yenidən modelləşdirməyə yönəldir. Bu baxımdan kultun-pərəstişin məqsədi transendent dünyaya yönəlmiş etik davaranışı qurmaqdan ibarətdir. Deməli məqsəd heç də Allaha bənzəmək deyil, Allahın yerdə "köməkçisi" kimi ilahi varlıqla mənən və ruhən qaynayıb-qarışmaqdır[19]. Üçüncüsü, xarizmalı siyasi lider ardıcılların siyasi ehtiraslarını səfərbər edib xeyirli məqsədlərə yaxud onun əksinə yönəldir.

Sosial dəyişikliyi və qəhrəman liderlərin davranışlarını xarizma ilə izah edən Veber xarizmanı nəsə quru termin kimi deyil, onu təcəssüm etmiş həyati qüvvənin özü ilə eyniləşdirir. Xarizmanı ekstazla bağlayaraq, Veber xarizmaya sosial, psixoloji və iqtisadi münaqişə və gərginlikdən qurtulmaq üçün bir vasitə kimi yanaşır. Xarizmalı liderin özü böhranlardan qurtulmağın və azadlığın modelidir. Bizə elə gəlir ki, liderin ardıcılları və tərəfdarları iradələrini liderin şəxsiyyətinə deyil, onda təcəssüm etmiş hakimiyyətə təslim edir. Hərçənd ki, şəxsiyyət kultu görk olsa da, çox vaxt reallıq təsiri bağışlayır: əslində hakimiyyət yaxud güc iflasa uğrayanda hamı lideri tərk edir. Grup üzvləri liderə tabe olmaqla adi qayğılardan və gündəlik üzüntülərdən bir rahatlıq tapır və liderin vasitəsi ilə dərin hiss və həyacanlarını ifadə edə bilir. Bu onların ümümi xeyridir. Beləlıklə, xarizma "quru" qanunlara, konformizma, repressiya və yeknəsək həyat qaydalarına qarşı duran emosional həyati qüvvəyə çevrilir. Biz

[19]Nicholson R. The İdea of Personality. London, Cambridge University Press 1923, p.267, 323.

yuxarıda kult-pərəstişin sosioloji aspeklərindən, onun kiçik qrup və məhdud struktur daxilində inkişafından, həmçinin kultun mərkəzində duran xarizmalı lider, onun hakimiyyətindən bəhs etdik. Kultun həmçinin mistik aspektləri, fərdə yonümlüyü və fəlsəfi tərəfləri önəmli məsələlərdəndir və ayrıca bir tədqiqatın predmeti ola bilər.

NƏTİCƏ

Harizma psixoloji və sosial fenomen kimi hakimiyyət yaxud dominantlıq modelidir. Bütövlükdə kult liderinin məqsədi – hakimiyyətdir. Müasir dövrümüzdə liderin məqsədi puldur və hakimiyyət məqsədə çatmaqdan ötrü əsas vasitədir. Hakimiyyət – liderin və onun etiqadının ardıcılları tərəfindən qeydsiz-şərtsiz qəbul olunması və liderin öz tərəfdarlarının, qrup üzvlərinin ağlına və davranışına sahib olmasıdır. Bu cür dini sadiqlik və təzim müəyyən psixoloji direktiv və sərəncamların yaxud sanksiyaların vasitəsilə həyata keçeirilir. Tarixən kultun forma və məqsədləri müəyyən cəmiyyət və mədəniyyət tipindən asılı olmuşdur. Bu baxımdan əski dini kultları, həmçinin onların məqsəd və funksiyalarını müasir dünyəvi, siyasi və ideoloji kultlardan fərqləndirmək vacibdir.

Bu baxımdan Veberin sosiologiyasında xarizma anlayışı Dürheymin sosiologiyasında müqəddəs yaxud sakral anlayışına cox yaxındır. Xarizmalı lider fərdləri yaxud bütöv qrupu bu və ya diqər fəaliyyət növünə ruhlandırmaq, onları öz ardınca aparmaq qabiliyyətinə malikdir. Müəmmalı bir şey kimi hər birimiz öz təcrübəmizdə bu hadisəni müşahidə etsək də, lakin onu izah etməkdə çətinlik çəkirik. Bir anlayış kimi xarizma daxilən müəmmalı və çətin tərif ediləndir. Lakin bir fakt daha aydın müşahidə olunur: bütün xarizmatik liderlərin başqaları üzərində dominantlığı və hakimiyyəti vardır və təbiətinə görə bu ilahi hakimiyyət yaxud talant bəşər övladı qədər qədimdir.

Fikrimizcə, xarizmanın ruhi xəstlıklə heç bir əlaqəsi yoxdur, onun mənbəyi xarizmalı liderin bi-şüur qatında movcud olan "gərgin hiss və emosiyaları"dır. Bu qeyri-adi emosiya, Veberin də qeyd etdiyi kimi, ekstaz, eyforiya və siyasi ehtiraslar formasında təzahür edir. Qrup üzvləri yaxud onun ardıcılları da eyni hislərə malikdir, əks halda xarizma təşkilatlana bilməz. Bununla əlaqədar Veber qeyri-adi emosiyanın özündə üç məqsədi vurqulayır. Birincisi iki növ lider tipini ehtiva edir, şaman və "nümunəvi" peyğəmbər. Hər ikisi ekstazdan nicat-xilasa çatmaq, özünü ilahiləşdirmək və kulta çevirmək üçün bir alət kimi istifadə edir. Ekstaz halına gəlməkdən ötrü musiqi, rəqs, tiryək, bir sözlə orgidən istifadə edilir.

İkinci məqam "etik-nümunəvi" peyqəmbər adlandırılır. Bu subyekt eyforiyanın mülayim formalarından, məsələn yaşadığımız dünyada hər cür zorakılıq, nifrət, qorxu və ehtiyacdan azad bir sfera yaratmaqdan ötrü röyayabənzər mistik illüminasiya və dini çevrilmələrdən-konversiyadan istifadə edir. Peyğəmbərin ilahi-etik missiyası var və o, həmin vasitələri tələb olunan dünyanı, mahiyyəti etibari ilə ideal dünyanı sistematik olaraq yenidən modelləşdirməyə yönəldir. Bu baxımdan kultun-pərəstişin məqsədi transendent dünyaya yönəlmiş etik davaranışı qurmaqdan ibarətdir. Sosial strukturlara əlaqələrinə gəlincə, kult yaxud pərəstiş fərdi və qrup həyatının sosial təşkilatlanması formalarından biridir. Liderin ardıcılları yaxud qrup xarizmalı lideri müəyyən edir. Bu məsələdə Veberin mövqeyini bir qədər sadələşdirib deyə bilərik ki, əgər qrup öz liderini xarizmalı hesab edirsə, onda lider, malik olduğu müstəsna keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq, artıq xarizmadır.

Fikrimizcə, Veberin xarizmanı "təmiz" və "adi-praktiki" iki tipə ayırması sosial struktur və sosial dəyişikliklərlə sıx bağlıdır və sosial nizamın müəyyən zaman

kəsiyyəndə stabilliyi ilə əlaqəlidir. Təmiz xarizmaya nadir hallarda, xususən sosial hərəkatların ilk mərhələlərində təsadüf edilir.

ƏDƏBİYYAT

1-Eliade M. The Sacred and the Profane: the Nature of Religion. Orlando. Florida 1968

2- Oakes L. Prophetic Charisma: The Psychology of Revolutionary Religious Personalities. New York, Syracuse University Press 1997

3- Max W. Essays in Sociology. Translated, edited, and Introduction by H. H. Gerth and C. Wright Mills. New York, Oxford University Press, 1958,

4- Max W. Economy and Society. 3 vols.Totowa, New Jersey, Bedminster Press, 1968

5- Nicholson R. The İdea of Personality. London, Cambridge University Press 1923

TURAN-SAM * YIL: 2011 * CİLT: 3 * SAYI: 12 * SONBAHAR 2011
TURAN STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ DERGİSİ
www.turansam.org

(6)

TÜRKLERDE HAYVAN SEMBOLİZMİ VE DİN İLİŞKİSİ

Dr. Resul ÇATALBAŞ*

Özet

Günümüzde yaygın bir şekilde kullanım alanı bulan hayvan sembolleri, Türklerde önemli bir yer tutmaktadır. Bu sembollerin oluşması ve anlamlandırılmasında dinlerin çeşitli ölçülerde etkisi olmuştur. Özellikle İslam, bu semboller üzerinde en etkili tesiri yapmıştır.

Türklerin kullandığı hayvan sembollerinden bazıları, onların geçmiş inançlarını sembolize ederken bazıları Hıristiyanlık ve Budizm gibi bir dini sembolize etmektedir. Güç, kuvvet, hâkimiyet ve hükümdarlığı sembolize eden hayvan sembollerinin yanı sıra olumsuz özellikleri ile öne çıkan hayvan sembolleri de Türklerde kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, hayvan sembolleri, din, dini semboller.

Abstract

Today, finding a common area of the animal symbols, has an important place among Turks. Formation and the meaning of the these symbols of religion has been the effect of various sizes. In particular, Islam has been the influence of these symbols on the most effective.

Some of the symbols of animals used by Turks, symbolized by their past beliefs, while others, such as Christianity and Buddism is a religious symbol. Power, strenght, dominance and negative features of his reign, as well as symbolizing the animal symbols that stand out with animal symbols used in the Turks.

Key Words: Turks, animal symbols, religion, religious symbols.

Giriş

Dünyanın en eski ve köklü milletlerinden biri olarak Türkler, çok geniş bir coğrafyada, oldukça değişik kültürler, medeniyetler, toplumlar ve dünyanın büyük dini sistemleri ile temasa geçmişlerdir. Sonuçta çok renkli ve son derece zengin bir kültür mirasına sahip olmuşlardır. Bu zengin kültür mirası bilimsel ve objektif bir anlayışla ele alınıp değerlendirildiğinde, milli ve kültürel varlığımızın tarihi temellerini daha doğru bir biçimde aydınlatma imkânını sağlayacak ve hatta değişen sosyo-kültürel şartlara, buhranlara ve çatışmalara sahne olan toplumumuzun kültürel kimliğinin yeniden inşasına önemli katkılarda bulunacaktır.

Semboller gerek içerdikleri anlam zenginliği, gerekse insanlık tarihinin algılamalarından aktarıla gelen unsurlara sahip olmaları yönüyle insan hayatında kelimelerden daha işlevsel ve etkileyici bir rol üstlenebilmiştir. Bu sembollerden öne çıkanlardan birisi de hayvanlarla ilgili olanlardır.

Bu çalışmada, Türklerde hayvan sembolizmi ve din ilişkisi incelenmektedir. Hayvan motiflerinin anlamı, nasıl sembolleştiği, sonraki zamanlardaki değişik tezahürleri ve buna dinlerin etkileri çalışmamızın temelini teşkil etmektedir. Buradaki temel amaç, bu konuda yapılacak bundan sonraki çalışmalara ışık tutmaktır.

---

* Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü, Diyarbakır, irresul@gmail.com.

I- Türklerde Hayvan Sembolizmi

Burada tüm hayvanları saymak ve bir değerlendirme yapmak pek de mümkün değildir. Bu sebeple bazı hayvan sembolleri ve anlamları üzerinde durulacaktır. Doğaüstü ve Yırtıcı hayvanlar ile vahşi ve evcil hayvanlar çalışmamızın iki başlığını oluşturmaktadır. Ayrıca Türk Hayvan Takvimine değinilecektir.

A-Doğaüstü ve Yırtıcı Hayvanlar

Phoenix, Simurg, Anka, Garuda, Grifon: Söz konusu hayvanlar farklı kültürlerde yer almakla birlikte birbirlerinden türemiş oldukları düşünülmektedir.[20] Phoenix karanlıktan çıkan ışığın sembolü olarak Mısır, Simurg ise İran mitolojisinde görülmektedir. Simurg, İran etkisiyle Türk mitolojisinde yer almıştır. Simurg, Kimi zaman iyilik timsali olarak kahramanların koruyucusu, kimi zaman da kötülüğün timsali olarak görülmektedir. Bunun Arap-İslam kültüründeki yansıması anka'dır. Garuda Hint mitolojisinde yer alır. Hint mitolojisinde garuda, ilahi güce sahip bir varlık olarak Tanrı Vişnu'nun bineği olarak tasvir edilmiştir. Buna karşılık kara kuş (kartal) Türk kültürü ve mitolojisine aittir. Grifonlar göğü, tan ağarışını, ilim ve kuvvet gibi kavramları simgelerler. Türk sanatında özellikle kartal başlı grifonlar yaygın olarak görülmektedir. Burada bahsedilen doğaüstü hayvanlar Türk sanatında geniş tasvir alanı bulmuştur.[21]

Simurg ve Garuda İslamiyet'ten sonra da Türkler arasında yaygın olarak kullanılan semboller olmuştur.

Ejderha: Çin mitolojisine ait kabul edilmişse de Türk mitolojisinde de yer almakta buna bağlı olarak geniş bir uygulama alanı bulmaktadır. Türkler için önceden bereket, refah, güç ve kuvvetin sembolü kabul edilen bu hayvan, Ön Asya kültürüyle ilişkiye geçildikten sonra bu anlamları zayıflayarak alt edilen kötülüğün sembolü olarak algılanmıştır. Hunlar ejder festivali düzenlemiştir. Bunun yanı sıra Çin'de imparatorluk sembolü olan ejderha, Türkleri bu yönüyle etkilemiş ve Türk hayvan takviminde de yıl sembolü olarak yer almıştır. Türkler arasında ejderin sembolik anlamları İslamiyet'ten sonra da devam etmiştir.[22]

Kartal ve Avcı Kuşlar: Kartal, Türklerde önemli bir yer edenmiş ve Türklerin milli sembollerinden biri olmuştur.[23] Özellikle Göktürk ve Uygurlarda kartal ve diğer yırtıcı kuşlar hükümdar veya beylerin koruyucu ruhu ve hukuki sembolü olmuştur. Güneş, güç ve kudreti de temsil eden söz konusu hayvanlar, mücadelelerde zafer kazanmanın işareti olmuştur. İslamiyet'ten sonra da kartal, hükümdarlık, güç ve kuvveti temsil etmiş, zaman zaman arma olarak kullanılmıştır.[24]

Kurt: Coğrafi şartlar hayvanlarla ilgili inançların oluşmasında etkili olan unsurlardandır. Özellikle hayvancılık ve avcılıkla geçinen insanlar en çok kurttan korkmuştur. Sonuçta ona tabiatüstü güçler atfedilmiştir.

Kurt ile ilgili olarak zamanla gelişen hayvan ata kavramı devlet, hükümdarlık vb. gibi unsurların sembolü olmuştur. Çin kaynaklarında egemenlik ve yiğitliği sembolize etmiştir. Türklerin kendi hayat tarzları ile benzerlikler kurduğu kurt, Uygur Oğuz Kağan Destanı'nda ve Başkurt Türklerinde, yol gösterici bir unsur olarak tasvir

---

[20] Bkz. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. II, Ankara 1995, 547.
[21] Bkz. Yaşar Çoruhlu, Türk Mitolojisinin ABC'si, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, 138–141.
[22] Çoruhlu, 141–144.
[23] Bkz. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken, İstanbul 2000, 299.
[24] Bkz. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, 586–599; Canan Seyfeli, "Türk Mitolojisinde Hayvan Motifleri", Yol Bilim Kültür Araştırma, S. 23, Mayıs-Haziran 2003, 48; Çoruhlu, 144–145.

edilmiştir. Kurt, Türk mitolojisinde gök unsuruna bağlı olarak aydınlığın sembolü olmuş, biçim değiştirme temasıyla da ilgili olmuştur. Birçok hayvan sembolünde olduğu gibi, kurtlar da İslamiyet'ten sonra, eski tanrısal konumlarını büyük ölçüde kaybetmiş, yiğitlik veya güç sembolü olarak algılanmaya devam etmiştir.[25]

Arslan: Arslan sembolü geçmiş milletlerin birçoğunda genellikle güç ve ihtişamın sembolü olarak kullanılmıştır. Müslümanlar arasında Hz. Ali'nin unvanı ve sembolüdür.[26] Türk sanatında arslan figürleri daha çok Budizm ile birlikte görülmekle beraber, Altaylar'da da bu figürün görülmesi daha erken dönemlerden beri arslan sembolünün Türklerde kullanıldığını göstermektedir. Arslan savaş, zafer, iyinin kötüyü yenmesi, kuvvet ve kudret sembolü olmuştur. Budizm'de arslan, bazen tanrı sembolü ve bazen de hükümdarın kendisini veya oturduğu tahtı simgelemiştir. Arslan sembolü Türker'in İslam'ı tanımasından sonra da anlamını yitirmemiştir.[27]

Kaplan: Türklerde kaplan, Çin'dekine paralel anlam kazanmıştır. Kaplanlar, Türk kabilelerinin ve yiğitlerinin (Alp) en eski tözlerindendir. Kaplanın güç ve yiğitlik sembolü olduğuna işaret eden birçok sanat eseri, Orta ve İç Asya'daki kazılarda ele geçirilmiştir. Kaplan postu, Budist devirlerde de Budizm'in gücünü ve dolayısıyla hükümdarların kudretini ifade etmiştir. Aslan gibi kaplan da taht sembolü olmuştur. İslamiyet'ten sonra da kaplanla ilgili semboller büyük oranda anlamlarını devam ettirmiştir.[28]

Ayı: Çinliler için güç ve cesaretin sembolü olmuştur.[29] Türk mitolojisinde önemli bir figür olmasına rağmen hiçbir zaman kartal, at veya kurt kadar ağırlık kazanmayan bu sembol genellikle orman kültüründe yaşayan Türklerde görülmektedir. Başkurtlar onu ata saymıştır. Ayı tipi elbiseler şamanlar tarafından kullanılmış, onun farklı kısımlarından alınan kemiklerde şaman elbiselerine dikilmek suretiyle şamanın göğe seyahatinde yardımcı ruh olarak işlev gördüğüne inanılmıştır. Ayı, Türk destanlarında aptal ve kötü hayvan olarak nitelenmiştir.[30] Bu sembol İslamiyet'ten sonra anlamında bazı değişikliklerle kaba kuvvetin ve kötü insanın simgesi haline gelmiştir.[31]

B-Vahşi ve Evcil Hayvanlar

At: Türklerin hayvanlarla ilgili inançlarını, yaşadıkları göçebe bozkır hayatı ve kültürü şekillendirmiştir. Bu hayatın temel unsurunun at olması, ona Türklerin önem vermesini sağlamıştır.[32] Şamanist gelenekte at, şamanın gökyüzüne çıkacağı bineği ve kurban hayvanı olarak önem kazanmıştır. Gök Tanrı'nın sembolü de olan at, Altay Türklerinde Gök Tanrı'ya sunulan en değerli kurban olmuştur.[33] Şamanın göğe çıkmasına imkân veren at kanatlı olarak düşünülmüştür. İslamiyet'ten önce kurgan denilen Türk mezarlarında öteki dünyada ölüye hizmet etmek üzere gömülmüş at kadavralarına rastlanmıştır. Türklerle ilgili birçok efsane, destan ve hikâyede at

---

[25] Bkz. Seyfeli, 47; Çoruhlu, 146–148; Kafesoğlu, 330–333; Fuzuli Bayat, Mitolojiye Giriş, Ötüken, İstanbul 2007, 62–63.
[26] Ekrem Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri), Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011, 63.
[27] Çoruhlu, 149–151.
[28] Bkz. Ögel, C. II, 536; Çoruhlu, 151–153.
[29] Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi, 63.
[30] Bkz. Ögel, C. II, 533.
[31] Çoruhlu, 154.
[32] Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, 60–61.
[33] Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi, 63.

sahibinin yakın arkadaşı, zafer ortağı, en değerli varlığı sayılmıştır. Savaştaki yararları sebebiyle kuvvet ve kudretin simgesi olmuş, at sürüleri zenginliğin belirtisi olarak görülmüştür. Budist dönemde de atların mitolojik özellikleri devam etmiş, beyaz at ise anlamını yitirerek Buda'nın sembolü haline gelmiştir. Türk Hayvan Takviminde at (yont), yıl sembolü de olmuştur.

İslamiyet'ten sonra kendisine yeni özellikler eklenen at, Türkler için önemini her zaman koruyan bir hayvan olmuştur. Ayrıca at, uzun ömür, mutluluk, refah, doğruluk, şöhret, iyilik ve soyun devamlılığının sembolü olmuştur.[34]

Geyik: Türklerde kullanılan en erken sembollerden biri olan geyik, şaman törenlerinde biçimine girilen hayvan ata veya ruh olarak karşımıza çıkmaktadır.[35] Şaman elbisesinde veya davulu üzerinde simgesel olarak kullanılmıştır. Göktürklerde avlanarak kurban edilen geyik aynı zamanda hükümdarlığın sembolü olmuştur. Budist mitolojide ak geyik Buda'nın sembolü olmuştur. Geyiğin birçok anlamı İslamiyet'ten sonra da devam etmiştir. Bolluk ve bereketin sembolü olan bu hayvan kimi zaman yol gösterici kimi zaman mübarek bir binek kabul edilmiştir.[36]

Balık: Eski Suriye'de kutsal hayvan olarak görülen balık, tanrı Dagon'un tasviri olmuştur. Çinliler için bereket, Hıristiyanlar için İsa-Mesih'in sembolüdür.[37] Budist mitolojisinde bazı tanrılar balık üzerinde tasvir edilmiştir. Özellikle göl ve nehir kıyılarında yaşayan Türklerde bereket, refah ve bolluğun simgesi olmuştur. Altay yaratılış efsanesinde balık, dünyayı taşıyan bir varlık olarak sembolize edilmektedir.[38] Balıkla ilgili çeşitli inanışlar İslamiyet'ten sonra da devam etmiş ve bu hayvan burç sembolü olarak kullanılmıştır.[39]

Boğa (Öküz, İnek): Boğa, vahşi gücün ve tenasül gücünün sembolüdür. Yunanistan, Hindistan ve İran'da ise ineğe saygı gösterilmiştir.[40] Hint mitolojisinde tanrılarla ilgili bir sembol kabul edilmiş, İran mitolojisinde ise iyi ve kötü yönleriyle öne çıkmıştır. Eski Türklerde boğa veya öküz destanlarda önemli bir yer edinmiş[41] ve Alplik sembolü olmuştur. Kuvvet ve kudretin simgesi olarak hükümdarlığı temsil etmiştir. Hint mitolojisinin etkisiyle Türklerde dünyayı taşıyan hayvanlar arasında kabul edilmiştir. Dede Korkut hikâyelerinde boğa güç, kuvvet ve yiğitlik sembolü olmuştur. Burç sembolü olan boğa, aynı zamanda Türk hayvan takviminde yıl sembolüdür.[42]

Deve: Türk mitolojisinde Alplik sembolü olan diğer bir hayvan devedir. Özellikle buğra denen erkek develer kahramanlar tarafından töz olarak kabul edilmiştir. Dede Korkut hikâyelerinde kahramanın kuvvet gösterisi için yendiği develer, kuvvetin sembolü olmuştur.[43] Günümüzde yapılan deve güreşleri bunun göstergesidir.[44]

---

[34] Çoruhlu, 155–158.
[35] Bkz. Ögel, C. I, 570–580; Ocak, 226.
[36] Bkz. Seyfeli, 49; Çoruhlu, 158–161.
[37] Bkz. Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi, 63; Galip Atasağun, İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 2002, 214–215.
[38] Bkz. Seyfeli, 44.
[39] Bkz. Çoruhlu, 161–162.
[40] Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi, 63–64.
[41] Bkz. Ögel, C. II, 537–538.
[42] Çoruhlu, 162–165.
[43] Bkz. Ögel, C. II, 538–540.
[44] Çoruhlu, 165–166.

Fil: Türkler Budizm'in etkisiyle bu sembolü kullanmaya başlamıştır. Hindistan'da birçok tanrının bineğidir. Beyaz fil Buda'nın sembolüdür. Hükümdarlığın ihtişamını ve yiğitliği temsil etmektedir. İslamiyet'ten sonra güç, kuvvet, hükümdarlık ve hâkimiyetin sembolü olmaya devam etmiştir.[45]

Horoz ve Tavuk: Birçok kültürde horoz, güneşin ve gururun sembolü olarak algılanmış, onun ötüşüyle güneşin doğuşu arasında ilişki kurulmuştur. İran mitolojisinde mitra inancına bağlı olarak yeniden dirilişin ve ışığın habercisi olan horoz, Zerdüştilikte ateşi ve güneşi temsil eder. Yahudilik'te günahlardan kurtulmanın aracı olarak kefaret ayinlerinde kullanılır. Hıristiyanlar onu, İsa-Mesih'in sembolü kabul ederler.[46] Türklerde horozla ilgili inançlarda şamanizmin etkisi bulunmaktadır. Horoz, kötü ruhları kovan ve koruyucu olan bir hayvan olarak algılanır. Genel olarak altın tavuk (ya da horoz) hükümdar ailesini, gümüş tavuk ise hükümdar ailesinden olmayan soylu kişileri temsil etmiştir. Aynı zamanda horoz barışı simgelemektedir. Tavuk, Türk Hayvan Takviminde yıl sembollerinden birisidir.[47]

Türk kültüründe, özellikle Bektaşi ve Alevi zümrelerde, horozla ilgili inanışların yaygınlığı, bu inanışların bir geleneğin devamı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.[48]

Kaplumbağa: Eski Çin ve Hint inanışlarından Türklere geçen bu sembol uzun ömür, refah, barış ve mutluluğun sembolü olarak görülmüştür. Göktürk döneminde hanedan sembolü olmuştur. Fakat şansızlık, sıkıntı ve zorluğu da temsil ettiğine de inanılmıştır.[49]

Koyun, Koç ve Keçi: Koyun ve özellikle beyaz koç eski Türklerde Gök Tanrı'ya sunulan kurbandır. Güç, kuvvet ve Alpliğin sembolü olan koç, kimi zaman hanedan arması olmuştur. Taoizm'de ölümsüzlüğü temsil eden keçi, Budizm'de tanrılarla ilgili olduğu düşünülmüştür. Ayrıca Koyun, Türk Hayvan Takvimi'nde yıl sembollerinden biridir. İslamiyet'ten sonra koyun sakinliği, huzur, barış, bolluk ve bereketi temsil ederken, koç gücü, hâkimiyeti kuvveti ve yiğitliği temsil etmiştir. Hz. İsmail'in kurban olarak Allah'a adanması ile koç, kurban ve ölümü de temsil eden bir anlam kazanmıştır.[50]

Yırtıcı Olmayan Kuşlar: Genellikle kuşlar ruh sembolü olarak görülmüştür. Cenneti de temsil eden bu hayvanlar, şamanın biçimine girdiği ve onu koruduğu düşünülmüştür. Kuğu, kaz, ördek, sülün, saksağan, turna, karga, ördek, tavus, güvercin ve bıldırcını bu grupta sayabiliriz. Bunlardan bıldırcın, yiğitliği, sülün güzellik ve iyi şansı, saksağan iyi haberi, turna ölümsüzlüğü zenginliği ve uzun hayatı, altın veya kırmızı karga güneşin, kara karga şeytanın ve kötülüğün, ördek (Budist dönemde) mutluluk ve refahın, tavus güzellik, itibar ve şerefi, güvercin uzun hayatı, kaz erkeklik, evlilik ve başarının sembolü olmuştur. Kaz ve kuğu gibi kuşlar Türklerde ayrıca kut ve beyliği temsil etmiştir. Bahsi geçen kuşlar eski Hint ve Budist mitolojisinde önemli bir yer tutmakta bu da Budist Türklerin inançlarını etkilemiştir. İslamiyet'ten sonra da kuşlarla ilgili bu anlamlandırmalar tanrılarla ilgili olanlar dışında devam etmiştir.[51]

---

[45] Bkz. Çoruhlu, 167; Ögel, C. II, 542–543.
[46] Bkz. Turgay Yazar-Abdulkadir Dündar, "Türk-İslam Sanatında 'Horoz' İkonografisi", Kök Araştırmalar, C. II, S. I, Bahar 2000, 213–215.
[47] Bkz. Çoruhlu, 168–169; Bkz. Ögel, C. II, 542.
[48] Yazar-Dündar, 216.
[49] Çoruhlu, 170–171.
[50] Bkz. Çoruhlu, 171–174.
[51] Bkz. Çoruhlu, 174–178; Ögel, C. II, 549–560.

Köpek: Budizm'in yeniden doğuş inancına göre günahkâr insanların üçüncü kez doğduklarında gövdesini aldıkları hayvanlardan birisidir. Eski Hint mitolojisinde ölüler diyarının muhafızı ve talihsizliğin sembolüdür. Türklerde köpek sembolü kurt veya kartal gibi ulusal bir sembol olmamıştır. Şaman ayinlerinde güçlü şamanlar kurt, kartal gibi hayvanların biçimine girerken zayıf şamanlar köpek şekline giriyordu. Köpek yer altına inerken kullanılıyor ve bu olumsuz anlamı sebebiyle cenaze merasimlerinde kurban edilen bu hayvan ölümü temsil ediyordu. Çin ve Moğol kültürlerinin etkisiyle köpekten türeme Türklerde de görülmüştür.[52] Genelde olumsuz anlamlarına rağmen köpek, İslamiyet'ten sonra avcılığa verilen önem sebebiyle dostluk, sadakat ve sabır gibi olumlu anlamlar yüklenmiştir.[53]

Domuz: Türkler başlangıçtan beri domuz yemiyor ve geleneklerinde de bu hayvan iyi bir yer tutmuyordu. Domuz kötü ruhları çağrıştıran bir hayvan olarak sembolize edilmiş ve İslamiyet'ten sonra da bu devam etmiştir.[54]

Maymun: Hint mitolojisinin ve kültürünün malı olan maymun, Türk inançlarında yaygın bir şekilde yer almamaktadır. Budist olan Türklerde görülmektedir. Türk Hayvan Takvimi'nde yıl sembolüdür. İslamiyet'ten sonra maymunun sembolik anlamları genel olarak kaybolmuş ve olumsuz özellikleriyle öne çıkmıştır.[55]

Tavşan: Budist mitolojide Buda ve tanrılarla ilişkili bir hayvan kabul edilir. Türklerde fazla yer tutmayan sembollerden birisi de tavşandır. Erken dönem Türk mitolojisinde beyaz tavşan gök unsurlarına, siyah tavşan yer unsurlarına ait olmuştur. Altaylar ve Yakutlarda duvar ve sarıklara başka hayvanların yanı sıra tavşan derileri asılmakta ve bir töz kabul edilmektedir. Şamanın yardımcı ruhlarından birisi de tavşandır. Türk Hayvan Takvimi'nde yıl sembolüdür. Göktürklerde av hayvanı olması sebebiyle uğurlu sayılmış ve bolluğun simgesi olmuştur. İslamiyet'ten sonra Türk inanışlarında bolluk, kurnazlık ve iyi şansın sembolü olmuştur. Alevi Türkler arasında ise uğursuz kabul edilmektedir.[56]

Tilki: Japon Şintoizm'inde halkın sevdiği bir ilahtır.[57] Çin'de iyi şansın, uzun ömrün ve kurnazlığın sembolüdür. Altaylılar ve Yakutların tözleri arasında yer alır. Türklerde hilekâr ve kurnaz özellikleriyle öne çıkmaktadır. Şaman başlığında tilki postu yer almaktadır. İslamiyet'ten sonra Türk kültüründe korkaklık, kurnazlık ve yalnızlık özellikleriyle öne çıkmıştır.[58]

Yılan: Eski Mısır ve Hint mitolojisinde kutsal ve tanrısal özellikleriyle öne çıkan yılan Yunan, Roma ve Hıristiyan topluluklarında önemli bir yere sahiptir. Budizm'de Buda'nın suretine büründüğü hayvanlardan birisidir. Türk Şamanizm'inde yer altı tanrısı Erlik ile ilgili bir semboldür. Bazı şamanlar yılan biçimine girerek onun hareketlerini taklit etmiştir. Türklerde genellikle olumsuz anlamlar içeren bu sembol diğer kültürlerin etkisiyle kimi zaman olumlu anlamlarda kullanılan bir sembol olmuştur. İslamiyet'ten sonra bazı eski Anadolu ve Mezopotamya mitolojilerinin Asya ile birleşen etkileri sebebiyle yılan, kötülüğün sembolü sayılmamıştır. Mısır ve

---

[52] Bkz. Ögel, C. I, 556–562.
[53] Bkz. Çoruhlu, 179–180.
[54] Bkz. Ögel, C. II, 541.
[55] Bkz. Çoruhlu, 180–182.
[56] Çoruhlu, 182–184.
[57] Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi, 65.
[58] Bkz. Çoruhlu, 184–186.

Anadolu mitolojisinde koruyucu özelliği sebebiyle sağlık alanında günümüze dek gelen bir sembol olmuştur. Türk Hayvan Takvimi'nde yıl sembolüdür.[59]

Türk Hayvan Takvimi

Bu takvim Türklerde Hun İmparatorluğu döneminden itibaren kullanılmıştır. Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar, Türk Bulgarlar gibi, birçok Türk topluluğunda geçerlidir. Özellikle yıl simgesi olan hayvanların yaygın karakteri ve sembolizmine göre o yılı değerlendirmek bir ölçüde mitoloji ile olan bağları göstermektedir. Göktürklerden önce, ay yılına göre, sonra ise güneş yılına göre hesaplanan bu takvimde 12 yıllık devreyi şu hayvanlar oluşturmaktadır. 1.Sıçgan (fare), 2.Ud (öküz veya sığır), 3.Bars (pars, kaplan, aslan) 4.Tabışkan (tavşan), 5. Luu veya nek (ejderha bazen balık), 6.Yılan, 7.Yunt/Yont (at), 8.Koy/Kon (koyun ve koç), 9.Biçin (maymun), 10.Takagu/Takıgu (tavuk ve horoz), 11.Köpek, 12.Tonguz (domuz). Bir yıl 365 gün, 5 saat, 50 dk ve 47 saniyedir. Takvim 12 aydan oluşmaktadır.[60]

II- Türklerde Hayvan Motiflerinin Oluşumunda Etkili Olan Dinler

Yüzyıllar boyu belli bir kültüre sahip olmuş ve onun içinde yoğrulmuş sonra bir takım sebeplerle başka bir dine veya kültüre geçmiş insan topluluklarının, bu geçiş sırasında ve hatta çok uzun zaman sonra bile eski kültürleri ile ilgilerini tamamen kesmedikleri, ona ait bazı unsurları olduğu gibi, bazılarını da yeni kültürün kalıplarına uydurarak muhafaza ettikleri bilinmektedir.

Türklerde hayvanlarla ilgili inanç motifleri, vaktiyle Orta Asya'dan, Anadolu'ya intikal eden Türk nüfusu arasında varlığını koruyabilmiş ve bazı durumlarda yeni inançlara uydurulmuş motifler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu motiflerin tasnifi bizi Budizm, Manihaizm, Zerdüştilik, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi vaktiyle Türklerin mensup oldukları çeşitli dinlere götürmektedir. Türklerden söz konusu dinleri kabul edenler olmuş fakat bu hiçbir zaman genele şamil olmamıştır. Çünkü Türkler, İslam dışında temasa geçtikleri dinlerin hiçbirisini, kendi inanç ve kültürleriyle bağdaştıramamıştır.[61]

Yaşadıkları geniş coğrafi sahanın bir gereği olarak Türkler, bir yandan doğuda budist Çin kültürünün etkisine girerken, bir yandan da batıda Zerdüşti İran'ın inançlarıyla haşır neşir olmuşlar, nihayet Maniheizm ve Mazdeizm'i de tanımışlardır. Değişik coğrafya ve iklimlerin kültürlerin mahsulleri olan bu dinler bazen aynı Türk toplumunda birbirlerine halef olurken, bazen da yan yana var olmuşlardır. Böyle durumlarda karşılıklı etkilenmeler ve tedâhüller vukû bulmuş, zikredilen bu dinler bu suretle Türklere mahsus birer biçim almışlardır. Anadolu'ya yerleştikten sonra Türkler, putperestlik ve Hıristiyanlığın etkisinde oluşan yeni bir kültürle temasa geçmişler, çeşitli vesile ve vasıtalarla az da olsa bununla karşılıklı alış verişte bulunmuşlardır. Nihayet bunların yerini, daha önce hiçbir dinin yapamadığı bir biçimde çok geniş kitlelere yayılarak İslâmiyet almıştır.[62] İşte bu uzun macera

---

[59] Çoruhlu, 186–190.

[60] Bkz. Çoruhlu, 243–249; Kafesoğlu, 343; Osman Turan, On iki Hayvanlı Türk Takvimi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1941, 47–97.

[61] Bkz. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 2002, 79; Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Kardelen Kitabevi, Isparta 1999, 90.

[62] Bkz. Ocak, 103–110; Ünver Günay-Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, 56; İbrahim Agâh Çubukçu, Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987, 10–14;

sebebiyle inceleme konusu yaptığımız Türklerde hayvan sembolizmi bütün bu inançlardan etkilenmiş, çok çeşitli ve âdeta bu uzun dini macerayı belgeleyen motifler haline gelmiştir.

A-Geleneksel Türk Dini

Türkler, tarihlerinin bilebildiğimiz en uzak devirlerden beri yaşadıkları, içtimai ve iktisadi şartların belirlediği, kendilerine mahsus bir din ortaya koymuşlardır. Şamanizm, animizm ve totemizme ait bazı özellikleri de içinde barındıran bu sistem, nihayet Gök Tanrı kültü ile ulaşabileceği en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Ancak, bunlar yalnız başına bir din olarak algılanmamış; geleneklerde, dini inanışlar içinde, bazı teknikler şeklinde varlığını sürdürmüştür.[63] Geleneksel Türk Dini olarak adlandırdığımız bu din Türklerin yaşattığı inanç, ibadet ve geleneklerinin tümünü içine almaktadır.

B-Uzak Doğu Dinleri

Budizm: Ana vatanı Hindistan olan Budizm, Türkleri etkileyen dinlerden birisi olmuştur.[64] Doğu Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlar arasında yayılmıştır. Türkler arasında Budizm'in Mahayana ve Lamaizm kolları yayılmıştır.[65]

Budist mitolojisi Türklerin hayvanlarla ilgili inançlarına tesir etmiştir. Özellikle fil sembolünün anlamlandırılmasında budizmin etkisi büyüktür. Beyaz fil Buda'nın sembolüdür. Boğa budanın sesinin güçlülüğünü temsil etmiştir.[66]

Taoizm ve Konfüçyanizm: Tarihin her devrinde Çinliler ile çok yakın münasebetlerde bulunan Türklerin Taoizm'i ve Konfüçyanizm'i tanımamış olmaları pek de mümkün gözükmemektedir. Bu dinler Türkler arasında kısmi etkisi olmuş ve genelde hiçbir Türk zümresinin dini olmamıştır.[67]

C-İran Dinleri

Zerdüştilik ve Mazdeizm: Çin ve Hindistan ile olduğu gibi Orta Asya'nın İran ile de ilişkileri çok eski dönemlere dayanmaktadır. Bu çerçevede Zerdüştilik, mazdeizm ve manihezim gibi İran dinlerinin mensupları Orta Asya'ya gitmiş ve buralarda söz konusu dinler yayılmıştır.[68] Mazdeizm batı Göktürklerde görülmüştür. Gerek Zerdüştilik gerekse Mazdeizm Türkler arasında geniş bir taraftar kitlesi elde edememiştir.

Zerdüştiliğin en önemli sembolü olan horoz ve cennet kuşu, ateş ve güneşin sembolü olarak kabul edilmektedir. Bu semboller Türkleri etkilemiştir.[69]

Manihеizm: Tarihi kaynaklar Maniheizm'in Türkler arasında Uygurlardan önce de etkili olduğunu göstermektedir. Uygur hükümdarı Böğü Kağan (759–779) döneminde (763) maniheizm resmi din olmuştur.[70] Türkler Maniheizm ve eski Türk inanç ve gelenekleri ile bu yeni din arasında bir sentez oluşturmuşlardır.[71]

D-Evrensel Dinler

Mustafa Erdem, Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, 120–130.

63 Bkz. Ocak, 73; Tümer-Küçük, 82; Durmuş Arık, Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları, Öztepe Matbaacılık, Ankara 2005, 160–165.

64 Bkz. Kafesoğlu, 314–316.

65 Bkz. Günay-Güngör, 160-180; Ocak, 74-75; Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan…, 100.

66 Bkz. Çoruhlu, 191–197.

67 Bkz. Günay-Güngör, 157–158; Ocak, 83–84.

68 Bkz. Ocak, 84–90.

69 Bkz. Günay-Güngör, 181–183.

70 Bkz. Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan…, 101.

71 Bkz. Günay-Güngör, 187–198; Ocak, 91–96; Çoruhlu, 229.

Yahudilik: Türkler arasında Yahudiliği kabul edenler Hazarlar olmuştur. Yahudiliğin Karaim koluna bağlı bu Türkler, 4–5 bin civarında bir nüfusa sahiptir. kendilerine has değerleri de yaşatmaya devam etmektedirler.[72]

Hıristiyanlık: Türklerin Hıristiyanlıkla temasının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bununla ilgili bir tarih vermek güçse de Hıristiyanlığın Orta Asya'daki varlığı IV. yüzyıldan önceye gitmediği düşünülmektedir. Türkler, genelde Doğu Kiliseleri ile karşılaşılmış ve başarılı çalışmaları Nesturi Hıristiyanlar yapmıştır.[73]

Hıristiyanlığı kabul eden Türk boyları milli benliklerini kaybetmiştir. Bulgarlar, Kumanlar, Kıpçaklar, Uzlar bunun örnekleridir. Milli benliklerini kaybetmeden günümüze ulaşabilenler Gagauzlar ve Çuvaşlar'dır.[74] Gagauzlar, 250–300 bin civarında bir nüfusa sahiptir. Mevcut Hıristiyanlıktan farklı bir din anlayışına sahiptirler. Onlar, eski Türk kültürünü devam ettirmekte ve bu kültürü Hıristiyanlığa hâkim kılmaktadırlar. Çuvaşlar, Rus Ortodoks misyonerleri tarafından Hıristiyanlaştırılmışlardır. Fakat onlar da Gagavuzlar gibi, Türk kültürüne ait bazı unsurları yaşatmaya devam etmektedirler.[75]

Hıristiyanlıkta balık, İsa-Mesih'i, Phoenix, ölümsüzlüğün ve yeniden dirilmeyi, Kartal, göğe yükselmeyi ve bazı azizleri temsil etmektedir.

İslamiyet: Türkler, belli bir dönemden itibaren geleneksel dinlerinden yavaş yavaş koparak, evrensel dinlere ve özellikle de İslamiyet'e tabi olmaya başlamıştır. Bundan sonra Türklerin geleneksel inançlarında yer alan birçok sembol, İslam'ın motifleriyle kaynaşmış ve hayatiyetlerini devam ettirmiştir.[76]

SONUÇ

Yapmış olduğumuz bu küçük deneme, konunun ne derece ehemmiyetli olduğunu göstermektedir. Yapılan, çeşitli araştırmalar sırasında, elde edilen materyallerden, özellikle at, kartal, kurt, koç ve koyun gibi hayvanların birer sembol haline geldikleri anlaşılmaktadır. Arslan, Simurg, Garuda, ejderha gibi mitolojik olan ve olmayan bir kısım hayvanlar ise büyük oranda yabancı kökenlidir. Bununla birlikte, bu hayvanların Türk inançlarında yaygın olarak kullanıldığı ve Türk kültürünün malı haline geldiği de inkâr edilemez bir gerçektir. Hayvanların sembolik anlamları, İslamiyet'ten önceki devirlerde, bozkır kültürü ile yerleşik kültür devreleri arasında bazı değişiklere uğramıştır. Ancak asıl büyük değişiklik İslamiyet'ten sonra gerçekleşmiştir.

Ele aldığımız hayvan sembolleri, İslamiyet'ten önceki devrede Şamanizm, Gök, Yer, Su, atalar tasavvurlarıyla ilgili olarak oluşmuştur. Aynı semboller Taoizm, Manihaizm ve Budizm'i kabul eden çeşitli Türk topluluklarında yeni inançların getirdiği sembollerle birleşmiştir. Benzeri durum İslamiyet'ten sonra da kısmen söz konusu olmuştur. Ancak İslam'ın tasvir yasağı sebebiyle bu semboller, İslamiyet'e uygun olmayan anlamlarından arındırılmıştır. Gerek İslamiyet'ten önceki çeşitli dönemlerde, gerekse sonraki devirlerde, hayvanlar yaygın bir şekilde güç, kuvvet, kudret, hükümdarlık, taht sembolü olarak kullanılmıştır. Arslan, kaplan, kurt, kartal... v.b. hayvanların söz konusu olduğu bu sembolizm yanında bir çok hayvanda refah, iyi

[72] Bkz. Tümer-Küçük, 80–81; Günay-Güngör, 225–232; Ocak, 101–102.
[73] Bkz. Günay-Güngör, 198-199; Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan…, 101; Ocak, 97-98.
[74] Bkz. Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan…, 101.
[75] Bkz. Günay-Güngör, 222; Tümer-Küçük, 81; Durmuş Arık, Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar), Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2006, 12-80.
[76] Bkz. Günay-Güngör, 148.

haber, bolluk, bereket, barış, sevgi, adalet ve iyi yönetimin sembolü olmuştur. Bu hayvanların bazıları astrolojik semboller olarak kullanılmıştır. Bazı hayvan sembollerinin renklerine göre farklı anlamları olduğu aynı zamanda söz konusu sembollerin dört yönle ilişkili olarak kullanıldıkları dikkati çekmektedir.

Türk mimarisinde ve sanat eserlerinde hayvan sembolizmi yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Kalelerin burçlarında, medreselerde, camilerde kartal ve yırtıcı kuşlar gücü, hükümdarlığı ve hâkimiyeti sembolize etmektedir. Bunun yanı sıra hikâyelerde, manilerde, ninnilerde, bilmecelerde, halı, kilim gibi eşyalarda değişik hayvan motifleri kullanılmaktadır.

Günümüzde kartal, kaplan, arslan, kurt boğa ve at gibi hayvanlar üniversiteler, partiler, takımlar, markalar, burçlar ve değişik teşkilatları sembolize eden bir surette yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Bibliyografya

Arık, Durmuş, **Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları**, Ankara: Öztepe Matbaacılık 2005.

____________, **Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)**, Ankara: Aziz Andaç Yayınları 2006.

Atasağun, Galip, **İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller**, Konya: Sebat Ofset Matbaacılık 2002.

Bayat, Fuzuli, **Mitolojiye Giriş**, İstanbul: Ötüken 2007.

Çoruhlu, Yaşar, **Türk Mitolojisinin ABC'si**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi 1999.

Çubukçu, İbrahim Agâh, **Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler**, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1987.

Erdem, Mustafa, **Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2005.

Günay, Ünver-Harun Güngör, **Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, İstanbul: Rağbet Yayınları 2003.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken 2000.

Ocak, Ahmet Yaşar, **Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri**, İstanbul: İletişim Yayınları 2007.

Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, C. I, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1998.

______________, **Türk Mitolojisi**, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1995.

Sarıkçıoğlu, Ekrem, **Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri)**, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı, Isparta: Fakülte Kitabevi 2011.

_______________, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta: Kardelen Kitabevi 1999.

Seyfeli, Canan, "Türk Mitolojisinde Hayvan Motifleri", Şamanizm ve Alevilik, **Yol Bilim Kültür Araştırma**, S. 23, Mayıs-Haziran 2003.

Turan, Osman, **On iki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası 1941.

Tümer, Günay-Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, 4. Baskı, Ankara: Ocak Yayınları 2002.

Yazar, Turgay-Abdulkadir Dündar, "Türk-İslam Sanatında 'Horoz' İkonografisi", **Kök Araştırmalar**, C. II, S. I, Bahar 2000.

TÜRK HAYVAN TAKVİMİ

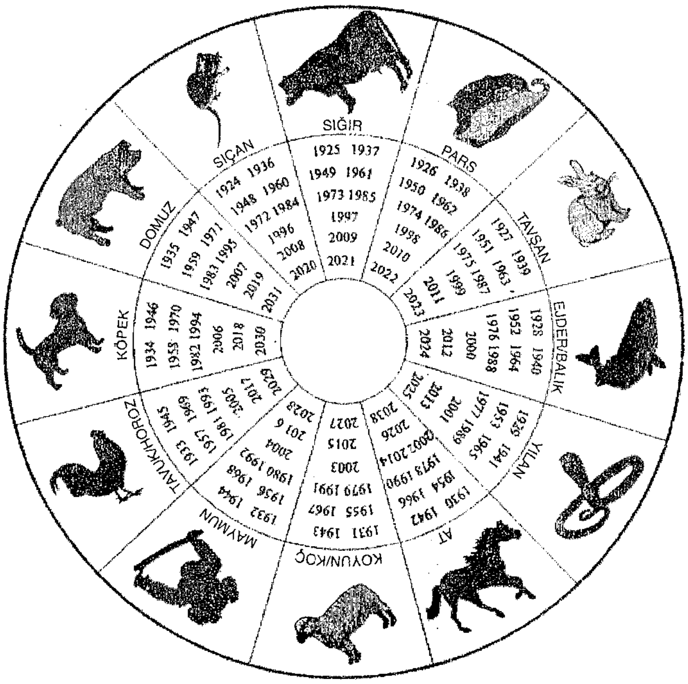

Türkmen Medeniyeti Dergisinin (1994: 1) arka kapağında yayınlanmış olan bu dairesel şekil miladi tarihlerin hangi hayvan yılına karşılık geldiğini gösteriyor. Hayvan resimlerinin altında yılların isimleri yazmaktadır. Bunlar üst sağ köşedeki sıçan yılından başlayarak (sağa doğru) sığır, pars, tavşan, lu (ejder), yılan, yılkı (at), koy (koyun), bijin (maymun), takık (tavuk-horoz), köpek, donuz'dur (domuz). Bu sekile göre örneğin 1963 doğumlu bir kişi Tavşan yılında doğmuş olmaktadır. Doğum yılının gününü ve ayını ise ay-gün sırasıyla (örneğin 3. ayın 3. günü) diye ya da Sıçan'dan başlamak üzere yine hayvan ismiyle belirlemektedir. Yani 1963'te doğmuş olan kişi 3. ayda doğmuşsa Bars ayında dünyaya gelmiştir. Aynı işlem gün için de uygulanabilir.

Çizimler: Türklerde yaygın bir şekilde kullanılan kurt, kaplan, garuda ve kartal sembolleri

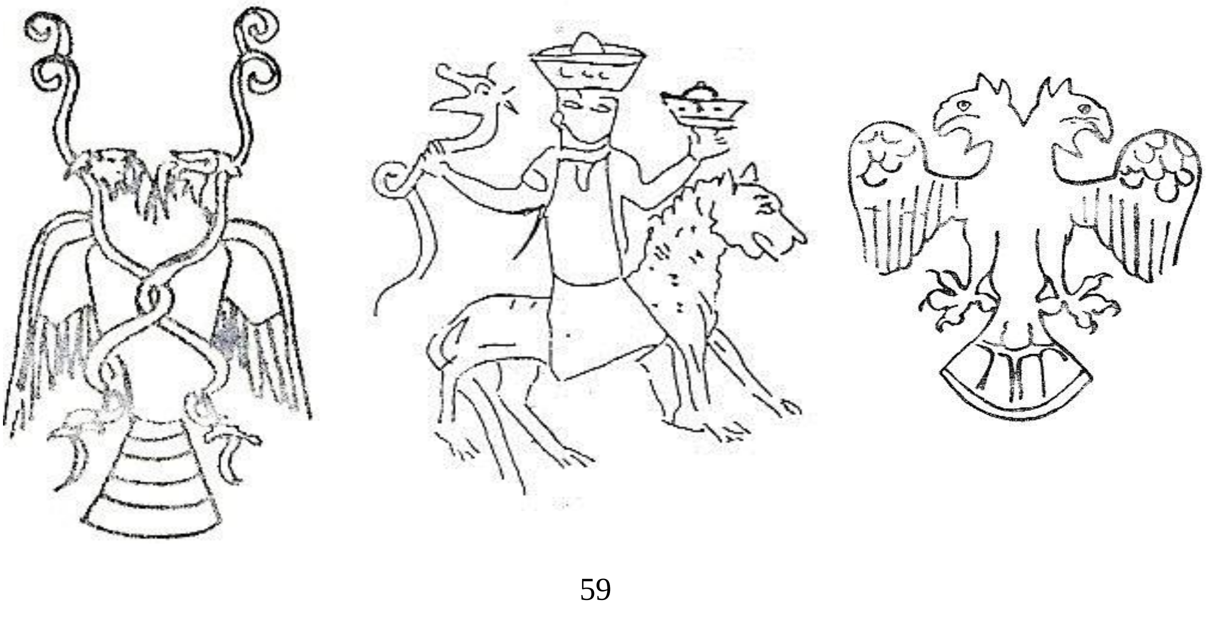

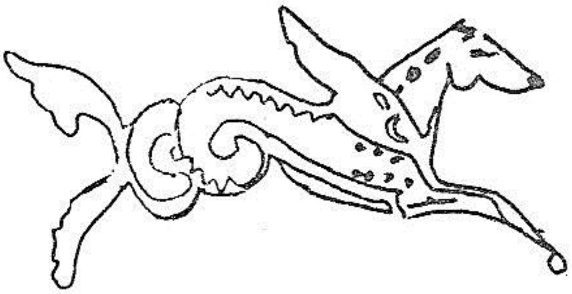

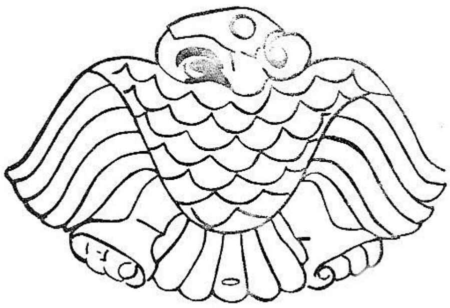

AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSRLƏR SİYASİ HÜQUQİ FİKRİNDƏ QANUN VƏ QANUNÇULUĞA DAİR İDEYALARA İSLAMIN TƏSİRİ

Aqşin QULİYEV[77]
Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Resume: Fight against religious fanatism has appeared belonging to yourself in definite forms. These has been phrase of the ignorance forms by patriot and humanist thinkers in the scientific photo from opposition of people showing resistance to religious organizations from development without return of the worldly sciences and culture, -Azerbaijan sharp critical.

Keywords: religious, fanatism, religious organizations, sciences and culture

Резюме: Борьба против религиозного фанатизма казалась принадлежащей вам непосредственно в определенных формах. Они были фразой форм невежества мыслителями патриота и гуманиста в научной фотографии от оппозиции людей, показывающих сопротивление религиозным организациям от развития без возвращения мирских наук и культуры, - Азербайджан, острый важный.

Ключевые слова: религиозный, фанатизм, религиозные организации, науки и культура

Real həyatda cəmiyyətin inkişaf prosesinə, eləcə də sosial hadisələrin (dövlətin, hüququn, dövlət hakimiyyətinin,siyasətin, qanunun və i.a.) əmələ gəlməsi mənşəyinə yanaşma baxımından digər dünya dinləri kimi islam dini də sxolastikaya və mifik təfəkkürə əsaslandığı halda, fəlsəfə, hüquqi dünyagörüş, o cümlədən siyasi-hüquqi ideologiya elmi faktlara və məntiqi-əqli nəticələrə əsaslanmışdır. Cəmiyyətdə baş vermiş və indidə baş verməkdə, inkişaf etməkdə və təkmilləşməkdə davam edən müxtəlif sosial hadisələr, habelə cəmiyyət həyatının gerçəkliklərinə dair islamın dini təssəvürləri öz ifadəsini ilahiyyatdan bəhs edən əsərlərdə, hüququ fikir və görüşlər isə müstəqil öyrənmə, tədqiqat predmetinə malik olan elmi əsərlərdə tapır. Təbii olaraq bu, heç də elə bir təsəvvür yaranmamalıdır ki, cəmiyyətdə baş verən müxtəlif sosial hadisələrin mənşəyinin və mahiyyətinin dərk edilməsinə yönələn dini-mistik və mütərəqqi, elmi görüşlər bir-birini qətiyyətlə rədd və ya inkar edirlər. Əksinə, bu iki görüşlər sisteminin və əks qütblü ideologiyanın (o cümlədən hüquqi ideologiyanın) qarşılıqlı əlaqəsi onların hər birinin müstəqil surətdə ictimai şüurda tutduğu yeri müəyyən edir.yuxarıda göstərilənlər dini və hüququ görüşlər sisteminin, hər iki ideologiyanın qneseoloji aspektini səciyyələndirir.

Bu məsələnin sosial aspekti isə cəmiyyətin sinifli, yəni dövlət təşkilatının təşəkkül tapdığı mərhələyə qədəm qoyması ilə xarakterizə olunur. Dövltəqədərki cəmiyyətdən fərqli olaraq, artıq siyasi təsisat kimi mövcud olduğu cəmiyyətdə hökmran zümrə ictimai şüurun öz mənafeyinə və maraqlarına cavab verən, xidmət edən, özünün hakimiyyət mövqeyini müdafiə edən əlverişli formasını qəbul edir.

Bəşər cəmiyyətinin inkişaf tarixi və bu tarixin qanunauyğun prosesləri göstərir ki, erkən orta əsrlər şəraitində eləcə də feodalizmin sonrakı inkişaf mərhələlərində dini ideologiyanın ortodoksal nümayəndələri ictimai şüurun bütün formalarının, o cümlədən siyasi və hüquqi təlimlərin dini dünyagörüşə və ideologiyaya tabe edilməsi, sosial həyatın bütün sahələrində (həmçinin də dövlət işlərinin idarə olunmasında, hətta daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsində, qanunyaratmada) dinin şəriksiz, qeyri

[77] AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstutitutu

məhdudu inhisarçı hökmranlığı uğrunda qətiyyətli və aramsız mübarizə aramışdır (belə mübarizə halları müsəlman Şərqində müasir dövrdə də müşahidə olunur). Lakin bununla belə ortodoksal din xadimləri insanların fiziki və əqli yaradıcılıq, siyasətlə məşğul olma və hüquyaratma fəaliyyəti sahəsində öz inhisarçı hökmranlığını tam bərqərar edə, təbii-tarixi proseslərin irəliyə doğru hərəkətinin qarşısına sədd çəkə bilməmişdir.

Müxtəlif xalqların dövlətçilik tarixi belə bir danılmaz faktın da şahididir ki, barışmaz ziddiyətlərin mövcud olduğu cəmiyyətlərdə (ölkələrdə) dini ideologiya həmişə apraricı mövqelərdən birini tutmuşdur. Dinin belə hökmran mövqeyinə bəzi müasir dövlətlərdə (məsələn, İran İslam Respublikasında, Əfqanıstanda, Səudiyyə Ərəbistanında) indi də təsadüf olunur.

Lakin bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, dini ideologiya cəmiyyətin istisnasız olaraq bütün üzvlərinin ağıl və iradəsinə, fikir və düşüncəsinə şəriksiz olaraq hakim kəsilmişdir. Fəlsəfənin ictimai-siyasi və hüquqi fikrin, bütövlükdə elmin tarixi göstərir ki, qabaqcıl fikirli ziyalı və mütəfəkkirlər, elmin müxtəlif sahələrinin nümayəndələri mütərəqqi ideologiyanın dni ideologiyadan emansipasiya edilməsi uğrunda ideoloji mübarizənin bütün mümkün formalarından əzin və ardıcıllıqla istifadə etmişlər.

Yaxın və Orta Şərqin Bəhmənyar əl-Azərbaycani, Əl-Mərri, Zəkəriyyə Razi, Əl- Fərabi, Ömər Xəyyam, Mahmud Şəbüstəri, Fəzullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi və başqaları kmi mütəfəkkirləri dini fanatizm və qatı mövhumatçılıq əleyhinə həyatları boyu cəsarətlə mübarizə aparmışların yalnız ən görkəmliləridir.

Hakim sinif və onun arxalandığı dini ideologiya xalq kütlələrini sosial-iqtisadi, siyasi cəhətdən əsarətdə saxlasalar da, qabaqcıl ideyaların və mütərəqqi fikirlərin üzərinə kölgə sala bilməmiş, humanist düşüncəli mütəfəkirlərimizin siyasi və hüquq dünyagörüşü, ideyaları üzərində öz sərt hökmranlığını bərqərar edə bilməmişdir. Mürtəce ictimai qayda,ədalətsiz qanunlar əleyhinə yönələn azadfikirlilik faktiki olaraq hökmran təbəqənin ideologiyasına qarşı istiqamətləndirmişdir.

IX yüzillikdən başlayaraq Azərbaycanda hakim dini ideologiyaya çevrilmiş islam qabaqcıl fikirli mütəfəkkirlərimizin dünyagörüşünə təsir göstərdiyi kimi, bütövlükdə hüquq sisteminin də şəriət normaları (müsəlman hüququ) əsasında yenidən formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Mütərəqqi qüvvələrin din (xüsusilədə dindini ehkamlar), idealizm və siyasi mürtəcelik (mühafizəkarlıq) əleyhinə ideoloji mübarizəsi Azərbaycanda siyasi və hüquqi fikir tarixinin parlaq səhifələrindən biridir.

Dini fanatizm və mövhumatçılıq əleyhinə mübarizə özünə məxsus müəyyən formalarda təzahür etmişdir. Bu formalar dini təşkilatlara qarşı duran xalq müxalifətindən, mürtəce dindarlardan və digər qara qüvvələrin ciddi müqavimətinə baxmayaraq, dünyəvi elmlərin və mədəniyyətin dönmədən inkişafından, habelə Azərbaycandan vətənpərvər və humanist mütəfəkkirləri tərəfindən cəhalətin elmi şəkildə kəsgin tənqidindən ibarə olmuşdur.

Azərbaycandı islamın siyasi ideologiyasının qanun və qanunçuluqla bağlı fikirlərə təsiri, hər şeydən əvvəl, şəriətin özünün sabitliyindən və möhkəmliyindən irəli gəlmişdir. Şəriətin sabitliyinin və möhkəmliyinin səbəblərindən danışarkən onun adət hüququna-islam dinini qəbul etmiş xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının adət hüququna (hüququ Quranda adətlərinə) münasibətini qeyd etməmək olmaz.

Şəriət və onun qırılmaz surətdə bağlı olduğu müsəlman hüququ Ərəbistan yarımadası əhalisinin adət hüquq normalarından irəli gələn, zaman keçdikcə

maddiləşərək yazılı qanunlar formasında təşəkkkül tapmışdır. Bu də öz sistemləşdirilmiş əksini müsəlman hüququnun əsas mənbələri olan Quranda və Sünnədə tapmışdır. Xilafətin işğalçılıq siyasətigedişində şəriət normaları məğlub edilmiş digər xalqlar kimi, Azərbaycan xalqının da adət hüquq normalarını özündə təcəssüm etdirmişdir.

İlk müsəlman icması Quranda ehtiva olunan əmrlər və sərəncəamlər əsasında idarə edilmişdir. Xilafətin genişlənib inkişaf etməsilə əlaqədar olaraq yni hüquq münasibətlərinin də prsesi getmişdir.

Əməvilərin hakimiyyəti dövründə hakimiyyət artıq teokratik xarakterini tədricən itirdiyindən, dövlət işlərinin idarəçiliyi üçün Quranda ehtiva olunmuşgöstərişlər kifayət etmişdi. İctimai və siyasi məsələlərini həllində lazımi əlavələrə, əlavə izah və təfsirlərə, şəhrlərə kəskin ehtiyac duyulmağa başlamışdır.

Bu baxımdan peyğəmbərin əshabələrinin və onların ardıcıllarının hədisləri (rəvayətləri) mühüm vasitə olmuşdur. Hədislər toplusunun, yəni Sünnənin köməyi ilə həll edilə bilmyən mübahisəli məsələlərdə şəriət normalarını tətbiq edənlər İcmaya (din xadimlərinin yekdilli qərarlarına, onların rəylərinə) əsaslanırdılar. Bu da öz növbəsində bir növ presidenti xatırladırdı. Hökm çıxarılarkən hədisləri zəruri hesab edənlərə «hədis tərəfdarları» («əshab əl-hədis »), rəyləri və mülahizələri əsas, rəhbər tutanlara «rəy tərəfdarları» («əshab əl qiyas ») deyilirdi. Birinci halda qatı ortodoksal islam mövqeyindən çıxış edilir, ikinci halda isə müsəlman hüquq sisteminə radikalizm elementləri müncər edilirdi.

Beləliklə Quran, Sünnə, İcma və Qiyas müsəlman hüququnun əsasları (üsul əl-fiqh) mənbələrini təşkil edirdi və indəi də etməkdədədir. Bu əsaslardan və mənbələrdən istifadə edilməsindən asılı olaraq müsəlman Şərqində bir neçə sünni hüquq məzhəbi (müsəlman hüquq məktəbləri) meydana gəlmişdir.müsəlman hüquq məktəbinn məşhurları hənəfilik, Maliklik, Şafiilik və Hənbəlilik (bu məktəblərrnların yaradıcılarının adı ilə adlandırılmışdır) olmuşdur.

Lakin ortodoksal islamın ideoloqları şriət ehkamlarının qızğın müdafiəsinə qalxaraq, sərbəst düşüncəyə yol verməк istəmirdilər. Onların bu ideya mövqeyi öz əksini ortodoksal sünnilikdə –ənbəlilik hüquq məktəbinin ideologiyasında tapmışdır.

XI-XII yüzillikdə islam ideologiyasının və onun ehkamlarının müdafiəsinə ən yaxşı köməyi Əbu Həmid Məhəmməd İbn Məhəmməd əl-Qəzali (1059-1111) göstərmişdir.

Qəzali antik fəlsəfənin tənqidi mövqeyinin tutsa da, o bu fəlsəfi sistemdə həm Platonun, həm də Aristotelin, eləcə də Şərq fəlsəfi məktəbinin görüşlərinin elementləri vardır. Lakin o, bunlardan islam dini ehkamlarının əsaslandırması üçün istifadə etmişdir. Tədqiqat əsərlərində Qəzalini Yaxın və Orta Şərqin Roma Akvinatı adlandırması heç də təsadüfü deyildir. Dominakan monaxı Roma akvinat isə platonizmin alovlu müdafiəçisivə dayağı olmuşdur. O dövlətin və hüququn mənşəyinə dair teoritik nəzəriyyəninin görkəmli nümayəndələrindən biri hesab olunur.

VIII yüzillikdə ərəb xilafətində müşahidə olunan təbqələşmə, hakim dairələr içərisində varlanmaya, dəbdəbəli həyat sürməyə güclü meyl göstərməsi müsəlman icmasının aşağı zümrələrində ciddi narazılıqlara səbəb olmuşdur. Bu da öz ifadəsiniən əvvəl passiv formada (asketizdə) tapmışdır. Zahidlər (aspektlər) zçngin həyat tərzinə nifrət bəsləyərək mənəvi kamilliyi maddi sərvətləri, var-dövltə qarşı qoyurdular.

İctimai-siyasi hadisələrinkəskinləşdiyi və ideoloji mühitin mürəkkəbləşdiyi belə bir şəraitdə yeni fəlsəfi, sosial-siyasi fikir cərəyanı-sufilik (təsəvvüf) meydana

gəlmiş (VIII yüzillikdə) və bütün müsəlman ölkələrində surətlə yayılmağa başlamışdır.

Mürəkkəb və çoxsaylı fikir cərəyanı olan sufilik orta əsrlər boyu ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif ideya istiqaməti almışdır. İslam dini ideologiyası zəminində meydana gəlmiş sufiliyə şamanlıq, zərdüştlik, buddizm, xristianlıq, neoplatonizm və i.a. dini-fəlsəfi təlimlərinin təsiri istisna olunmur. Sufilikdə Çin və Hind fəlsəfəsinin də elementlərinə təsadüf etmək olar. IX-X yüzilliklərdə sufilik başlıca müxalifətçi cərəyanlardan biri hesab edilmişdir.

İslamın ideoloji cərəyanları içərisində stfatiliyi, qədəriliyi, cəbəriliyini, mötəzililiyi və əşəriliyi qeyd etmək olar.

Müsəlman hüququnun əsas mənbələri hesab olunan Quranın və Sünnənin şaquli hakimiyyət münasibətlərini tənzim edən çox az norma tanıyır. Nə Quranda, nə də Sünnədə müsəlman dövltinin təşkilini və fəaliyyətini tənzim edən konkret norma və göstərişlər ehtiva olunmamışdır.

Başqa sözlə Qurunda və Sünnədəmüsəlman dövlətinin məzmununu və mahiyyətini müəyyən edən normaların demək olar ki, yoxluğu ayrı-ayrı təriqətlər tərəfindənmüsəlman dövlətinin idarəçilik forması (dövlət qurluşu) ilə bağlı müxtəlif mülahizələrin irəli sürülməsinə səbəb olmuşdur. Bundan savayı, müsəlman hüququnun xatırladan mənbələrində «dövlət», «idarəçilik forması» terminlərinə də təsadüf olunmur. Həmin mənbələrdə yalnız «imamət» (ilkin mənası-«dua etməyə rəhbərlik») və «xilafət» («varislik») anlayışlarına təsadüf edilir. Bu anlayışlar əsasən müsəlman dövlətinin adlandırılması üçün işlədilmişdir. Xilafətin təşkili və fəaliyyəti prinsipləri müsəlman hüquqşünas- alimləri tərəfindən Məhəmməd Peyğəmbərdən bir neçə əsr sonra, Quranın və Sünnənin xilafətdə ali hakimiyyətin Peyğəmbər və onun təfsiri əsasında müəyyən edilmişdir.Müsəlmn hüququ təliminin əsas kaieqoriyasını iki qarşılıqlı əlaqəli aspektdə nəzərdən keçirən xilafət olmuşdur. Xilafətə bir tərəfdən müsəlman dövlət hakimiyyətinin mahiyyəti, digər tərəfdən isə dövlətin spesifik norması kimi baxılmşdır. Xilafətə dair bütün təriflərin (definisiyaların) əsasında böyük ərəb dövlətşünas-mütəfəkkiri Əl-Mərrinin mövqeyi durur.onun fikrincə, imamət imamın müdafiəsində və dünyəvi işlərə rəhbərlikdə peyğəmbərlik vəzifəsinin varisliyidir. Müasir müəlliflr məhz bu anlayışıvn əsasında bel bir nəticəyə gəlirlər ki, xilafət heç nə müəyyən bir şəxsin müsəlman dövlətinin başçısı taxt-tacındakı fərdi hüququndan və ya imtiyazlarından ibarət deyildir. O, ali dünyəvi hakimiyyətin (siyasi hakimiyyətin) həyata keçirilməsi və müsəlman icması səviyyəsində inamı saxlamaq üzrə müəyyən funksyalardan ibarətdir. Müsəlman siyasi konsepsiyasında xilafətin mənşəyi problemlərinin həlli mühüm yer tutmuşdur . Müsəlman mutəfəkkirlərinin əksəriyyətinin fikrincə, xilafətin hakimiyyətinin təsdiqi zəruridir həm müsəlman dövləti başçısına və seçilən, xəlifəyə nəzarət edən icma nümayəndələrinə , həm də bütün müsəlmanlara həvalə edilən vəzifələrdən ibarətdir . Xilafətin məcburiliyi haqqında nəticələrin təsdiqində müsəlman dövlətşunasları həm dini ehkamları, həm də xalis məntiqi dəlilləri irəli sürmüşdür .

Bütün bu göstərilənlər orta əsrlərdə Azərbaycanda dövlətin idarəçilik forması ilə əlaqədar məsələdə heç bir rol oynamamışdır . Lakin siyasi hüquqi fikirdə, xüsusi ilə bu fikrin qanun və qanunçuluqla bağlı hissəsində öz izlərini qoymuşdur .

Azərbaycan siyasi hüquqi fikirdə qanun və qanunçuluğa dair ideyalara ,ümumiyətlə isə hüquq sistemində islamın siyasi və hüquqi ideologiyasının təsiri özünü , hər şeydən əvvəl ,sosial-iqtisadi və inzibatiidarəçilik sahəsində büruzə vermişdir . Xilafət işğal etdiyi digər ölkələr kimi , Azərbaycanıda əvvələr öz qanunları

, hüquq normaları vasitəsilə idarə etmişdir. Şübhəsiz ki, bu, ilk növbədə Öz qayda-qanunlarını məğlub etdiyi xalqa qəbul etdirməkdən və islamı yaymaqdan irəli gəlmişdir . Təsadüfi deyildir ki, xilafət böyük iqtisadi və strateji əhəmiyyəti olan Azərbaycanda Öz hakimiyyətini möhkələşdirmək üçün islam dinindən və şəriət normalarından ən kəsərli vasitə kimi istifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki , Azərbaycan şah hakimiyyətinə , üsul- idarəsinə tabe oldğundan burada inzibati idarəetmə qaydaları , torpaqdan istifadə...və i.a. ümumimperiya qanunları əsasında idarə olunurdu. Lakin xilafət siyasət və dövləti idarəetmə təcrübəsi cəhətdən inkişaf etmiş bir sıra dövlətlərdən, o cümlədən Bizans imperiyasından , eləcə də məğlub etdiyi İrandan geriyə qalırdı. Ona görə də xilafət işğal etdiyi ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda ilk vaxtlar özlərinə qədər mövcud olmuş idarəçilik qaydalarını saxlamaq və tətbiq etmək məcburiyyətində qalmışdır . Bunun üçün də Səsanilər çoxəsrlik dövlətçilik təcrübəsini mənimsəməkdən ötrü xilafətə vaxt zaman lazım gəlmişdir.

...Səsanilərin hakimiyyəti dövründə verilmiş qanunların hamısı torpaq mülkiyətinin, siniflərin toxunulmazlığına və müqəddəsliyinə xidmət edirdi. Deməli, xilafətin birinci olaraq bu qanunlardan istifadə etməsi,fikrimizcə, heç bir şübhə doğura bilməz . İşğal edilmiş ərazilərdə islamın təsir dairəsi genişlənsə də, xilafətin rəsmi inzibati idarəçilik orqanları ilə yerli əhali arasında mübahisə və münaqişələr meydana çıxırdı . Belə məsələlərin həllində Səsanilərin adət hüquq normaları tətbiq edilirdi. Mənbələrdə göstərilir ki, ərəb tarixçiləri...öz əsərlərini yazarkən Səsanilər dövründə pəhləvi dilində yazılmış müvafiq əsərlərdən geniş istifadə etmişlər. Pəhləvi dilli əsərlərdə isə başlıca olaraq dövrün ictimai defisyası hadisələri təsvir edilmişdir. Lakin bu əsərlər. Içərisində ictimai münasibətinlərin müxtəlif sahələrini tənzim edən norma və qanunlar da öz əksini tapmışdı. Belə ki, ərəb tarixçisi Məshudi Fars və Girmandan əldə etdiyi Pəhləvi dili əsərlər içərisində “Kahnamak”(“Gahnamə”) və “Ainnamak” (“Ainnamə”) kitablarının da adını çəkmişdir.

Xilafətt Azərbaycandakı hökmranlığı dövründə həmin kitablarda ehtiva olunan qanunlardan, habelə ictimai münasibətləri tənzim edən adət hüquq normalarından geniş durətdə istifadə etmişdir.

Azərbaycanda geniş işğalı dövründə, ehtimal ki , ərəblərin dövləti idarəetmə işlərində istifadə etdikləri hüququ materiallardan biri də Mxitar

Qoşun «Qanunnamə»si olmuşdur. Uzaqgörən dövlət xadimi və ağıllı siyasətçi, sərkərdə Cavanşirin hakimiyyəti (636-680-ci illər) dövründə Albaniya ölkəsi nəinki bizansların və iranlıların, həm də ərəblərin hücumundan qurtula bilmiş və dövlətin müstəqilliyi qorunub saxlanmışdır. Lakin Cavanşirin ölümündən sonra xilafət Azərbaycanın daxili siyasətini tədricən sıxışdıra bilmişdi. Albaniya vassalıq hüququnu itirdikdən sonra hakimiyyət əslində formal xarakter daşıyırdı və ölkəni xilafətin (xəlifənin) təyin etdiyi canişinlər idarə edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, alban hüquq sisteminin böyük əhəmiyyətə malik abidələrdən sayılan Mxitar Qoşun «Qanunnamə»sində o dövrün hüquq normaları kristallaşmış, alban cəmiyyətinin müxtəlif sinif və təbəqələrinin sosial və hüquq münasibətləri öz əksini tapmışdır." Tarixdən məlum olduğu kimi, VIII yüzilliyin əvvəllərində islam dini çevrildiyi şəraitdə Albaniyanın bir hissəsində xristianlıq dini əvvəlki mövqeyini saxlaya bilmişdi. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycanın demək olar ki, əksər hissə-sində islam dini özünə vətəndaşlıq qazanmışdı. Belə bir cəhəti do göstərmək zəruridir ki, islam dininin, habelə onun siyasi-hüquqi ideologiyasının Azərbaycanın siyasi və hüquqi fikrinə təsiri düzünə deyil, dolayı şəkildə təzahür

etmişdir. Məlum olduğu kimi, istər islamın erkən, istərsə də orta əsrlər dövründə müsəlman dünyasında qanunyaratma (hüquqyaratma) fəaliyyəti son dərəcə passiv səciyyə daşımışdır. Bu isə, fikrimizcə aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər.

Əvvələn, ortodoksal şəriətdən fərqli olaraq islam aləmində adi xalq məhkəmələrinin icraçıları, yəni ədalət mühakiməsini həyata keçirən məmurlar ilahiyyatçı hüquqşünaslar (faqihlər) deyil, nüfuzlu varlı feodallar, tayfa başçıları-şeyxlər və ağsaqqallar idi. Mübahisəli məsələlərin hüquqi vasitələrlə həlli yollarını bilməyən bu şəxslər insan taleyini öz şəxsi mülahizələrinə əsasan həll edirdilər. Törədilmiş ictimai təhlükəli əməlin tövsifinə dair mənbələrdə normanın və ya göstərişin olmadığı hallarda isə vəziyyət daha acınacaqlı şəkil alırdı. Belə ki. lazımi hüquqi mexanizmin olmadığı şəraitdə təqsirkar şəxs hökm verənin heç bir normaya əsaslanmayan (maddi hüququn hər hansı normasına heç bir istinad olmadan) və prosessual qayda ilə müəyyən edilməyən fitvasının qurbanı olurdu. Göstərmək zəruridir ki, ictimai həyatın başqa sahələrində şəriətlə yanaşı, yerli qanunlardan da istifadə şəriət normaları tətbiq edilirdi.

İkincisi, ortodoksal islamda ilahiyyatçı hüquqşünaslar islamın demək olar ki, bütün inkişaf mərhələlərində nəzərdə tutulan norma və göstərişlərin yalnız təfsiri, ya da şərhi ilə kifayətlənmişlər. Mənbələrdə nəzərdə tutulan normaların (Quranda və Sünnədə ehtiva olunan göstərişlərə gəldikdə isə, onlara edilməli olan əlavələrdən, yaxud dəyişiklərdən söhbət belə gedə bilməzdi) məzmununa heç bir yeni fikir, mülahizə əlavə edilməmişdir. Bunun nəticəsidir ki, hüquqyaratma müsəlman hüququ üçün bir növ fəaliyyət sahəsi olmuşdur. Lakin xilafətin istər Azərbaycanda hökmranlığı dövründə, istərsə də Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini əldə etməsindən sonra qabaqcıl fikirli ziyalılar mütərəqqi məzmunlu ictimai-siyasi və hüquqi ideyalarını yaymaqda davam etmişlər. Bundan başqa, bəzi mütəfəkkirlər və müxtəlif dini-fəlsəfi cərəyanların ayrı-ayrı nümayəndələri islamın siyasi ideologiyasının mürtəce cəhətlərinə qarşı müxalifətdə olmuşlar. Doğrudur, həmin mütəfəkkirlərin ictimai-siyasi və hüquqi görüşləri, ideyaları bilavasitə qanun və qanunçuluq problemləri ilə bağlı olmasa da, onların konsepsiyaları xatırladılan problemlərin də müəyyən cəhətlərinə toxunmuş və hər şeydən əvvəl, mütərəqqi mövqeyə malik olan həmin mütəfəkkirlər bütövlükdə xalqın mənafelərini müdafiə etmişlər.

Öz növbəsində islamın ictimai-siyasi və hüquqi ideologiyasının xidmətçiləri də qabaqcıl görüşlü mütəfəkkirlərə qarşı ideoloji hücumlara keçmişlər. Qabaqcıl fikirli mütəfəkkirlər nəinki təqib olunmuş, hətta amansız cəzalara (xüsusilə də cismani cəzalara) məruz qalmışlar. Öz vətənində işğalçı və zülmkarların ədalətsiz qanunları ilə yaşamaq istəməyənlər, öz ölkəsini və xalqının azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan fədailər dinsiz və kafir adlandırılmış, təhqir edilmiş və cismani cəhətdən məhv edilmişlər.

Məsələn, Allahla insanın eyniliyi fikrini irəli sürən, «ənəlhəqq» («mən haqqam») söyləyən Hüseyn ibn Mənsur Həllac (858-921-ci illər) dinsizlikdə təqsirləndirilərək Bağdad zindanına salınmış, mühakimə olunduqdan sonra dəhşətli surətdə edam edilmişdir. Yaxud Azərbaycanda işraqilik fəlsəfəsinin banisi, aləmin «heçdən xəlq edilməsi» ideyasının məntiqi cəhətdən əsassız olduğunu qeyd etmiş böyük filosof və hüquqşünas Şihabəddin Yəhya Sühərvərdi (1154- 1191- ci illər) bidətçilikdə ittiham olunaraq edam edilmişdir.

Şərq peripatetizminin görkəmli nümayəndələrindən olan Əbülhəsən Bəhmənyar Mərzban oğlu (993- 1066- ci illər) də bütün təbiət hadisələrinin və hətta,

insanın zehni qabiliyyətinin inkişafının təbii səbəblə bağlı olduğunu izah etməyə səy göstərmişlər. Elmi araşdırmaları mütəfəkkiri belə bir nəticəyə gətirmişdir ki, insan ağlı şeylərin xaricindən doğan inikaslarla birlikdə inkişaf edir və təkmilləşir.

Fəlsəfi biliyin faydasına əxlaqi keyfiyyət baxımından yanaşan Bəhmənyarın fikrincə, qazanılmış hər bir bilik insanın mənəviyyatını zənginləşdirməyə, onda gözəl məziyyətlər aşılamağa xidmət etməlidir, əks halda həmin bilik faydasızdır.

Beləliklə, göründüyü kimi, Azərbaycanın qabaqcıl fikirli mütəfəkkirləri islamın ideoloji ehkamları ilə razılaşmır və belə hesab edirdilər ki, insan zəkası obyektiv gerçəkliyi dərk etmək qabiliyyətə malikdir.

VIII-XI yüzilliklərin mütərəqqi məzmunlu ictimai-siyasi və hüquqi fikri üçün mövcud quruluşun nöqsanlarının kəskin tənqidi səciyyəvi olmuşdur. Şübhəsiz ki, həmin tənqid elmi əsaslar üzərində qurulmamışdı. Çünki sosial inkişafın qanunauyğunluqlarının elmi əsaslarının hələ kəşf edilmədiyi erkən orta əsrlərdə mövcud ictimai-siyasi quruluşun tənqidi Elmi səciyyə daşıya bilməzdi. Lakin buna baxmayaraq, həmin tənqid qabaqcıl və mütərəqqi məzmuna malik olmuşdur.

Göründüyü kimi, siyasi-hüquqi ideologiyada məzmununa görə bir-birindən fərqli olan iki istiqamət ictimai şüura birgə, paralel şəkildə təsir göstərirdi. Belə qütbləşmə özünü ictimai həyatın bütün sahələrində, o cümlədən qanunyaratma fəaliyyəti sahəsində də büruzə verirdi.

Beləliklə, azərbaycanın siyasi və hüquqi fikir tarixində mühüm problem olan qanun və qanunçuluğa dair görüşlərə islamın siyasi-hüquqi ideologiyasının təsirindən danışarkən, hər şeydən əvvəl, islam dininin Azərbaycanda yayılmasının tarixi şəraiti nəzərə alınmalıdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda tam hömüran olan islamın siyasi hüquqi ideologiyasının qabaqcıl fikirli mütəfəkkirlərimizin siyasi və hüquqi dünyagörüşünə təsir göstərməsi danılmazdır. Lakin mühüm bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, başlıca olaraq fəlsəfi problemlərin təhlili ilə məşğul olan Azərbaycan mütəfəkkirləri ilahi qüvvənin varlığını qəbul etsələr də, bir çox sosial hadisələrin mənşəyi və mahiyyətinin şərhində obyektiv elmi-empirik mövqelərdən çıxış edirdilər. Bu baxımdan qanun və qanunçuluq problemi də istisnalıq təşkil etmir.

Məlumdur ki, islamın Azərbaycanda hakim dinə çevrilməsi eyni zamanda da dövlət səviyyəsində baş verən proseslərdən biri idi. Ona görə də hökmdarlar, hətta bəzi dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində nüfuzlu din xadimlərinin uyğun hərəkət etməli idilər. Söhbətin qanunla əlaqədar problem haqqında getdiyi halda isə, qeyd etmək zəruridir ki, istər şah fərmanları, istərsə də dünyəvi xarakterli qanunvericilik normaları şəriətin müəyyən etdiyi çərçivədən kənara çıxmalı idi. Şəriət normalarının üstün mövqe tutması ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi sahəsində daha aydın şəkildə təzahür edirdi.

Azərbaycanda feodal ictimai münasibətlərinin çiçəklənditi dövrdə ədalət mühakiməsinin nisbətən dünyəvi xarakter almasına baxmayaraq, şəriət məhkəmələrinin xüsusi çəkisi heç də aşağı düşməmişdi. Təsadüfi deyildir ki, din əleyhinə olan bir çox cinayətlərə bərabər tutulur, mühakimə icraatı buna uyğun olaraq şəriətlə müəyyən edilmiş qayda da həyata keçirilirdi. Digər tərəfdən, ədalət mühakiməsini həyata keçirən qazılar (dini hakimlər) bilavasitə dövlət başçısı tərafindən təyin edilirdi. Deməli, dövlətin özü şəriət normalarının mühakimə icraatında aparıcı roluna şərait yaradırdı. Dşvlət tərəfindən verilən qanunlar islamın ehkamlarına uyğunlaşdırıldığı üçün qanunçuluğun təminatı şübhə altına alınırdı. Çünki islam aləmində mühakimə icraatı özünəməxsus spesifik üsulla həyata

keçirilirdi. İbtidai istintaqı tanımayan şəriət normalarına uyğun olaraq, işlərin istintaqı və onlara məhkəmə baxışı proses çərçivəsində yerinə yetirilirdi. Başqa sözlə, ədalət mühakiməsi mərhələli sistemə malik deyildi. Belə şəraitdə isə qanunçuluğa əməledilməsindən söhbət belə gedə bilməzdi.

Məlum olduğu kimi, feodal-patriarxal quruluşu qanunlarının mahiyyətini hökmdarların hakimiyyətinə, hökmlərinə danışıqsız itaət etmək, onlara mütiliklə tabe olmaq tələbi təşkil edir. Üstəlik də cəmiyyət üzvlərini dini ehkamların xofu ilə vahimələndirmək, onları qorxu altında saxlamaq dövlətin yetirdiyi daxili siyasətin tərkib hissəsi idi. Doğrudur, islam dininin nüfuzlu qulluqçuları dini ideologiyadan ictimai təhlükəli əməllərin qarşısının alınması, onların aradan qaldırılması məqsədilə də istifadə etmişlər və bu, ideoloji baxımdan yalnız müsbət hal kimi qiymətlədirilə bilərdi. Lakin belə idioloji təsir, qanunların məzmunundakı sərtlik ilk növbədə yoxsul təbəqəyə, rəiyyətə qarşı yönəldilmişdi. O dövrün islam dini ruhunda olan qanunları eyni əmələ görə yoxsulu dəhşətli cəzaya məruz qoyur, əksər hallarda isə varlıya, mənsəbpərəstlərə bəraət qazandırırdı. Ona görə də dövlət səviyyəsində, hər şeydən əvvəl, hökmranlıq üçün istifadə olunurdu.

Islamın təsiri altında verilmiş dövlət qanunlarının əksəriyyətinin sanksiyasından cismani cəzalar nəzərdə tutulurduə gözün çıxarılması, əlin, barmaqların, ayağın və qulağın kəsilməsi XII-XVI əsrlər feodal Azərbaycanında ədalət mühakiməsinin adi mənzərəsinə çevrilmişdi.

Həmin tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqının humanist fikirli ziyalı və mütəfəkkirləri dövlətin xalqa zülmetmə siyasətini qətiyyətlə pisləmiş, cəmiyyətin ədalətli qanunlarla idarə, qanunçuluğa əməl olunmasını, o cümlədən islam dinin insanpərvər ideyalarına riayət edilməsini qətiyyətlə tələb etmişlər. Məsələn, XI əsrin şair mütəfəkkiri yazırdı: "Cəllad, sənin ağır zülmün dözülməzdir". Məhsəti xanım Gəncəvi isə "şər törədənin şər görəcəyini" təsdiq edirdi.

Azərbaycanda VIII-XI yüzilliklərin dini ideologiyasına qarşı müxalifət mşvqelərində dayanan mütərəqqi ictimai-siyasi və hüquqi fikir, eləcədə mütəfəkkirimizin qanun və qanunçuluq problemləri ilə bağlı ideyaları sonrakı dövrlərdə (XII-XVI yüzilliklərdə) azadfikirliliyin inkişafına, habelə marifçiliyin formalaşmasına, humanist və demokratik məzmunlu siyasi-hüquqi ideyaların meydana gəlməsinə ciddi təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Zkir. Azərbaycan Fəlsəfəsi tarixi. Bakı.1994,s.26-27.
2. "Abu-Xalid Al-Qazali" kitabına giriş. Voskreşenie nauk o vere. M,1980,s.81
3. Krımskiy A.E. Nizami ieqo sovremenniki. Baku, 1981,s.198.
4. Azərbaycan tarixi, I-ci cild. Bakı, 1994, s.237.
5. Fazil Abulla. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında. Bakı, 1984,s.41.
6. M. Məmmədi. Fərhənge İran və təsire an dər təməddone islam və ərəb. Tehran, 1954,s.140 (farsca).
7. Məmmədova Fəridə. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993,s.17.
8. Məmmədov Zakir. Azərbaycan Fəlsəfəsi tarixi.s.33.
9. Yenə orada,s.111.

TURAN-SAM * YIL: 2011 * CİLT: 3 * SAYI: 12 * SONBAHAR 2011
TURAN STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ DERGİSİ
www.turansam.org

(8)
TÜRK DÜNYASI'NIN ORTAK TARİH ÇALIŞMALARININ ÖNEMİ

İzzet EGE*

Özet

Türk tarihi ile ilgili bilimsel araştırmalar, Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar hanedanlık tarihiyle sınırlı kalmıştır. Bu dar bakış açısı 20.yüzyılın başında yıkılmaya başlamış ancak Türk tarih çalışmaları yabancı eserlerin hegemonyasına girmiştir. Batı dünyasının kurgulanmış tarihine ilk ve büyük itiraz Mustafa Kemal Atatürk tarafından gelmiş, 1930'un başlarından itibaren tarih araştırmalarına özel bir önem verimiştir.

Bugün ulaştığımız bilgiyle, dünyanın en eski yazıtları Türkçe okunmakta, dünyanın en eski medeniyetlerin kurucularının Türk oldukları bilimsel temellere kavuşumakta ve dünyanın dört bir köşesinde Türk izlerine rastlanmaktadır. Türk tarihçileri bu bilgiler ışığında dünyaya kaynak olacak eserler yazmalıdır.

Bu tarih, Türkiye'nin de dahil olduğu Orta Asya coğrafyasının ortak tarihidir. O nedenle, Türk tarihinin gerçek boyutlarıyla incelenmesi için Türk Dünyası'nın ortak tarih çalışmaları çok önemlidir. Orta Asya'nın coğrafi, toplumsal, kültürel ve siyasi tarihi, Türk tarihi çalışmalarının temelini oluşturmalıdır.

Anahtar Kelimeler Orta Asya, tarih, Türk Tarih Tezi

Abstract

The scope of scientific research on Turkish history was limited to hanedan until the last period of Ottomon Empire. This narrow point of view have been widen at the beginning of 20th century but thereafter Turkish history researches strongly influenced by the foreign resources. Mustafa Kemal Atatürk refused fiction history of Western World and gave special importance to history investigations.

With our present knowledge, the oldest writing can be read in Turkish, the founders of the past civilizations are scientifically proven to be Turks and the footprints of Turks are found in all parts of the world. Turkish historians should write source materials based on this knowledge.

This history is the common history of Central Asia including Turkiye. In order to analyze the real dimensions of Turkish History, common history research of Turkish world is very important. Geograpical, social, cultural and political history of Central Asia should be in the center of Turkish history researches.

Keywords : Central Asia, history, Turkish History Thesis

*Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi

Adres: Hürriyet Bulvarı no:5/102 Çankaya/İzmir Telefon: 0531.9691396 e-posta: izzetege@gmail.com

Türk Dünyası'nın Ortak Tarih Çalışmalarının Önemi

"Büyük devletler kuran ecdadımız, büyük ve gelişmiş medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak, tetkik etmek, Türklüğe ve dünyaya bildirmek bizler için borçtur[78]."

Mustafa Kemal Atatürk'ün bizlere yüklediği bu borç, tarih yazıcılığıdır. Bu borcu ödemek yani tarih yazmak içinse öncelikle araştırmalarımızı doğru temeller üzerinde inşaa etmemiz, insanla bağlantılı tüm bilimlerden yararlanmamız ve elde ettiğimiz sonuçları doğruluktan ayrılmadan yorumlamamız gerekir. Ancak bu şekilde ecdadımızı, kurduğu medeniyetleri ve Türk kültürünün temellerini tüm dünyaca kabul edilir bilimsellikte belirleyebiliriz.

Tarihini bilmeyen topluluklar farkında olmadan geleceğinden de vazgeçmişlerdir. Çünkü tarihini bilmeyen toplum, adeta hafızasını kaybetmiş insan gibidir. Kendisiyle ilgili, ailesiyle ilgili hiçbirşeyi hatırlamayan insan kendi öz varlığını da kaybetmiş demektir. O artık başkalarının onu anlattığı gibi bir insan olduğuna, atalarının ona anlatıldığı gibi yaşadığına inanır. Yabancı devletlerden tercüme edilen Türk tarihi de siyasi amaçlarla özel siparişlerle yapılan yanlış yorumlarla, adeta hafızasını kaybetmiş bir insanda farklı bir hafıza oluşturmaya yönelik dayatmalarla doludur.

Tarihçi, adeta bir hekim gibi, bir konuda doğru sonuçlara ulaşmak için önce doğru verileri doğru yorumlayıp doğru teşhislerle araştırmalarına başlamalıdır. Yanlış okunmuş bir metin, bir propaganda kitabı, tarihi gerçeklere ters düşen bilgiler, hurafeler, aklın kabul edemeyeceği varsayımlar, bir coğrafyada ani çıkan ve ani yokolan medeniyetler, günümüz bakış açısıyla ve şartlarıyla o günü yorumlarken yapılan yanlışlar… Tüm bunlar, yol üzerindeki mayınlar gibi, tarihçinin doğruya ulaşmasını engelleyebilecek tuzaklardır. Günümüzde sömürgeci devletlerin tarihçileri önceden üretilmiş yanlışları büyük doğrular olarak yansıtmakta, sıkıntıya düştüklerinde yeni yanlışlar üretmekten çekinmemektedirler. Yazanın yapana sadık kalmadığı bir tarih ise içinden çıkılmaz bir hal alabilmektedir.

Bu engelleri tek tek aşmak, Türk tarihini doğru yazmak Türk tarihçisinin görevidir. Bir ulusun geçmişte yaptığı büyük işler, gelecekte yapabileceği büyük işlerin göstergesidir. Türk tarihini, Türkiye sınırlarından çıkartılarak, öncelikle Orta Asya daha sonra dünya ölçeğinde ele alınıp yazılmalıdır. Orta Asya ile aramızdaki milli kültürün temeli olan milli tarihimizin ortak çalışmalarla aydınlatılması, Türk Ulusunu birbirine daha da yakınlaştırmakla kalmayacak, dünya tarihinin aydınlanmasını da sağlayacaktır.

Atatürk Dönemi Tarih Çalışmaları

Cumhuriyet öncesinde devlet eliyle yürütülen tarih yazıcılığında ise olayların günü gününe kayıtlarının tutulması amacı vardı. Olayları naklederken yorum, eleştiri ve neden-sonuç ilişkisine rastlamak mümkün değildir. Gerek devletin maaşlı memurları olan vakanüvisler, gerekse özel tarih yazarları tarihi, kaynak göstermeden, nakilci-hikâyeci tarzında kaleme almışlardır.

Cumhuriyet'in kurulmasının ardından Türk tarihinin özellikle Osmanlı hatta İslamiyet öncesi dönemi ile ilgili tarih çalışmaları artmıştır. En önemli ilerleme ise 1930'lu yıllarda yaşanmıştır. 28 Nisan 1930 tarihinde, Türk Ocakları'nın VI.

[78] Sabri Hizmetli, ''Atatürk ve Tarih'', Askeri Tarih Bülteni, Ankara 1993, sayı 35, s.19

Kurultayı'nda "Türk Tarihi Tedkik Heyeti" teşkil edilmiş ve heyet ilk toplantısını 4 Haziran 1930 tarihinde yapmış, kısa bir süre sonra heyet, Türk Tarihinin Ana Hatları adıyla yaptığı ilk çalışmayı yayımlamıştır. Kitabın önsözü günümüzdeki durumun seksen yıl öncesindekiyle pek farklı olmadığını gösterir niteliktedir; "Şimdiye kadar memleketimizde neşrolunan tarih kitaplarının çoğunda ve onlara mehaz olan Fransızca tarih kitaplarında Türklerin dünya tarihindeki rolleri şuurlu ve şuursuz olarak küçültülmüştür. Türklerin ecdat hakkında böyle yanlış malumat alması, Türklüğün kendini tanımasında, benliğini inkişaf ettirmesinde zararlı olmuştur.[79]"

Türk Tarih Tezi Çalışmalarına Başlanmasının Nedenleri
Batılı Tarihçilerin İddiaları
Türklerin Sarı Irktan Oldukları İddiaları
Türkler Hakkındaki Olumsuz Düşünceler
Anadolu Üzerindeki Hak İddiaları
Milli Şuur ve Milli Tarih Oluşturma Gerekliliği
Cumhuriyet Öncesi Tarih Araştırmalarının Yetersizliği
Türk Tarih Tezi Çalışmalarının Günümüzdeki Önemi
Batılı Tarihçilerin Yeni İddiaları

Batılı Tarihçiler bin yıldır devam eden önyargılarını yıkamamışlardır. Onlar ilköğretimden itibaren sistematik bir biçimde propaganda amaçlı hazırlanan ders müfredatlarının verdiği önkoşullandırmayla akademik çalışmalarına başlamaktadırlar. Toplumlarında ve kariyerlerinde yükselebilmek için mevcut olan sistemdeki yanlışları tekrar etmekten başka çareleri yoktur. Kültürlerinin bir parçası haline gelmiş olan Türk ve İslam fobisi, hayal güçlerini kullanarak yarattıkları tarihe inanmalarına neden olmaktadır. Yanlış temeller üzerine inşaa ettikleri ve yıkılmaması için yüzyıllardır destekledikleri tezler, yeni ve yine hayal ürünü olan iddiaları yaratmaktadır.

Anadolu Üzerindeki Yeni Hak İddiaları

19. yüzyılda kurgulamaya başladıkları ve 20. yüzyılda silahlandırarak Anadolu'yu ele geçirmek için kullandıkları Yunan ve Ermeni halkı Anadolu'ya kan, zulüm ve nefret getirmiştir. Bu halkların Anadolu'nun bazı bölgelerinde sözde hakları olduğu Batı Enstitülerindeki sözde bilimsel tarih çalışmalarıyla üretilmiştir. Bu hak iddialarına alt yapısının eksikliği nedeniyle cevap veremeyen Türk Devleti ancak silahlı bir karşı koymayla vatanını savunmuştur. Benzer şekilde 20. Yüzyılda kurgulanıp 21. yüzyıla taşınan Kürt tarihi ve Anadolu'daki sözde hakları gündemdedir. Yine Türk Ulusu kendini savunmak zorundadır. Ancak geçen yüzyıldan farklı olarak Türk Devleti artık bilimsel çalışmalarla bu iddialara cevap verebilecek düzeydedir.

Yeniden Milli Şuur Oluşturma Gerekliliği

Türk milleti Türkiye sınırları içinde bile etnik olarak yüz parçaya bölünmeye teşvik edilmektedir. Sözde bilimsel çalışmalar yapan vakıflara ve çeşitli burslar verilerek yetiştirilen güdümlü tarihçilere yurtdışı kaynaklı milyonlarca dolarlık fon aktarımları yapılarak milli şuuru yok edici eserler ortaya çıkarılmaktadır. Ortadoğu ve

[79] 1930'da Türk Ocakları Türk Tarihi Tetkik Heyeti Tarafından Hazırlanan Türk Tarihinin Ana Hatları Kitabın Önsözü. Aktaran Mesut Çapa, ''Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi'', Ankara Üniversitesi Tiirk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 29-30, Mayıs-Kasım 2002, ss.39-55

Orta Asya coğrafyası için de durum farklı değildir. Kültürel farklılıkları ayrıştıran değil bir bütünü zenginleştiren öğeler kabul ederek, Türk olmanın haklı gururunu kanıtlayacak tarihi çalışmalara önem vermeliyiz.

Atatürk Sonrası Tarih Araştırmalarının Yetersizliği

Cumhuriyet öncesi Türk tarihi alanındaki çalışmaların yetersizliği, 1930-1945 dönemindeki özverili çalışmalarla giderilmeye çalışılmıştır. Ancak Avrupa ve ABD'den tercüme edilen eserlerin tekeline giren Türk tarihçiliği, özgün çalışmaların bilimselliğine önyargılı bir kuşkuyla bakılmasına neden olmuştur. 1930'larda savunulan düşüncelerin ve yapılan bilimsel araştırmaların bugun alaycı bir tavırla küçümsenmesi ve o günün şartlarına göre abartıldığına inanılması, Batılı siyasetçilerin ve onların bilim adamlarının zaferidir.

Oysa Ulu Önder Mustafa Kemal, Türk tarihçilerine bir çalışma planı önermiştir: "Türk ve Türkiye tarihi kronolojik sıraya göre incelenecek, Türk milletinin çeşitli coğrafi bölgelerde kurdukları devletlerin siyasi ve askeri hakimiyetlerinin durumu tespit edilecektir. Daha sonra bu devletlerin tarihleri aşağıdaki şemaya (Y.N. Bu şemadaki başlıklar; Devlet Hayatı, Ekonomik Hayat ve Fikri Hayat olarak belirlenmiştir.) dayanılarak ortaya çıkarılacaktır.[80]"

Ayrıca her konu üzerinde çalışanlara, "Türklerin Medeniyete Hizmetleri" başlığı altında çalışmalar yapmalarını önermiştir. Kuşkusuz bu çalışmaların aradan geçen süre içerisinde tamamlanması mümkün olması değildir ancak pekçok coğrafi bölgenin daha incelemeye bile başlanmadığı bilienen bir gerçektir. Türk Tarihini incelemek ve yukarıdaki şemaya göre bir bilimsel çalışma yapabilmek için Anadolu'nun yanısıra, Orta Asya tarihinin ve kültürünün bilinmesi gerekmektedir. Çünkü bugün Batılıların yaptığı pekçok araştırma bize Türk Tarih Tezi'nin, Batılılar tarafından ''istemeden'' ispatlanacağını göstermektedir.

Türk Tarih Tezi Çalışmalarına Batılı Tarihçilerin Bazı Katkıları

Hiçbir tarihçi savaşların, ticaretin ve göçlerinin tarih boyunca sürdüğünü reddetmektedir. Ancak Klasik Batı tarihçiliği, birbirine çok yakın coğrafyalarda kurulan medeniyetlerin bile varoluş ve yokoluşunu açıklayamamaktadır. Onlara göre bu medeniyetler bir anda ortaya çıkmışlar, kendi kendilerine gelişmişler, bir istila sonucu yer yüzünden silinmişlerdir[81]. Herbiri kendi dilini, kültürünü, yazısını, devlet yönetimini ve bilimini geliştirmeye çalışmıştır. Birbirlerini etkilemedikleri önkoşulu ile yazılan böyle bir tarihin bilimselliğine, hayatın doğal akışında var olan savaş, ticaret ve göçlerin varlığından dolayı şüpheyle bakılmalıdır. Böyle bir yanlış temel üzerine kurulan her açıklama ve yorumun yanlış bir sonuç vermesi kaçınılmazdır.

Oysa aynı Batı tarihçileri insanlık tarihindeki vahşetin bir örneği olan Haçlı seferlerini yazarken, Batılıların Doğululardan öğrendikleri bilim ile Rönesans hareketini başlattıklarını kabul etmektedirler. O halde kendilerinin yaptığı ölçüde kanlı olmasa da Roma kralının Mısır'a yaptığı bir sefer sayesinde ileri takvim çalışmalarından haberdar olması mümkün değil midir? Gerçekten de durum böyle

---

[80] Afet İnan, "Atatürk ve Tarih", Atatürkçülük, c.II, İstanbul, MEB, 1988, ss.152-154.

[81] Sovyetler Birliği'in resmi tarihçiliğine göre Türkler M.S.6-M.S.16 yüzyıllarda yaşamış bir halktır. Aktaran H. B. Paksoy, D. Phil. Türk Tarihi, Toplumların Mayası ve Uygarlık, TOYO BUNKO Araştırma Merkezi, 1991.

olduğuna göre[82], günümüzde kullandığımız takvimi Romalıların bulduğunu iddia eden Batılı tarihçilerin tercüme kitaplarına göre mi yoksa gerçeğe göre mi tarihi yazmalıyız?

Eski medeniyetlerin Orta Asya ile ilişkisini kanıtlayan Batılı araştırmacılar kuşkusuz Türk Tarih Tezi'nden habersizdir. Kendileri bilimsel gerçekleri ortaya çıkarmakta ancak tüm dünya tarihine büyük katkıları olan bu çalışmaları tarihsel bütünlük içinde sunamamaktadır. Bu görev Türk tarihçilerinindir.

''Sözde'' medeniyet: Yunan

Yunan medeniyeti M.Ö. 2000'den günümüze 4 ayrı dil yaratmıştır. Bu dört dil birbiriyle dilbilgisi ve sözdağarcığı olarak büyük farklılıklar gösterirler[83]. Ancak Batılı tarihçiler için farklı dilde konuşmaları aynı medeniyeti yaratmalarına engel değildir.

"Yakın zamanlara kadar şimdiki medeniyetimizin tek kaynağı Yunanistan ve Roma bilinirdi. Halbuki, bugün katiyen tahakkuk etmiştir ki, Yunan medeniyeti orijinal değildir. Yunan dediğimiz İyon medeniyeti, kendisinden daha eski Türk medeniyetlerinin ancak nakilidir[84].'' 1930 senesinde Türk Tarihi Tedkik Heyeti Başkanı Tevfik Bıyıklıoğlu'nun bilimsel beyanatı her geçen gün yabancı bilim adamlarınca yeni çalışmalarla ispatlanmaktadır. Kütüphaneleri yanmadan korunabilmiş[85] bu bölgede yaşayan insanların kültürel ve bilimsel temelleri Mezapotamya ve Mısır medeniyetleridir[86].

''İlk'' medeniyet: Sümer

Sümer medeniyetinin Orta Asya'dan gelen halklar tarafından kurulmuş[87], bilimsel ve kültürel gelişimini bu halkın bölgeye göç etmesinin ardından yaşamıştır[88]. Sümerlilerin dili, adetleri ve efsaneleri bugün bile Türk toplumlarında yaşamaktadır[89].

---

82 Bugün bile kullanılan Julian takvimi, İskenderiyeli Sosigenesin aracılığıyla Roma İmparatoru Jules Cezar'a öğretilmiştir. Sezar, M.Ö. 46 yılında Eski Mısırlıların hassas yıl-ay hesaplamasını beğenmiş ve kendine göre uyarlayıp imparatorluğunda kullanmıştır. Aktaran Niguel G. Wilson, Encyclopedia of ancient Greece, Routledge, 2006, s.138

83 http://www.britannica.com/EBchecked/topic/244595/Greek-language

84 http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-23870/turk-tarihi-ve-turk-tarih-kurumu.html

85 Mısır'ın son kütüphaneleri olan Tebas M.Ö.1358'de, Amarna M.Ö.1336'da ve M.S. 525'de yakılmıştır. M.Ö. 330'da Büyük İskender İran coğrafyasının merkezi ve tüm koleksyonun saklandığı Persopolis'i yakmıştır. M.Ö. 207'de ve M.S. 23'te tüm imparatorluk koleksyonu yakılmıştır. Roma'da M.Ö. 181'de tüm felsefe kitapları, M.Ö. 83'te tüm astronomi kitapları yakılmış, Antik Roma'ya ait tüm eserlerin yakılması emrini ise M.S. 590'da I. Papa Greorio vermiştir. Roma şehir kütüphaneleri M.S. 79, 188, 191 ve 546 yakılmıştır. Büyük İskenderiye Kütüphanesi M.Ö. 48, M.S. 273 ve 391'de yanmıştır. Büyük Efes kütüphanesi M.S. 57'de ateşe verilmiştir. İstanbul'daki merkez kütüphane 475'te ve Haçlılar tarafından 1204'te tamamen kül olmuştur. Moğol işgalinde (1258) Mezapotamya'daki 36 kütüphane yok edilmiştir. I. Edward İskoçya'daki eski-yeni tüm kitapları 1298'de yakmıştır. 1524-1525 senelerinde ayaklanmalar sırasında Almanya'da yüzlerce kütüphane yakılmıştır. İspanyollar Azteklerin tüm yazılı eserlerini 1529 senesine kadar yakarak yok etmiştir. Mayalara ait son kitaplar 1561'de yakılmıştır. Peru'daki büyük antik çağ arşivleri 1583'te yine İspanyollar tarafından yakılmıştır. Detaylı bilgi için bakınız: Lucien X. Polastron, Books on fire, Lake Book Manufacturing; 2007

86 M. Bernal, Black Athena (The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985), c. 1, Rutgers University Press; 1987, s.57., D. Graham, W. The Texts of Early Greek Philosophy, Cambridge University Press; 2009, s.17., Lefkowitz, M. R. Not out of Africa, BasicBooks, New York, 1997, s.25., C. Penglase, Greek Myths and Mesopotamia, New York, 1997, s.11., Davis, W. S. West, W. M. Readings in Ancient History: Greece and the East, 1912, s.127.

87 B. Gerey, 5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları, IQ Türk Sanat yayıncılık, Istanbul, 2004, s.18. I. Fodor, "Are Sumerians and The Hungarians or The Uralic People Related?", Current Anthropology,

‘‘Gizemli’’ medeniyet: Çin

Çin medeniyetinin kurucularının Orta Asya’dan geldiği bugün genel kabul gören bir gerçektir. Ancak göz ardı edilen, ilk yazıyı buldukları iddia edilen Sümerliler ile antik Çin yazısının benzerliğidir. Bu benzerliği ortaya çıkartan C.J. Ball’a göre her iki medeniyet de, aynı bölgeden gelenlerce kuruldu, aynı şekilde yazdılar ve aynı dili konuştular[90].

‘‘İlkel’’ medeniyet: Amerika

Yazılı eserleri tamamen yakılan Amerikan medeniyetleri hakkında bilimsel araştırma yapmak güçtür çünkü 16. yüzyıl’dan itibaren üçyüz sene boyunca kıta sistemli bir biçimde hayal bile edilemeyecek en zalim yöntemler uygulanarak Batılılarca köleleştirilmiş, geçmişi unutturulmuş, kültürü yok edilmeye çalışılmıştır. Bu halklarla ilgili en sağlıklı verileri bu mezalimin başladığı ilk dönemlerdeki gezginlerin notlarında bulunmak mümkündür. Bugün Türkiye’de bile aşırı kabul edilen Orta Asya-Amerika halklarının bağlantısı o dönemde Batılılar tarafından kurulmuştur. Bu kültürel alanlardaki ve bilimsel çalışmalardaki bağlar[91], en belirgin şekilde dil alanında kendini göstermektedir. Gerek eski gözlemlerde[92] gerekse yeni bilimsel çalışmalarda[93] Amerika kıtasının Türkçe’ye benzer dilbilgisi ve söz dağarcığına sahip olduğu ispatlanmaktadır.

---

no.12, 1971., S. Verner, Der Neue Kultur Fahrplan, Berlin, 1998, s.20. H. Z. Kosay, "Elam and Central Asian Relations", Cultura Turcica, c.III, no.2, 1966.

[88] H. J. Nissen, Gundzüge einer Geshiche des Vorderen Orient, Damstadt; 1990, ss.71-75. H. Uhlig, Die Sumerer, Bastei Verlag; 2002, ss.55-57. M. Mohammadjavad, Iran der Ahde bastan, Tehran, 1985, s.115. J. Hawks, Les Ancestres du Ble et du Mais, Le Courier, UNESCO, Mayıs 1967. Ö. Ödekov, "Sumer halkında kelam agız", Yaslık Jurnal, Askabat, 1990, s.12.

[89] Türk tarihçisi M. İlmiye Çığ, Türk dilini, kültürünü ve efsanelerini bilen bir kişi olarak Sümerlele Türkler arasındaki bağlantıyı yayınladığı onlarca eserde belirtmiştir. M.İ. Çığ, Sümerlerde Tufan Tufanda Türkler, Kaynak Yayınları, 2008, s.19., vd.

[90] C. J. Ball, Chinese and Sumerian, H. Milford; 1913

[91] S.L. Zegura, "The Initial Peopling of Americas", Journal of Pacific History; 1985, s.101-126. M. A Ruhlen, guide to the World’s Languages, c.1, Stanford University Press; 1987. J.H. Greenberg, "The Settlement of the Americas", Current Anthropology, c.27, 1986, s.477-479. Ruhlen, M. The Amerind Phylum and the Prehistory of the New World, Stanford University Investigations, 1991, ss.328-350, D. G. Brinton, Essays of an Americanist, Kessinger Publishing; 1890, s.350, Edwin C. Krupp, Echoes of the Ancient Skies, Courier Dover Publications; 2003, E. Chavannes, Le Cycle Turc des Douze Animaux, T'oung Pao Second Series, c. 7, no. 1, 1906, ss.51-122. G. Stray, The Mayan and Other Ancient Calendars, Bloomsbury Publishing, 2007, s.7

[92] O.F.L. Roehrig, "Der Turcarum Linguae Indole ac Nature", Philadelphlae, c.8; 1860, s.30-42. O.F.L. Roehrig, "On the Language of the Dakota or Sioux Indians", Smithsonian Institution Annual Report; 1871, ss.434-450., J. Josselyn, New Englands Rarities Discovered, London, 1673, s. 124,

[93] Dene-Yeniseic Symposium, University of Alaska, Fairbanks and Anchorage; February 2008. Na-Dene workshop, Linguistics Department of the Max Planck Inst. for Evolutionary Anthropology, Leipzig; 2006., Y.V. Knorozov, Ancient Maya Script System (Decoding experience), USSR Academy of Sciences Publishing House, Moscow; 1955., S. Wikander, American Indians. Ethnographic compendium. Moscow, 1955, s.21. İ. Doğan, Mayalar ve Türklük, Ahmet Yesevi Ünv. Müt. Heyeti Başkanlığı; 2007, ss.84-146., S. Wikander, "Maya and Altaic", Ethnos, Stockholm, c. 32; 1967, s.141-148. ve c. 35, 1970, ss.80-88., G. Décsy, A. Bodrogligeti, "Ural-Altaishe Jahrbücher", Harrassowitz, c.51, 1979, s.13. ve c.53, 1979, s.46. S. M. Shirokogoroff, "Ethnological and linguistical aspects of the Ural-Altaic hypothesis", Anthropological Publications, 1970, s.92., G. Dumenzil, "Remarques complementaires sur les six premiers noms de nombres du turc et du quechua", Journal de la Societe des Americanistes; 1955, ss.17-37. B. Ferrario, "Delia possibile parentla fra le lingue altaiche ed alcune-americane", XIX Congresso Internazionale degli Orientalist, Roma, 1935, ss.210-213.

Sonuç ve Öneriler

Türk Tarih Tezi özetle; İlk çağlardan itibaren dünyadaki yüksek kültürü kuranların Türkler olduğunu, Türk milletinin yarattığı medeniyeti, eserleriyle ve fikir sistemleriyle birlikte Orta Asya'dan göç ederek götürdüğünü ve Türklerin içlerine girdikleri uluslarda yönetici-bilge bir sınıf oluşturarak onları ilerlettiklerini savunmaktadır. Dünyaki tek millet Türkler değildir ancak dünyadaki tüm milletlere medeniyet götürenlerin Türklerdir. Bu tez, Türklerin diğer milletlere göre ayrıcalıklı ve üstün olduğu anlamında ele alınmadan sadece bilimsel veriler ışığında incelenmelidir.

Türk Tarih Tezi'nin en önemli dayanaklarından biri milletlerin ortak dilidir. Dünya üzerinde eski medeniyetlerin dillerinin Türkçe olması, yazılarının Türkçe okunması Türk Tarih Tezini doğrulamaktadır. Dünya'nın farklı coğrafyalarındaki eski medeniyetlerin yazıları Kazım Mirşan tarafından Türkçe olarak okunmaktadır. Yanlış okumaları da düzelten ve bu alanda birçok eser[94] yayınlayan Mirşan'ın okumalarına bilimsel itiraz gelmemektedir.

Türk Tarih Tezi'nin fikri oluşumunda ve bilimsel nitelikte incelenmesinde önder, fahri tarih profesörü[95] Mustafa Kemal Atatürk'tür. Çünkü okuduğunu bildiğimiz kitaplara[96] göre O, tarih ilmine kendini adamış bir bilim insanı kadar tarihçidir. O, Türk tarihini bilimsel temellerde yazılması için bilimsel kurumlar oluşturmuş, bilimsel çalışmalara destek sağlamış ve sonuçlarını kamuoyu ile paylaşmıştır. Siyasi kaygılardan uzak, öngargıların olmadığı tüm Eski Çağ tarih araştırmaları Orta Asya'daki ileri Türk Medeniyeti gerçeği ile, yani Türk Tarih Tezi ile ortak bir noktada buluşmaktadır.

Ancak, eski medeniyetlerle Türk kültürlerini kıyaslayarak ilişkiyi tespit edebilmek, Türk Dünyası'ndaki bir devleti incelemekle mümkün olmayabilmektedir. Coğrafyanın ve farklı kültürlerle kaynaşmanın sonucunda bir toplulukta yok olan bir kültürel değer başka bir toplulukta yaşamaya devam edebilmektedir. İncelenecek tarih, Türkiye'nin de dahil olduğu Orta Asya coğrafyasının ortak tarihidir. Ayrıca unutulmamalıdır ki, bir insan topluluğunun ortak yaşanmış tarihinin olması, onun aynı ulusun fertleri olarak görmesinde ve milli şuurunu oluşturmasında en önemli unsurdur.

KAYNAKÇA

BAKİLER, Y. B., Üsküp'ten Kosova'ya, Ankara, TDV Yay, 1996
BALL, C. J., Chinese and Sumerian, H. Milford, 1913

---

94 Kazım Mirşan, Şölgentaş Mağarası, MMB, 2000, ss.28-33. Proto-Turkish Inscriptions, MMB, 1970, s.13. Alfabetik Yazı Başlangıcı, MMB, 1994, s.97. Erken Türklerin Anadolu Yazıtları, MMB, 2006, Hieroglifler, K.M. Yayını, 2000, ss.4-7. Pra-Mısır Hieroglifleri, K.M. Yayını, 2000, Etrüskler, MMB; 1998, s.52. Skandinavya Yazıtları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004, s.25. İskitler, Sümerler, Yemenliler, MMB, 2008, ss.31-40. Erken Türklerin Anadolu Yazıtları, MMB, 1985.

95 İstanbul Darülfünunu Edebiyat Medresesi Müderrisler Meclisinin kararı ile kendisine 1923'te Fahri Edebiyat Profesörlüğü takdim edileceği zaman, edebiyattan ziyade tarihle daha çok ilgilendiğini belirterek profesörlük beratının tarihe ait olmasını istemiştir. Şemsettin Günaltay, ''Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra'', Belleten, sayı: 10, ss.273-274.

96 M.K. Atatürk'ün özel kütüphanesinde bulunun 4.289 kitaptan 885'i tarih kitaplarıdır. Aktaran Sabri Hizmetli, ''Mustafa Kemal Atatürk'ün İslam Tarihi Anlayışı'', Atatürk Araştirma Merkezi Dergisi, sayı 44, c. XV, Temmuz 1999.

BERNAL, M., Black Athena (The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985), c.1, Rutgers University Press; 1987, s.57

BRINTON, D. G., Essays of an Americanist, Kessinger Publishing; 1890, s.350

CHAVANNES, E., Le Cycle Turc des Douze Animaux, T'oung Pao Second Series, c. 7, no. 1, 1906, ss.51-122

COPEAUX, E., Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine, İstanbul 1998, s.39-40

ÇAPA, M., ‘‘Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi’’, Ankara Üniversitesi Tiirk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 29-30, Mayıs-Kasım 2002, ss.39-55

ÇIĞ, M.İ. Sümerlerde Tufan Tufanda Türkler, Kaynak Yayınları, 2008, s.19

DAVIS, W. S., WEST, W. M., Readings in Ancient History: Greece and the East, 1912, s.127

DOĞAN, İ., Mayalar ve Türklük, Ahmet Yesevi Ünv. Müt. Heyeti Başkanlığı; 2007, ss.84-146

DÉCSY, G., BODROGLIGETI, A. "Ural-Altaishe Jahrbücher", Harrassowitz, c.51, 1979, s.13. ve c.53, 1979, s.46

Dene-Yeniseic Symposium, University of Alaska, Fairbanks and Anchorage; February 2008

DUMENZIL, G., "Remarques complementaires sur les six premiers noms de nombres du turc et du quechua", Journal de la Societe des Americanistes, 1955, ss.17-37

FERRARIO, B., "Delia possibile parentla fra le lingue altaiche ed alcune-americane", XIX Congresso Internazionale degli Orientalist, Roma, 1935, ss.210-213

FODOR, I., "Are Sumerians and The Hungarians or The Uralic People Related?", Current Anthropology, no.12, 1971

GEISS, Imanuel, Geschichte des Rassismus, Frankfurt am Main, 1988, s.142

GEREY, B. 5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları, IQ Türk Sanat yayıncılık, İstanbul, 2004, s.18

GOBINEAU, Count, Essai sur l'inégalité des races humaines, Paris, 1853

GRAHAM, D. W., The Texts of Early Greek Philosophy, Cambridge University Press; 2009, s.17

GREENBERG, J.H., "The Settlement of the Americas", Current Anthropology, c.27, 1986, s.477-479

GÜNALTAY, Ş., Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra, Belleten, sayı: 10, ss.273-274

HAWKS, J., Les Ancestres du Ble et du Mais, Le Courier, UNESCO, Mayıs 1967

HİZMETLİ, Sabri, ‘‘Atatürk ve Tarih’’, Askeri Tarih Bülteni, Ankara 1993, sayı 35, s.19

__________ ‘‘Mustafa Kemal Atatürk'ün İslam Tarihi Anlayışı’’, Atatürk Araştirma Merkezi Dergisi, sayı 44, c. XV, Temmuz 1999

HODGEN, M., Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Philadelphia, 1964, ss.421-422

İNAN, Afet, “Atatürk ve Tarih”, Atatürkçülük, c.II, İstanbul, MEB, 1988, ss.152-154

JOSSELYN, J., New Englands Rarities Discovered, London, 1673, s. 124

KNOROZOV, Y.V., Ancient Maya Script System (Decoding experience), USSR Academy of Sciences Publishing House, Moscow; 1955

KOSAY, H. Z., "Elam and Central Asian Relations", Cultura Turcica, c.III, no.2, 1966

KRUPP, Edwin C., Echoes of the Ancient Skies, Courier Dover Publications; 2003

LEFKOWITZ, M. R., Not out of Africa, BasicBooks, New York, 1997, s.25

MİRŞAN, K., Şölgentaş Mağarası, MMB, 2000, ss.28-33

__________ Proto-Turkish Inscriptions, MMB, 1970, s.13

__________ Alfabetik Yazı Başlangıcı, MMB, 1994, s.97

__________ Erken Türklerin Anadolu Yazıtları, MMB, 2006

__________ Hieroglifler, K.M. Yayını, 2000, ss.4-7

__________ Pra-Mısır Hierogliflerі, K.M. Yayını, 2000

__________ Etrüskler, MMB; 1998, s.52

__________ Skandinavya Yazıtları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004, s.25

__________ İskitler, Sümerler, Yemenliler, MMB, 2008, ss.31-40

__________ Erken Türklerin Anadolu Yazıtları, MMB, 1985

MOHAMMADJAVAD, M., Iran der Ahde bastan, Tehran, 1985, s.115

http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-23870/turk-tarihi-ve-turk-tarih-kurumu.html

http://www.britannica.com/EBchecked/topic/244595/Greek-language

http://www.ttk.org.tr

Na-Dene workshop, Linguistics Department of the Max Planck Inst. for Evolutionary Anthropology, Leipzig; 2006.

NISSEN, H. J., Gundzüge einer Geshiche des Vorderen Orient, Damstadt; 1990, ss.71-75

ÖDEKOV, Ö., "Sumer halkında kelam agız", Yaslık Jurnal, Askabat, 1990, s.12

PAKSOY, H.B., PHIL, D., Türk Tarihi, Toplumların Mayası ve Uygarlık, TOYO BUNKO Araştırma Merkezi, 1991.

PENGLASE, C., Greek Myths and Mesopotamia, New York, 1997, s.11

POLASTRON, Lucien X., Books on fire, Lake Book Manufacturing; 2007

ROEHRIG, O.F.L., "Der Turcarum Linguae Indole ac Nature", Philadelphlae, c.8; 1860, s.30-42

_________ "On the Language of the Dakota or Sioux Indians", Smithsonian Institution Annual Report; 1871, ss.434-450

RUHLEN, M., Guide to the World’s Languages, c.1, Stanford University Press; 1987

_________ The Amerind Phylum and the Prehistory of the New World, Stanford University Investigations, 1991, ss.328-350

SHIROKOGOROFF, S. M., "Ethnological and linguistical aspects of the Ural-Altaic hypothesis", Anthropological Publications, 1970, s.92

STRAY, G., The Mayan and Other Ancient Calendars, Bloomsbury Publishing, 2007, s.7

UHLIG, H., Die Sumerer, Bastei Verlag; 2002, ss.55-57

VERNER, S., Der Neue Kultur Fahrplan, Berlin, 1998, s.20

WILSON, Niguel G., Encyclopedia of ancient Greece, Routledge, 2006, s.138

WIKANDER, S., American Indians. Ethnographic compendium. Moscow; 1955, s.21

__________ "Maya and Altaic", Ethnos, Stockholm, c. 32; 1967, s.141-148. ve c. 35, 1970, ss.80-88

ZEGURA, S.L., "The Initial Peopling of Americas", Journal of Pacific History; 1985, ss.101-126

TURAN-SAM * YIL: 2011 * CİLT: 3 * SAYI: 12 * SONBAHAR 2011
TURAN STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ DERGİSİ
www.turansam.org

(9)

TÜRKİYE'NİN ORTA ASYA POLİTİKASI KÜRESELLEŞME FONUNDA

Professor Sani HACIYEV*

Özet

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Türkiye'nin Orta Asya bölgesinde oynayabileceği rol ve perspektifleri değişmiştir. Bu, bir taraftan Ankara için bir yüzyıl kadar devam etmiş olan Sovyet/Rus tehlikesinin sona ermesi, diğer taraftan ise bölgede hızla değişen askeri-politik sürece daha etkin bir şekilde katılması anlamına gelmiştir.

Türkiye'nin Orta Asya için önemli rol oynayacağı daha 1990'lı yıllardan itibaren hiç kimsede şüphe uyandırmıyordu. Türkiye'nin Orta Asya politikasında hem genel stratejik çıkarlar, hem de Türkiye'nin milli çıkarları, hem etnik, hem de dini etkenler kendini açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Sözkonusu bölge ile Türkiye'nin derin tarihi, kültürel, etnik ve dil birliği, bu ülke için büyük perspektifler ortaya koymaktaydı.

Fakat Türkiye'nin Orta Asya'daki önemli rolü diğer büyük devletler - ilk başta ABD, Rusya ve İran, daha sonra Çin ve Hindistan tarafından kıskançlıkla karşılanmıştı. XXI. yüzyılın başlarında, özellikle de 2001 yılının 11 Eylül olaylarından sonra bu devletlerden her biri Orta Asya bölgesi ile ilgili olarak kendi konumunu netleştirmeye çalıştığından, Türkiye'nin bölgedeki yeri için de bazı tehlikeler meydana gelmiştir. Öncelikle 2000'lı yıllardan itibaren Rusya, Çin ve İran'ın bu bölgede yakınlaşma çabaları, bu ülkelerin Amerika ve Pakistan karşıtı tutumu açıkça ortadadır. Bununla ilgili olarak Orta Asya'da tekel oluşturma çalışan ABD'ye ve onun partnerlerine karşı stratejik "Rusya-Çin-İran" üçgeninin yaranması da mümkündür.

Şanghay Beşlisi'nin kurulması da bunun tezahürü olarak görülebilir. Diğer taraftan isimleri zikredilen bu devletlerin her birinin "Büyük Oyun"da bağımsız hamleleri ve Avrasya'nın merkezi bölgesinde ayrı bir güç gibi kuvvetlenme politikası da mümkündür.

Şüphesiz bu karmaşık uluslararası ortamda Orta Asya bölgesinde sağlam konumu korumak çok zordur. Bu anlamda Türkiye'yi son derece ciddi mücadele beklemektedir. Büyük devletlerin özellikle ABD, Rusya ve İran'ın bölge uğrundaki rekabetinin arttığı bir ortamda, Türkiye'nin Orta Asya cumhuriyetleri ile özel olarak düşünülmüş ilişkiler kurması zorunludur. Şöyle bir gerçeği dikkatten kaçırmamamız gerekmektedir: Sözkonusu devletler arasında, yalnız Türkiye'nin bölge devletleri ile etnik, dil ve din birliği bulunmaktadır. Bu yüzden Türkiye'nin daha etkin ilişkiler kurması ve bölgede güçlenmesi için şansının daha fazla olduğu söylenebilir.

Buna ilaveten Türkiye'nin Orta Asya bölgesinde güçlenmesi yalnız kendisinin faydasına olan bir mesele değildir. Batılı devletlerden farklı olarak Türkiye, Avrasya'da barışın garantörü olarak daha büyük potansiyele sahiptir. Çünkü bu ülkenin politikası küresel oyunlardan uzaktır. Öyleyse, mevcut Avrasyacı stratejinin devam ettirilmesi durumunda Türkiye, Orta Asya'nın politik ve ekonomik gelişiminde rol oynayacak büyük güçlerden birine dönüşme perspektifine sahiptir.

Anahtar kelimeler: Türk birliği, Avrasyacı, ilişkiler, perspektifler

---

* Bakü Devlet Üniversitesi Tarih fakültesinin dekanı

TURKEY IN THE CONTEXT OF THE CENTRAL ASIAN POLICY

Resume

At the result of the decline of the Soviet Union the role and perspectives of Turkey in Central Asia have changed. This was resulted with the end of Soviet danger, continued for the century, as well as joining to military-political processes of the region.

The role of Turkey in Central Asia didn't cast doubt on anybody from the beginning of 1990s. It got into the agenda national interests of turkey, ethnic and religious approach in the Central Asian policy of Turkey. The history of the Turkish state, its cultural, ethnic and linguistic unity with above mentioned region created large perspectives for this state as well.

The essential of Turkey in Central Asia confronted with jealousy by such states as the USA, Russia, Iran, China and India. Since the beginning of XXI century, speaking frankly after September 11, 2001 all these states did their best to accurate their policy, related to this region. Namely this formed some dangers for the regional policy of Turkey as well. Especially beginning from 2000, Russia, Iran and China attempted to approach to one another, and this was against America and Pakistan. According to this, it's obvious to create the Triple Alliance of "Russia-China-Iran" against the priority of the US and her allies. The establishment of Shank hay organization can be considered the sample of this alliance.

Doubtless, to keep the healthy positions in Central Asia in such difficult circumstances is very vague and Turkey was waited for by struggle according to this situation. It is important to shape special determined relations with Central Asian countries in the context of struggle of the US, Russia and Iran for the region. Among these, above mentioned states, only Turkey has ethnic, linguistic and religious unity with the countries of the region. That's why Turkey has more chance to create tight relations as well.

Meanwhile, the strength of Turkey in Central Asia doesn't only depend on her interests. Differing from Western countries Turkey can be the provider of safety in Eurasia, because the politics of this state is far from the global games as well. So, Turkey that continued the Eurasian strategy has chance to become the major power, playing in political and economic development of Central Asia.

Key words: Turkish unity, Eurasian, relations perspectives

GİRİŞ

"Soyuq müharibə"nin başa çatması ilə keçmiş Sovetlər Birliyinin geniş coğrafi məkanında, o cümlədən Orta Asiya bölgəsində yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi dünyadakı geosiyasi vəziyyəti dəyişmiş oldu. Yaranmış yeni durum bir çox bölgə dövlətlərinin, ələlxüsus Türkiyənin beynəlxalq əhəmiyyətini artırdı, amma eyni zamanda onun üçün ciddi risklər də yaratdı. Belə ki, SSRİ-nin süqutu Türkiyəni bir əsrədək davam etmiş sovet/rus təhlükəsindən xilas etsə də, onun şərq sərhədlərində qüvvələrin vakuumunu yaratmışdı. Burada geosiyasi durumun necə istiqamət alacağı hələ məlum deyildi.

Baxmayaraq ki, ilk mərhələdə Ankara bölgə siyasətindən bacardıqca uzaq qaçmağa çalışırdı, amma 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq Orta Asiyada sürətlə dəyişən yeni siyasi proseslərə o da maraqlı tərəf olaraq qatılmalı oldu: çünki bu bölgədəki ölkələrlə və xalqlarla onu həm tarixi əlaqələrin ənənələri, həm də dil və dini birlik bağlayırdı. Türkiyənin Orta Asiya ölkələrinə münasibətdə sahib olduğu bu özəllikləri onun tezliklə bu bölgədə böyük rol oynayacağına dəlalət edirdi və bunu

həm Rusiya, həm Qərb yaxşı başa düşürdü. Aydın məsələdir ki, Rusiya indiyədək onun nüfuz dairəsində olan Orta Asiyada yeni bir qüvvənin ortaya çıxmasından böyük narahatçılıq keçirirdi, üstəlik həmin qüvvə bölgənin xalqları ilə dil, din və mədəni birliyə sahib idi. Bu səbəbdən də, Rusiya nə yolla olursa olsun, Orta Asiya respublikalarındakı siyasi, hərbi üstünlüyünü artırtmağa çalışırdı.

Qərb dövlətləri, xüsusilə ABŞ-a gəlincə, onlar Türkiyənin Orta Asiyanın yeni müstəqil dövlətləri üçün dünyəvi demokratiyanın və liberal iqtisadiyyatın nümunəvi modeli olacağına böyük ümid bəsləyirdilər. Türkiyənin əsas üstünlüyü bölgə ölkələrinin (bəzi vaxtlarda Tacikistanı çıxmaq şərtilə) dünyəvi inkişaf yolu seçmələri, əhalisinin dil, din və mədəniyyət baxımından bu ölkəyə yaxın olması idi.

1990-cı illərin ortalarından etibarən Türkiyənin Orta Asiyanın türk dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni sahədə əlaqələri genişlənir və XX yüzilliyin sonu bu əlaqələr artıq əməkdaşlıq mərhələsindən strateji tərəfdaşlıq mərhələsinə daxil olur. Ümumi maraqlar bölgənin geostrateji sabitliyinə xələl gətirmədən daha iri miqyaslı əlaqələrə çevrilmə şansı qazanır. Bütün ciddi maneələrə baxmayaraq, Türkiyə bu bölgədə öz mövqeyini qoruyub saxlamağı bacarır.

Türkiyənin Orta Asiya Respublikaları ilə Əlaqələrinin Başlanğıc Mərhələsi (1990-cı illər)

1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən Orta Asiyanın yeni müstəqil dövlətləri, xüsusilə türk respublikaları ilə əlaqələr Türkiyənin xarici siyasətində prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilir. Bunun da bir neçə ciddi səbəbləri vardı: əvvəla, yuxarıda da dediyimiz kimi, Türkiyə ilə Orta Asiya dövlətlərini sıx tarixi ənənələr bağlayırdı və həmin ənənələr ilk növbədə, dil və din birliyinə söykənirdi. Digər tərəfdən, Orta Asiya dövlətləri ilə sıx əlaqələrin qurulması Türkiyənin öz Avrasiyaçı maraqlarına da tam uyğun idi: bu, həm ümumi olaraq Mərkəzi Asiyada Ankaranın mövqeyinin gücləndirilməsi, həm də Avropa dövlətlərinin nəzərində Türkiyənin dünyəvi, demokratik, liberal iqtisadiyyatı olan ölkə kimi nüfuzunun yüksəldilməsi məqsədini güdürdü.

"Soyuq müharibə"nin başa çatmasından keçən müddət ərzində Türkiyə respublikası Qərbə Ön Asiya bölgəsində vasitəçi rol oynaya biləcəyini sübut edə bilmişdir. Bunun üçün Türkiyə, Rusiyadan və İrandan fərqli olaraq, heç də tələsik, nə yolla olursa-olsun burada möhkəmlənmək cəhdləri etməmişdir. Əksinə, 1990-cı illərin əvvəllərində Türkiyənin Orta Asiyaya münasibətdə siyasəti çox təmkinli və ehtiyatlı siyasət olmuşdur.

Bu əlaqələr ilk olaraq rəsmi səfərlər səviyyəsində başlamışdır. Artıq 1991-ci ilin sonlarından başlayaraq Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan respublikalarının prezidentlərinin Türkiyəyə rəsmi səfərləri baş tutur, bu səfərlər nəticəsində siyasət, iqtisadiyyat, ticarət, nəqliyyat, kadr hazırlığı sahələrində əməkdaşlığa dair sazişlər imzalanır.[97] Birbaşa siyasi əlaqələrin qurulması, yüksək səviyyədə səfərlər (o cümlədən Türkiyənin o zamankı baş naziri Süleyman Dəmirəlin Orta Asiya respublikalarına 1992-ci ilin mayında səfəri) iki və çoxtərəfli əlaqələrin genişlənməsinə imkan yaradır.

Bu illərdə Türkiyənin iş adamları bölgədə biznes üçün böyük imkanlar olduğunu anlayır və bura Türkiyə istehsalı olan malların ixracını artırırlar. Dövlət xətti ilə ticarət-iqtisadi münasibətlərin qurulması ilə yanaşı, bölgəyə etnik və dini birliyə əsaslanan geniş miqyaslı mədəni nüfuz da başlanır. Türkiyənin və Orta Asiya

[97] Danilov, V.İ., "Turçiya i postsovetskaya Çentralnaya Aziya", journal "Aziya i Afrika seqodnya", 1994, 2, s. 29

respublikalarının mədəniyyət və elm xadimlərinin əməkdaşlığı, tələbə mübadiləsi artıq bu dövrdən etibarən genişlənir.[98]

Bu dövrdə Türkiyənin istər Qafqazın, istərsə də Orta Asiyanın yeni müstəqil dövlətləri ilə əlaqələrinin genişlənməsində birbaşa ikitərəfli münasibətlərlə yanaşı, müxtəlif regional təşkilatlarda birgə əməkdaşlığı da böyük rol oynayır. Bu təşkilatlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: 1992-ci ildə yaradılan Türkdilli Dövlətlər Birliyi Türkiyənin həm Qafqazın, həm Orta Asiyanın türk dövlətləri ilə iqtisadiyyat, ticarət, ekologiya, elm və təhsil, mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığını nəzərdə tuturdu. 1992-ci ilin oktyabrında Türkdilli Dövlətlər Birliyinin Ankarada keçirilmiş ilk zirvə toplantısında da bu əməkdaşlığı nəzərdə tutan əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilmişdi.[99] Bu təşkilat Orta Asiya respublikaları ilə siyasi və iqtisadi əlaqələrdə Türkiyə üçün əhəmiyyətli rol oynamışdır və elə bunun bariz nümunəsidir ki, bu illərdə Zirvə toplantılarının əksəriyyəti (1995-ci il Bişkek, 1996-cı il Daşkənd, 1998-ci il Astana) adı çəkilən bölgənin paytaxtlarında baş tutmuşdur. Türkdilli Dövlətlər Birliyinin 1995-ci il Bişkek Zirvə Toplantısı onların sırasında xüsusi qeyd olunmalıdır, çünki bu toplantı böyük türk eposu – "Manas"ın 1000 illik yubileyinə həsr olunmuşdu.[100] Təəsüf ki, həmin toplantıda Türkmənistan tərəfi iştirak etməmişdi.

Bu mərhələdə Türkiyənin Orta Asiya ölkələri ilə siyasi və mədəni əlaqələrinin daha bir ciddi uğuru – TÜRKSOY-un yaradılması olur. Bu təşkilatın əsası 1992-ci ilin iyununda altı türkdilli dövlətin mədəniyyət nazirlərinin İstanbul toplantısında qoyulmuşdur: təsis olunduğu ilk dönəmdə Türkdilli Ölkələrin Mədəniyyət nazirlərinin Daimi Şurası adlanan bu qurum 1992-ci ilin dekabrından etibarən TÜRKSOY adını alır.[101] 1993-cü ilin iyulunda Türkiyə, Azərbaycan, həmçinin Orta Asiya respublikaları – Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan TÜRKSOY-un yaradılması haqqında Saziş imzalanır. Bu təşkilat UNESCO ilə də birbaşa əlaqələr qurur və tezliklə türkdilli dövlətlərin və xalqların mədəni əməkdaşlığının aparıcı təşkilatlarından birinə çevrilir.

Orta Asiya respublikaları ilə əməkdaşlığın daha bir vacib istiqaməti İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ECO - Economic Cooperation Organization) çərçivəsində Türkiyənin bölgə dövlətləri ilə münasibətləri sayıla bilər. Təsadüfi deyil ki, ECO-nun toplantılarının bir qismi də elə Orta Asiyanın paytaxtlarında – Aşqabadda (1996 və 1997-ci illərdə) və Almatıda (1998-ci ildə) keçirilmişdir.[102] Bu təşkilat bölgə dövlətlərini tərkibində ehtiva etməklə onların arasında iqtisadi, ticarət, enerji, nəqliyyat sahələrində əməkdaşlığı nəzərdə tutur.

Qısa icmaldan da göründüyü kimi, 1990-cı illərin birinci yarısında Türkiyənin Orta Asiya respublikaları ilə sıx siyasi, mədəni əlaqələri qurulur və bu əlaqələri həyata keçirən bir neçə regional təşkilat da meydana gəlir. Siyasi və mədəni əlaqələr Türkiyənin bölgədə etnik və din birliyinə əsaslanan mövqeyinin gücləndirməsinə xidmət etmiş olur. Lakin 1990-cı illərin ortalarından etibarən Türkiyənin Orta Asiya respublikaları ilə əlaqələri ümumbölgə xarakterli deyil, daha çox ikitərəfli xarakter daşıyırdı, bu da yeni yaranmış respublikaların xarici siyasətdə, o cümlədən Türkiyə ilə əlaqələrdə çox ehtiyatlı davranmaları, onların daha çox Rusiya ilə əlaqələrə üstünlük

[98] Moiseyev, P., "Çemu uçit turetskiy opıt", journal "Aziya i Afrika seqodnya", 1994, 2 – s. 24-28.
[99] Həsənov, Ə.M., Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005, s.647
[100] Həsənov, Adı çəkilən əsəri, s.648
[101] Yenə orada, s.650
[102] Yenə orada, s.644

verməsi ilə bağlı idi.

Bu dönəmdə Türkiyənin Orta Asiyadakı siyasətinin daha bir özəlliyi (İrandan və Pakistandan fərqli olaraq) onun buradakı fəaliyyətinin Amerika Birləşmiş Ştatlarının geosiyasi maraqları ilə uzlaşması idi. Bu illərdə ABŞ, NATO və Qərbi Avropa ölkələrinin rəsmi dairələrində belə bir amil xüsusi vurğulanırdı ki, Türkiyə Mərkəzi Asiyada islam fundamentalizminin yayılmasına mane olmaq üçün Qərbin forpostu ola bilər.[103] Digər tərəfdən, Türkiyə bu bölgədə Rusiyanın uzun müddət davam etmiş ideoloji inhisarını da azalda bilərdi. Bununla əlaqədar ABŞ-da və Avropa Birliyində Türkiyənin Orta Asiya respublikaları ilə əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaradan planlar hazırlanırdı.

Beləliklə, 1991-ci ilin sonunda Orta Asiyada yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması Türkiyənin bölgədə və dünyada yerinin dəyişməsinin dönüş nöqtəsi olur. Ankara XX yüzilliyin sonuna doğru bu bölgənin aparıcı qüvvələrindən birinə çevrilməyə başlayır.

11 Sentyabr 2001-ci il Hadisələrindən Sonra Orta Asiyada Geosiyasi Durum və Türkiyənin Avrasiyaçı Siyasəti

Aparılan təhlillər də göstərir ki, Orta Asiyada Türkiyənin aparmış olduğu siyasət təkcə bölgə dövlətlərinə və Türkiyə Respublikasına deyil, bu bölgədə maraqlartı olan digər bir dövlətin – Amerika Birləşmiş Ştatlarının geosiyasətinə, xüsusilə 2000-ci illərin başlanğıcından etibarən, ciddi təsir göstərmişdir. Lakin bu proseslərdə iki mərhələni ayırmaq lazımdır: birinci mərhələ 1991-2001-ci illəri əhatə edir, ikinci mərhələ isə 11 sentyabr 2001-ci il hadisələrindən sonrakı proseslərə şamil edilir.

İlk mərhələnin özəlliklərinə, qısa da olsa, nəzər yetirdik: bu mərhələdə ABŞ və Qərb dövlətləri Türkiyəni özlərinin Avrasiyadakı, ələlxüsus postsovet məkanındakı müttəfiqi olaraq görürdü və ona böyük ümidlər bağlayırdı. Bu səbəbdən də Türkiyənin bu bölgəyə siyasi və mədəni nüfuzuna xeyli sakit yanaşırdılar.

İkinci mərhələ isə 1990-cı illərin sonlarından etibarən ABŞ-Türkiyə münasibətlərinin ümumi soyuqlaşması fonunda gedən proseslərə bağlıdır və Orta Asiyada da özünü büruzə vermişdir.

Ümumiyyətlə, Birləşmiş Ştatların Avrasiyadakı hadisələrə münasibəti tarixində indiyədək hələ elə bir geosiyasi presedent olmamışdır ki, 11 Sentyabr hadisələri qədər bu dövlətin bölgə siyasətinə ciddi təsir etmiş olsun. Üstəlik, nəzərə alsaq ki, bu təsir ABŞ və onun müttəfiqləri üçün bölgədə mövqelərini möhkəmlətmək üçün əlverişli bir şərait yaratmışdır, onda dünyadakı geosiyasi durumun məlum hadisələrdən sonra nə üçün bu qədər mürəkkəb səciyyə alması daha aydın olar. Beynəlxalq terrorçuluğa və ekstremizmə qarşı mübarizə adı altında müttəfiq qüvvələri birləşdirən Birləşmiş Ştatlar istənilən iri dövlətin və heç şübhəsiz, Türkiyənin Orta Asiyada güclənməsi məsələsinə həssaslıqla yanaşır.

Bu dövrdən etibarən Türkiyə üçün Orta Asiyada ciddi problemlər yaradan məsələ də ilk növbədə, ABŞ-ın uzun müddətə nəzərdə tutulmuş qlobal liderlik planlarının Mərkəzi Aiyada özünü daha güclü büruzə verməsi ilə bağlıdır. Vaşinqton beynəlxalq sabitlik kontekstində Mərkəzi Asiyanın təhlükəsizlik problemlərinin artan əhəmiyyətini yaxşı anlayır və Orta Asiya respublikaları ilə də buna müvafiq münasibətlər qurur.

Nəzərə alsaq ki, hələ 1998-1999-cu illərdə Türkiyə-ABŞ münasibətlərində

[103] Danilov, Adı çəkilən əsəri, s.32

soyuqlaşma başlamışdır, Türkiyənin Orta Asiya bölgəsindəki vasitəçi rolunun ABŞ üçün artıq böyük əhəmiyyət kəsb etməməsi fikri də yarana bilər. Hətta həmin illərdə Amerika mətbuatında belə bir mülahizə irəli sürülürdü ki, Birləşmiş Ştatların Türkiyə vasitəsilə Orta Asiya respublikaları ilə əlaqələr yaratmaq planlarında dəyişiklik baş vermişdir və Vaşinqton indi həmin respublikalarla Türkiyənin vasitəsilə deyil, birbaşa, ikitərəfli münasibətlərə daha çox üstünlük verir.[104] Amerikanın Orta Asiyadakı Türkiyənin planları ilə bağlı "laqeydliyi" də öz növbəsində ABŞ-Türkiyə münasibətlərini pisləşdirirdi.

Türkiyə üçün Orta Asiya ilə bağlı digər problem – bu bölgədə Rusiya, Çin, İran, Pakistan, Əfqanıstan kimi dövlətlərin də maraqlarının güclü olmasıdır. Şübhə yoxdur ki, bölgənin iri "oyunçuları" – Rusiya və İran Türkiyənin siyasətinə xeyli şübhə və qısqanclıqla yanaşırlar. Orta Asiyadakı geosiyasi durum, ABŞ, Rusiya, Çin, İran, Pakistan, Əfqanıstan kimi dövlətlərin qarşılıqlı münasibətləri, xüsusilə 11 sentyabr hadisələrinin təsiri nəzərə alınmaqla, göstərir ki, adı çəkilən dövlətlərin həm bir-birilə, həm də Türkiyə ilə münasibətləri xarakter etibarilə çox mürəkkəbdir.

Əvvəla, son onillikdə Rusiyanın, Çinin və İranın geosiyasi mövqelərinin yaxınlaşması nəzərə çarpır, bu yaxınlaşma isə antiAmerikan, antiPakistan və hətta antiTürkiyə xarakteri almışdır, desək, yanılmarıq. Bununla əlaqədar analitiklər Avrasiyada ABŞ-ın və Türkiyənin üstünlüyünə qarşı "Rusiya – İran – Çin" üçbucağının yaranacağını proqnozlaşdırırlar. Digər tərəfdən, Rusiya, Çin və İran Avropa, Yaxın və Orta Şərq siyasətində ABŞ-la, Türkiyə və Pakistanla ayrı-ayrılıqda sıx əməkdaşlıqda da maraqlıdırlar. Biz bunu Əfqanıstanda antiterror əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prosesində də izlədik. Ona görə də qəti olaraq deyə bilərik ki, ABŞ-ın və Türkiyənin Orta Asiyada ən güclü opponentləri olan Rusiyanın, Çinin və İranın bölgə siyasəti çox mürəkkəbdir və birmənalı sayıla bilməz. Eyni məqamları Orta Asiya respublikalarının özləri üçün də demək olar.

Türkiyənin bölgədə təsir gücü bu dövr ərzində Orta Asiyadakı siyasi və iqtisadi sistemlərdən də çox asılı olmuşdur və bu cəmiyyətlərdəki radikal islamçıların qarşısının alınması məsələsində Türkiyə nümunəsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olub olmaması Türkiyənin təkcə Avrasiyaçı siyasətinə deyil, həm də Qərblə münasibətlərinə də təsir etmişdir.

Türkiyənin Orta Asiya Respublikaları ilə İqtisadi Əməkdaşlığının Genişlənməsi

Orta Asiyada son onillikdə bərqərar olmuş geosiyasi durum Türkiyəni bu bölgədə siyasi və iqtisadi mövqelərini nə yolla olursa olsun, qoruyub saxlamaq məcburiyyətində qoymuşdur. Bunun üçün isə yalnız mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq, əlbəttə ki, kifayət sayıla bilməz. Bu səbəbdən, 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Türkiyə Orta Asiyanın yeni müstəqil respubliakaları ilə ən müxtəlif layihələrdə, o cümlədən, Şərq-Qərb enerji dəhlizi, "Böyük İpək Yolu" kimi əhəmiyyətli layihələrdə ən fəal şəkildə əməkdaşlıq etmək xəttini götürmüşdür.

Bununla əlaqədar belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, təkcə Türkdilli Dövlətlər Birliyi çərçivəsində Türkiyə 1992-ci ildən başlayaraq bölgə dövlətlərinə 1,5 milyard dollar vəsait ayırmışdır.[105]

Maraqlıdır ki, Türkiyənin ABŞ və Qərb ilə gərgin münasibətləri fonunda onun 2005-2006-cı illərdə Orta Asiya respublikaları ilə iqtisadi əlaqələri həmin Qərb

[104] Yurçenko, S.V., Geostrategiya SŞA v prosesse stanovleniya qlobalnoy derjavı, Avtoreferat doktorskoy dissertasii. Kiyev, 2001, s.21-22
[105] Həsənov, Adı çəkilən əsəri, s.560

şirkətlərinin də iştirak etdiyi layihələr çərçivəsində genişlənmişdir. Məsələn, 2005-ci ilin noyabrında Türkmənistanın neft-qaz yataqlarının istismarının artırılması məqsədilə "Türkmənneft" Dövlət Konserni ilə Türkiyənin "Çalık-Enerji" şirkəti arasında 240 milyon dollar dəyərində yeni müqavilə imzalanır. Proqrama müvafiq olaraq Akpatlavukda amerikan şirkətlərinin də iştirak etdiyi daha 7 qaz yatağının istismarı ilə bağlı razılaşma əldə olunmuşdur.[106] 2006-cı ildə "Çalık Enerji" əməkdaşlığın coğrafiyasını genişləndirərək Türkmənistanın cənubunda da yeni struktur layihələrə qatılmışdır.[107]

Ümumilikdə isə, Orta Asiya respublikaları bölgədə həyata keçirilən qlobal iqtisadi layihələrin reallaşdırılmasında Türkiyənin yaxından iştirakına xüsusi önəm verir. Məsələn, Qazaxıstan Türkiyənin iştirak etdiyi ən böyük layihələrdən olan Bakı – Tbilisi – Ceyhan Əsas Neft İxracı Kəmərinin həyata keçirilməsində iştirak etməkdə çox maraqlıdır. Belə ki, Astanada hesab edirlər ki, bu xəttin Aktau – Bakı – Tbilisi – Ceyhan xəttinə çevrilməsi Qazaxıstanın geostrateji maraqlarına tam cavab verə bilər və tərəflərin hər biri üçün əhəmiyyəli olar. Eyni məqamları Özbəkistan üçün də söyləmək olar. Özbəkistan TRASECA layihəsinə çox böyük önəm verir və bu layihədə Türkiyə kimi iri bir dövlətin onun strateji tərəfdaşı olaraq çıxış etməsi yeni müstəqil dövlət üçün həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Xəzər dənizi yataqlarının istismarı məsələlərində həm Rusiya, həm İran, həm Azərbaycanla problemləri olan Türkmənistan üçün də Türkiyə Respublikası ilə sıx əməkdaşlıq önəmlidir. Üstəlik, Türkiyənin Azərbaycan Respublikası ilə də çox yaxın tərəfdaşlıq münasibətlərini nəzərə alan Türkmənistan hər iki dövlətlə çoxtərəfli münasibətlərdə maraqlıdır.

Sonuç (ve Öneriler)

Bu gün Orta Asiya geostrateji maraqların toqquşduğu, amma eyni zamanda transmilli layihələrin gerçəkləşdirildiyi bölgə olaraq həm Türkiyə üçün, həm digər iri dövlətlər üçün bəyük əhəmiyyətə malikdir və bu bölgənin dövlətləri ilə həm hərbi, həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni sahələrdə əməkdaşlıq, bu əməkdaşlığı tərəfdaşlıq səviyyəsinə qaldırmaq Türkiyə ilə yanaşı, ABŞ-ın, Rusiyanın, Çini və İranın planlarında prioritetdir.

Şübhəzis, bu mürəkkəb beynəlxalq vəziyyətdə Orta Asiya bölgədində sağlam durumu və sağlam rəqabəti qorumaq çox çətindir. Bu mənada Türkiyəni yaxın onilliklərdə son dərəcə ciddi mübarizə gözləyir. Böyük dövlətlərin, xüsusilə ABŞ, Rusiya, İran və Çinin bölgə uğrunda rəqabətinin artdığı bir zamanda, Türkiyənin Orta Asiya respublikaları ilə xüsusi düşünülmüş əlaqələr qurması zəruridir. Belə bir reallığı da yaddan çıxarmaq olmaz ki, adı çəkilən iri dövlətlər arasında yalnız Türkiyənin bölgə dövlətləri ilə eyni vaxtda həm etnik, həm dil və həm də din birliyi vardır. Bu səbəbdən Türkiyənin daha üstün əlaqələr qurması və bölgədə üstünlük əldə etməsi üçün şansları da böyükdür.

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Türkiyənin Orta Asiya bölgəsində güclənməsi yalnız onun dövlət maraqlarına, deyil, ümumilikdə bölgənin maraqlarına uyğundur. Qərb dövlətlərindən fərqli olaraq, Türkiyə Avrasiyada barışığın və təhlükəsizliyin təminatçısı olaraq böyük potensiala sahibdir, çünki bu ölkənin siyasəti qlobal oyunlardan uzaqdır. Ona görə də hazırkı Avrasiyaçı strategiyanın davam

[106] İrxin, A.A., Vneşnepolitiçeskaya strategiya SŞA v otnoşenii Turetskoy Respubliki, Avtoreferat kandidatskoy dissertasii, Kiyev, 2006, s.20
[107] Yenə orada, s.23

etdirilməsi təqdirində Türkiyə Orta Asiyanın siyasi və iqtisadi inkişafında rol oynaya biləcək böyük qüvvələrdən birinə çevrilmə perspektivinə sahibdir.

KAYNAKÇA

1. DANİLOV, V.İ., "Turçiya i postsovetskaya Çentralnaya Aziya", journal "Aziya i Afrika seqodnya", 1994, 2, s. 29-32
2. HƏSƏNOV, Ə.M., Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005
3. "İnostrannıye investisii v Tursii", journal "Korinf", Moskva, 2004, 6, s.16-18
4. İRXİN, A.A., Vneşnepolitiçeskaya strategiya SŞA v otnoşenii Turetskoy Respubliki, Avtoreferat kandidatskoy dissertasii. Kiyev, 2006
5. MOİSEYEV, P., "Çemu uçit turetskiy opıt", journal "Aziya i Afrika seqodnya", 1994, 2, s. 24-28.
6. NƏSİROV, E.X., ABŞ və dünya 11 sentyabrdan sonra, Bakı, "BDU nəşriyyatı", 2003
7. SUAT, İLHAN, Türklerin jeopolitiği ve Avrasyaçılık, Cantekin Matbaaçılık Ticaret Ltdş., 2005
8. YURÇENKO, S.V., Geostrategiya SŞA v prosesse stanovleniya qlobalnoy derjavı. Avtoreferat doktorskoy dissertasii. Kiyev, 2001

TURAN-SAM * YIL: 2011 * CİLT: 3 * SAYI: 12 * SONBAHAR 2011
TURAN STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ DERGİSİ
www.turansam.org

(10) AVRASYA BÖLGESEL ENTEGRASYONUNDA TÜRK DÜNYASININ PERSPEKTİFLERİ (ECO ÖRNEĞİNDE)

Yegane GÖZELOVA*

Özet

XXI. yüzyılın başlarında dünyanın jeopolitik sisteminde Avrasya önemli yerlerden birini işgal ederek dünya siyasetinin merkezine dönüşmüştür. Bir taraftan büyük devletlerin çıkar alanının çatıştığı, farklı uygarlıkların temas noktası olan, diğer taraftan Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve diğer büyük Türk devletlerinin bulunduğu Avrasya bölgesi, tam anlamıyla gelecek uluslararası ilişkilerin belirlendiği mekandır. Bu yüzden de sözkonusu bölgenin küreselleşmesinde ve entegrasyonunda hükümetler arası örgütlerin önemi büyüktür. Avrasya'nın bölgesel entegrasyon örgütlerinden biri de tüm Türk devletlerinin bir araya geldiği Ekonomik İşbirliği Örgütüdür. (ECO - Economic Cooperation Organization).

ECO, daha 1964-1979 yıllarından faaliyette bulunmuş, yeniden ortaya çıkması 1985 yılında Türkiye, İran ve Pakistan'ın ortak kararı ile mümkün olmuştur. SSCB dağıldıktan sonra ECO'nun sıralarına bu üç devletle birlikte Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Afganistan da katılmıştır.

İlk bakıştan entegrasyon süreci kolay yaşanan bir süreç gibi görülebilir. Fakat bu süreç, büyük global siyasetin fonunda yaşandığından, ister istemez bu politikanın lider güçlerinin, çoğu zaman baskıları ile karşı karşıya kalmak zorunda kalmaktadır. Buna ilaveten günümüzde Avrasya entegrasyonunu düşünen diğer örgütler da bulunmakta ve hatta bunlardan bazıları bir birlerinin rakibi konumundadırlar. Bu rekabet ve baskı ortamında bölgesel örgütün ortadan kalkmaması son derece zordur. Fakat ECO'nun dirençli olma konusunda şansı diğerlerine oranla daha fazladır. İlk olarak sözkonusu bölgesel örgütler arasında yalnız ECO en perspektiflisidir. Nitekim Avrasya entegrasyonunun diğer örgütlerinin - Bağımsız Devletler Topluluğu, Rusya-Beyaz Rusya-Kazakistan Gümrük Birliği, Şanghay İşbirliği Örgütü, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Asamblesi'nin üyeleri arasında son derece keskin zıtlıklar bulunmaktadır. Oysaki böyle bir duruma ECO devletleri arasında rast gelinmemektedir.

Öte yandan ECO Hazar havzası ve Fars Körfezi bölgesinde gerçekleştirilen küresel enerji projelerini, TRASECA, İNOGATE, Bakü-Ceyhan petrol boru hattı projesinin gerçekleştirildiği stratejik bölgeyi kapsamaktadır. Bu örgüt, dünyanın Hazar, Karadeniz, Fars Körfezi, Avrupa-Asya kavşağı gibi önemli jeopolitik mekanını kapsamaktadır. Son olarak ECO'ya üye devletlerin geniş ekonomik, siyasi potansiyeli, özetle 400 milyon halkı, 7 milyon kilometre kare toprağı, zengin doğal kaynakları vardır.

Tüm bu etkenler ECO'yu dünyanın lider kuruluşları arasına katmakta ve onu Türk dünyası için önemli hale getirmektedir. ECO'nun 10 üyesinden 6 tanesinin Türk devleti olduğunu ve bu örgütün az önce sıraladığımız güçlü kaynaklara sahip

* Bakü Devlet Üniversitesi'nde Doçent Doktor ve Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde Araştırma Görevlisi. **İletişim kurmak için:** İş telefonu: (+99412)4390351. Ev telefonu: (+99412)4013270. GSM: (+99455)5651235; (+99450)3850533. E-mail: ygezalova@gmail.com. Ev adresi: Bakü (Azerbaycan), AZ 1117, Bileceri gesebesi, A. Zeynallı küçesi, 24a, menzil 28.

olduğunu dikkate alacak olsak, kanaatimizce Avrasya'nın bölgesel entegrasyonu gelecekte Türk dünyasının faydasına gelişecektir.

Anahtar kelimeler: entegrasyon, ECO, Türk dünyası, stratejik bölge

THE PERSPECTIVES OF TURKISH WORLD IN EURASIAN REGIONAL INTEGRATION
(IN THE SAMPLE OF ECO)

Resume

Eurasia, which has an essential place in geopolitical system at the beginning of XXI century, became one of the centers of world politics. Eurasia is the place that, in one hand became the centre of confronting interests and negotiating of different cultures, in the other hand the place of establishment of future international relations. This continent is placed by Turkish states as Turkey, Azerbaijan and Kazakhstan, as well as one of the regional integration organizations of this continent is ECO (Economic Cooperation Organization).

ECO began to its activity in 1964-1979s, but its preexistence is related to the decision of Turkey, Iran and Pakistan in 1985. After the decline of the USSR, former Soviet Republics as Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan, Kirgizia, Uzbekistan, Tajikistan and Afghanistan entered to ECO.

Nowadays, other organizations also participate in Eurasian integration even they are rivals to one another. It's difficult to preserve the existence of any organization in such rivalry circumstances. But ECO's chance of duration in this situation is much more than other organizations. Initially, there're confrontations between some regional organizations, such as, Organization of Independent States, Russia-Belarus-Kazakhstan Custom-house Union, Shank hay Organization, Black Sea Economic Cooperation Organization. Despite of it, there aren't any rough circumstances among ECO members.

The members of ECO participate in different energy projects, realizing in Caspian and Iran Gulfs, such as TRASECA, INOGATE, BTC and etc. This organization has an essential geopolitical place as well. The members of ECO have large economic, political enrichment, population of 400 million and area of 7 million kilometers, as well as natural resources.

All these priorities prove that, ECO is one of the leading organizations of the world and has an important role in Turkish world. If we take into account these facts, regional integration of Eurasia can change the international processes on the behalf of the Turkish world.

Key words: integration, ECO, Turkish world, strategic area

GİRİŞ

XX yüzilliyin sonu beynəlxalq iqlimin xeyli mülayimləşməsi, qlobal təhlükələrin, o cümlədən nüvə müharibəsinin aradan qalxması ilə yadda qalmışdır. Lakin yeni minilliyin başlanğıcı göstərdi ki, beynəlxalq aləmdə "qızıl dövr"ün gəlməsi ümidi hələlik həyatakeçməzdir.[108] XXI yüzillik bəşəriyyəti yeni qarşıdurmalar və həlli daha çətin vəzifələr qarşısında qoymuş oldu. Bu vəzifələr indi beynəlxalq terrorizmə, transmilli cinayətkarlığa qarşı mübarizə çərçivəsindən çıxmışdır. Bu gün siyasətçilər və politoloqlar daha çox "sivilizasiyaların müharibəsi"ndən, "dinlərin

[108] Quseynov, V.A. Geopolitiçeskaya rol Sredizemnomorsko-Kaspiyskoqo regiona, Sredizemnomorye – Çernomorye – Kaspiy: mejdu Bolşoy Yevropoy i Bolşim Blijnim Vostokom, Moskva, "Qranitsa", 2006, s.9

toqquşması"ndan, planetin enerji ehtiyatları uğrunda ildən ilə artan mübarizəsindən söz edirlər.[109] Amma bu günkü dünyada pozitiv məqamlar da az deyil və onların sırasında "Soyuq müharibə"nin başa çatması ilə qlobal siyasi "istiləşmə", iqtisadi, mədəni əlaqələrin genişlənməsi – "inteqrasiya" deyilən hadisənin yüksək həddinə çatması, nəhəng kommunikasiyaların inkişafı, əmək ehtiyatlarının və kapitalın sərbəst hərəkəti xüsusi qeyd oluna bilər.

Qloballaşmanın və inteqrasiyanın sürətlə getdiyi müasir dünyanın geosiyasi və iqtisadi münasibətləri sistemində Avrasiya bölgəsi əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Bu bölgə, bir tərəfdən, böyük dövlətlərin maraq dairəsinin kəsişdiyi, digər tərəfdən, müxtəlif sivilizasiyaların – dil, din və mədəniyyətlərin ünsiyyət mərkəzidir. Son onillikdə başlıca enerji, nəqliyyat-kommunikasiya və digər transmilli layihələr də burada cəmlənmişdir. Qeyd etdiyimiz özəllikləri hesabına Avrasiya beynəlxalq münasibətlərin istiqamətlərinin müəyyən olunduğu bir məkandır. Bir çox politoloqlar hətta hesab edirlər ki, dünyanın gələcək təhlükəsizliyinin "açarı" məhz Avrasiya bölgəsindədir.[110]

Avrasiyanın tərkibinə daxil olan Türkiyə, Mərkəzi (Orta) Asiya, Cənubi Qafqaz, Xəzər və Qara dəniz hövzələri, Fars körfəzi ölkələri bu günkü dünyanın müxtəlif hərbi-siyasi və iqtisadi proseslərində iştirak edirlər. Bu proseslər fonunda bölgənin sürətlə genişlənən inteqrasiyası da müşahidə olunur. Avrasiya, bir tərəfdən, ümumdünya inteqrasiyasında iştirak edir, digər tərəfdən, regional və subregional inteqrasiyaya meyl edir. Əslində bunların ikisi də eyni prosesin ayrı-ayrı tərəfləridir və bölgənin qloballaşması, liberallaşması, demokratik transformasiyası üçün vacibdir. Məruzəmizdə əsas diqqəti Avrasiyanın türk dövlətlərinin də iştirak etdiyi subregional təşkilatlardan birinə - ECO-nun fəaliyyətinə yönəldəcəyik.

İlk olaraq qeyd edək ki, son illərdə Avrasiyada gedən inteqrasiya proseslərində dil və din birliyi amili böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu təmayülün dünyanın gələcək təhlükəsizliyi və sabitliyi üçün nə qədər pozitiv olub olmamasını indidən proqnoz etmək mümkün deyil. Amma gerçəklik ondan ibarətdir ki, Avrasiyanın bu və ya digər dövləti transmilli layihələrdə iştirak etməklə yanaşı, dil, din və etnik yaxınlıq amilinə əsaslanan birliklərə üzvlüyə də meyl edir. Belə kriterilərlə yaranan subregional təşkilatlardan biri də ECO-dur və yarandığı dövrdən indiyədək fəaliyyətini uğurla davam etdirir.

1. ECO-nun Yaranma Tarixi Və Təşkilati Quruluşu[111]

İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı/Economic Cooperation Organization (İƏT/ECO) 1985-ci ildə Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərq ölkələrinin birgə yaratdığı regional dövlətlərarası iqtisadi təşkilat olub özülünü qoyulma tarixi hələ 1960-cı illərə gedir. Belə ki, bu təşkilat 1964-cü ildə yaranmış və Nizamnaməsi 1977-ci ilin martında İran, Pakistan və Türkiyə arasında imzalanmış İzmir müqaviləsi əsasında fəaliyyət göstərən

---

[109] Yenə orada, s.9

[110] VORKUNOVA, O.A. Sredizemnomorye – Çernomorye – Kaspiy: "poqraniçye" v mirovoy politike, Sredizemnomorye – Çernomorye – Kaspiy: mejdu Bolşoy Yevropoy i Bolşim Blijnim Vostokom, Moskva, "Qranitsa", 2006, s.43-50

[111] Məruzənin bu bölməsi aşağıdakı mənbələrin materialları əsasında yazılmışdır: Həsənov, Ə.M., Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005; Qasımlı, M.C., Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsləri), Bakı, "Mütərcim", 1997; Kratkiy politiçeskiy slovar, Moskva, "III tısyaçeletiye", 2001; ECO-nun rəsmi saytı: http://www.ecosecretariat.org

Regional İnkişafın Əməkdaşlığı Təşkilatının (RCD) varisi sayılır. 1992-ci ilədək ECO çərçivəsində əməkdaşlıq daha çox ikitərəfli xarakter daşımışdır.

1992-ci ilin əvvəllərindən etibarən ECO-nun fəaliyyəti 7 yeni dövlətin – Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan və Əfqanıstanın bu təşkilata daxil olması ilə genişlənir. 1995-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 50-ci sessiyasında ECO ilə əməkdaşlıq haqqında Qətnamə qəbul edilir və ECO BMT-də müşahidəçi statusu alır. Eyni statusa ECO İslam Konfransı Təşkilatında da sahibdir. Bundan əlavə, ECO Avropa İttifaqı, ASEAN kimi təşkilatlarla da konstruktiv əlaqələr saxlayır.

ECO-nun üzv-ölkələri arasında münasibətlərdə iqtisadi əməkdaşlıq üstünlük təşkil edir və siyasi təmayül demək olar ki, yoxdur. Bu sonuncu cəhəti onu Avrasiyanın digər subregional təşkilatlarından fərqləndirir və üstün edir. ECO-nun başlıca iqtisadi və siyasi parametrləri üzv-dövlətlərin iki ildən bir keçirilən sammitlərində müəyyən olunur. 28 noyabr ECO günü kimi qeyd olunur, çünki məhz bu tarixdən etibarən ECO tam tərkibdə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

ECO Nizamnaməsinin 5-ci maddəsinə müvafiq olaraq təşkilat aşağıdakı struktura malikdir: Xarici İşlər nazirləri Şurası təşkilatın başlıca məşvərət-icraçı orqanıdır. Nazirlər Şurası ildə bir dəfədən az olmayaraq toplanır. Daimi nümayəndələr Şurası qeyd etdiyimiz Nazirlər Şurasının siyasət və qərarlarının həyata keçirilməsi üçün məsul olan orqandır. Onun tərkibinə ECO Katibliyində akreditə olunmuş daimi nümayəndələr/səfirlər daxildir. Bu orqanın iclasları ayda bir dəfə çağrılır. Regional Planlaşdırma Şurası üzv-dövlətlərin müxtəlif dövlət orqanlarının rəhbərlərindən təşkil olunur və bu nümayəndələr həmin ölkələrin hökumət və dövlət orqanlarının adından çıxış edir. Regional Planlaşdırma Şurası ECO qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsi üzrə Proqramın hazırlanıb Nazirlər Şurasına təqdim edilməsinə məsuldur. Regional Planlaşdırma Şurası ildə bir dəfədən az olmayaraq toplanır. ECO Katibliyi təşkilatın fəaliyyətinin monitorinqini keçirir və koordinə edir, həmçinin fəaliyyət planına müvafiq olaraq müxtəlif tədbirlərin təşkilində iştirak edir. Katibliyin başında Baş Katib durur və Katiblik özü regional əməkdaşlığın aşağıdakı istiqamətləri üzrə fəaliyyətə rəhbərlik edən 6 direktoratdan ibarətdir: Nəqliyyat və kommunikasiya; Ticarət və investisiyalar; Energetika, mineral ehtiyatlar və ətraf mühit; Kənd təsərrüfatı və sənaye; Səhiyyə, təhsil və mədəniyyət; İqtisadi araşdırmalar və statistika. ECO Katibliyinin tərkibinə, həmçinin, Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə nəzarət üzrə Koordinasiya Şurası, 6 regional təsisat (Ticarət və İnkişaf Bankı, Sığorta şirkəti, Gəmiçilik Şirkəti, Aviaşirkət, Ticarət Şirkəti, Sığorta üzrə Kollec) və 3 ixtisaslaşmış agentlik (Mədəniyyət İnstitutu, Elmi Fond və Konsaltinq Şirkəti) də daxildir.

ECO-nun məqsədləri onun Nizamnaməsində əsasən aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: Üzv-dövlətlərin sabit iqtisadi inkişafı; Üzv-dövlətlər arasında ticarətin inkişafına mane olan baryerləri aradan qaldırmaq; ECO bölgəsinin dünya ticarətinin inkişafındakı rolunu yüksəltmək; İştirakçı ölkələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasini təmin etmək; Üzv-dövlətləri birləşdirən nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunu inkişaf etdirmək; İqtisadi liberallaşmanı və özəlləşdirməni həyata keçirmək; ECO bölgəsinin maddi ehtiyatlarından birgə istifadəni təmin etmək; ECO bölgəsinin aqrar və sənaye potensialından effektli istifadə etmək; Narkotiklərə nəzarət, ətraf mühitin qorunması və ECO bölgəsi xalqları arasında ənənəvi mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üzrə regional əməkdaşlığı qurmaq; Digər regional və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı mənfəətə əsaslanan əməkdaşlıq əlaqələri yaratmaq.

Qeyd edək ki, ECO katibliyi üzv-dövlətlərin ödədikləri üzvlük haqqıları hesabına yaranan mərkəzləşmiş büdcəyə sahibdir. Üzvlük haqqlarının tarif şkalası hər ölkə üçün ayrıca müəyyən edilir və dəyişə bilər. Məsələn, 1996-1998-ci illərdə təsisçi-dövlətlərin (Türkiyə, İran və Pakistan) üzvlük haqqları ümumi büdcənin 90 %-ni təşkil edirdisə, 2000-ci ildə bi rəqəm 66 %-ə enmişdir, yəni yeni üzvlərin ödədikləri üzvlük haqqı artıq 10 % deyil, 34 % olmuşdur ki, bu da onların iqtisadi inkişaf göstəricilərinin artmasından xəbər verir.[112]

2. ECO Üzvlərinin İqtisadi, Ticarət, Enerji, Nəqliyyat Sahələrində Əməkdaşlığının Əsas Strategiyası

ECO Üzvlərinin İqtisadi, Ticarət, Enerji, Nəqliyyat Sahələrində Əməkdaşlığının Əsas Strategiyası yuxarıda sadaladığımız məqsədlərə tam müvafiqdir. ECO bölgəsi hazırkı tərkibdə 400 milyona yaxın əhaliyə (dünya əhalisinin 6 %-i) və 7 milyon kv.km sahəyə sahibdir.[113] Bu da bölgənin nəhəng iqtisadi və sosial-humanitar potensialından xəbər verir. Başqa sözlə desək, ECO bölgəsi geosiyasi yerləşməsinə görə dünyanın aparıcı bölgələrindən biri sayıla bilər. Lakin digər tərəfdən, ECO-nun tərkibinə Əfqanıstan və Tacikistan kimi iqtisadi və sosial baxımdan aşağı inkişaf göstəriciləri olan ölkələr də daxil olduğundan, əməkdaşlığı bərabərtərəfli və tərəflərin hər biri üçün mənfəətli etmək üçün, bölgənin ciddi problemləri də vardır. Məsələn, ECO-nun coğrafiyası geniş olmasına baxmayaraq, bölgənin dünya ticarətində payı hələlik 2 % təşkil edir.[114]

Regional iqtisadiyyatın qurulması üçün strategiya elə seçilmişdir ki, bölgədaxili ticarət genişləndirilsin və bu prosesin normativ və maddi bazası təmin edilsin. Bunun üçün də xarici sərmayələrin cəlb edilməsi işi sürətləndirilmişdir. Üzv-dövlətlərdə investisiya qanunvericiliyi təkmilləşdirilmiş, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və investisiya axınının liberallaşdırılması artmışdır. Nəticədə bölgə əhalisinin adambaşına düşən gəliri son illər 54 % artırılmışdır (2002-ci ildə 4103 ABŞ dollarından 2008-ci ildə 6337 ABŞ dollarına qədər).[115] Qeyd edək ki, ECO çərçivəsində əməkdaşlıq üzv-ölkələrin suveren bərabərliyi, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlığı prinsiplərinə söykənir. ECO-nun iqtisadi, ticarət, enerji, nəqliyyat, həmçinin siyasi və mədəni əməkdaşlıq sahələrində fəaliyyəti təşkilatın üzv-dövlətlərinin dövlət başçılarının sammitlərində müəyyən olunur. Bu sammitlərdə ECO siyasətinin və strategiyasının reallaşdırılması şərtləri nəzərdən keçirilir və müvafiq qərarlar qəbul edilir. ECO üzvlərinin əməmkdaşlıq strategiyası ilə bağlı həmin sammitlərdə çox mühüm sənədlər, o cümlədən, Nəqliyyat Əməkdaşlığının İnkişafı üzrə Alma-Ata Planı (1993-cü il), Yenilənmiş İzmir Müqaviləsi (1996-cı il), Aşqabad Bəyannaməsi (1998-ci il) və digəriləri qəbul olunmuşdur. Bu görüşlər həm də regional və qlobal xarakterli problemlərin müzakirəsi və həlli üzrə forum səciyyəsi daşıyır. Bu mənada ECO-nun Tehran (2009) və İstanbul (2010) sammitlərini xüsusi qeyd etmək olar.

Hər iki sammitin başlıca mövzusu dünya iqtisadi böhranı və onun nəticələri məsələsi olmuşdur. X sammitin (Tehran) iştirakçılarının qəbul etdiyi Yekun Bəyanatda 2015-ci ilə qədər azad ticarət zonasının yaradılması üzrə əməkdaşlığın əsas tərəfləri öz əksini tapmışdır.[116] Təşkilatın 10 üzv-dövlətinin liderləri, həmçinin, birgə

---

[112] http://ru.reingex.com/Central-Asia-Business-Economy.shtml
[113] http://www.ecosecretariat.org
[114] Yenə orada
[115] Yenə orada
[116] http://tolishpress.org/news/627.html

bankın yaradılması, ixracat-idxalat əməliyyatlarının asanlaşdırılması, bölgə ölkələri arasında əmtəə mübadiləsinin genişləndirilməsi haqqında təklifləri də alqışlamışlar. Bundan əlavə, Yekun Sənədində korrupsiyanın və qanunsuz yolla əldə edilmiş pulların leqallaşmasının qarşısının alınması, enerji sektorunda əməkdaşlığın genişləndirilməsi, müxtəlif yarmarkaların keçirilməsi yolu ilə özəl sektorun inkişafının sürətləndirilməsi, qlobal iqtisadi böhranın nəticələrinin yüngülləşdirilməsi üçün əməkdaşlığın qurulması kimi vızifələr də öz əksini tapmışdır.[117] Tehran sammitinin iştirakçıları regional layihələrin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi, xüsusilə Qəzvin – Rəşt – Astara, Qars – Tiflis – Bakı, Qazaxıstan – Türkmənistan – İran dəmir yolu magistrallarının çəkilişinin zərurəti haqqında da birgə rəyə gəlmişlər.

XI sammit Türkiyənin İstanbul şəhərində 2010-cu ilin dekabrında keçirilmişdir və yaddaqalan olmuşdur. Sammitə sədrlik edən Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül öz çıxışında ECO ölkələrinin aralarında ticarət dövriyyəsinin həcminin 10 %-ə çatdırılması ilə bağlı planların yerinə yetirilməməsi, bu rəqəmin 7 % olması ilə bağlı narahatlıq keçirdiyini bildirmiş, Türkiyə ilə Pakistan arasında azad ticarət haqqında sazişin (dekabr, 2010) digər üzv dövlətlər arasında bağlanmasının vacibliyini qeyd etmişdir.[118] Türkiyə Prezidenti, həmçinin, ölkəsinin Asiya İnkişaf Bankının və “ECO Bank”ın tərəfdaşları olmaq arzusunda olduğunu bildirmişdir. Bununla əlaqədar, İstanbul – Tehran – İslamabad dəmir yolunun yenidən istismara verilməsinin vacibliyini, bu nəqliyyatın ECO üzvləri arasında əlaqələri daha da möhkəmləndirəcəyinə əminliyini bildirmişdir. İstanbul sammitinin yadda qalan məqamlarından biri də Azərbaycanın, Türkiyənin və İranın xarici işlər nazirlərinin üçtərəfli görüşünün keçirilməsi olmuşdur. Görüşdən sonra birgə bəyanatla çıxış edən nazirlər ölkələr arasında tarixi, mədəni, iqtisadi, dostluq münasibətlərinin saxlanması, bölgədə və dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmini, “dondurulmuş münaqişələr”in nizama salınması kimi məsələlərdə ECO üzvlərinin birgə fəaliyyətinin vacibliyini xüsusi qeyd etmişlər.[119]

3. Türk Dövlətlərinin ECO-da İnkişaf Perspektivləri

ECO Xəzər hövzəsi və Fars körfəzi bölgəsində həyata keçirilən qlobal enerji layihələrini, o cümlədən TRASECA, İNOGATE, Bakı – Tiflis – Ceyhan Əsas Neft İxracı Kəməri kimi layihələri əhatə edən coğrafiyaya sahib olmaqla böyük strateji əhəmiyyətə malikdir. Lakin ECO-nun daha bir özəlliyi də var ki, Türk Dünyası üçün daha böyük önəm kəsb edir: ECO-nun 10 üzvündən 6-sı Türk dövlətidir! Bu iqtisadi təşkilatın yuxarıda sadaladığımız güclü sütunlara sahib olduğunu nəzərə alsaq, fikrimcə, Avrasiyanın regional inteqrasiyası yaxın gələcəkdə Türk dünyasının xeyrinə istiqamət alacaqdır. Bunun üçün Türkiyənin, Azərbaycanın, Qazaxıstanın, Qırğızıstanın, Türkmənistanın və Özbəkistanın həm iqtisadi imkanları, həm güclü geostrategiyası, həm də ümumi maraqları kifayət qədərdir.

ECO-nun təsisçilərindən olan Türkiyə Respublikası bu təşkilatın daxilində digər türk dövlətləri ilə əlaqələrə xüsusi önəm verir. Bu gün Avrasiyanın iqtisadi, sosial, siyasi, demokratik, mədəni inkişaf baxımından aparıcı dövlətlərindən olan Türkiyə ECO bölgəsində güclü iqtisadi və ideoloji mövqelərə sahibdir. Ələlxüsus bu, ECO-nun üzvü olan türk dövlətlərinə aiddir.

Qafqazın sənayenin inkişafı nöqteyi-nəzərindən birinci ölkəsi olan Azərbaycan Respublikası ECO daxilində çox böyük potensiala sahib ölkədir. XI İstanbul

---
[117] http://tolishpress.org/news/627.html
[118] www.podrobnosti.ua/economy/2010/12/23/7
[119] Yenə orada

sammitində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin də çıxışında qeyd etdiyi kimi, "regional əməkdaşlığa böyük önəm verən Azərbaycan ... iqtisadi imkanlarını cəm edərək bu genişmiqyaslı əməkdaşlığa böyük töhfəsini vermişdir".[120] İri neft və qaz yataqlarına sahib olan Azərbaycan 7 boru kəməri vasitəsilə öz ehtiyatlarını dünya bazarına çıxarmaq imkanına malikdir, eyni zamanda, qonşu dost dövlətlərin enerji sahəsində tələblərini də ödəyə bilir. "Azərbaycanın iştirak etdiyi layihələr bölgədə yeni nəqliyyat infrastrukturunun yaranmasına imkan vermişdir".[121] Bakı – Tiflis – Qars dəmir yolunun çəkilişinə böyük önəm verən Azərbaycan ECO üzvlərinin də bu layihədən yararlanacağına ümid edir.

Qazaxıstan Respublikası həm ərazisinə, həm enerji ehtiyatlarına görə nəhəng bir coğrafi məkandır və ECO üçün onun önəmi böyükdür. Bu dövlət həm də güclü aqrar potensiala malikdir və bölgənin ərzaq təminatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qırğızıstan Respublikası ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatı ölkəsi sayılır. Bununla yanaşı, XX yüzilliyin sonlarına doğru bu respublika əlvan metalların hasilatı, yüngül sənaye məhsulları, su elektrik sənayesi kimi sahələrdə də irəliləyişlər qazanmışdır. Qırğızıstan, həmçinin, kömür, az miqdarda da neft və qaz yataqlarına sahibdir. Türkmənistan enerji layihlərində fəal iştirakına görə seçilir, hərçənd ki, ölkənin infrastrukturundan aqrar sektor daha böyük yer tutur. Pambıq istehsalına görə Türkmənistan hazırda dünyada 10-cu yerdə durur. Özbəkistana gəlincə, bu respublikanın əsas təbii ehtiyatı pambıq sayılır. Ölkə pambıq lifi istehsalına görə dünyada 4-cü yeri tutur. Bundan əlavə, Özbəkistan böyük həcmdə qaz istehsal edərək onu Mərkəzi Asiyaya, MDB ölkələrinə və Avropaya ixrac edir. Özbəkistan nəhəng enerji sisteminə malikdir. Özbəkistan həm də Orta Asiyanın əhalisinin sayına görə (26 milyon nəfər) ən iri dövlətidir.[122]

Qısa icmaldan da göründüyü kimi, Türk dövlətləri ECO-nun iqtisadi, sosial, enerji, nəqliyyat-kommunikasiya sistemində aparıcı qüvvədir. Bu qüvvənin güclənməsi, iştirakçısı olduğu nəhəng transmilli layihələrdə (TRASECA, İNOGATE, "Böyük İpək Yolu") fəaliyyətinin genişlənməsi üçün ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr zəruridir.

Sonuç

Bu gün dünya ictimaiyyəti separatçılıqdan, etnik qarşıdurmalardan, lokal münaqişələrdən böyük əziyyət çəkir. Dünyanın aparıcı strateqləri, dövlət xadimləri və siyasətçiləri, müxtəlif tədqiqat mərkəzləri dünyanı bu qalmaqallardan, qarşıdurmalardan xilas etmək yollarını axtarır. İndiyədək tapılmış ən uğurlu çıxış yolu isə regioanl və beynəlxalq inteqrasiya sayılır.

Məruzənin əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, dünyada mütləq mənada pozitiv olmadığı üçün, çıxış yolu olaraq göstərilən və həyata keçirilən inteqrasiya və qloballaşma da qüsurlardan, nöqsanlardan xali deyil. Prosesin ən təhlükəli tərəfi – ölkələrin iqtisadi sərbəstliyinin itirilməsi, dövlətlərin bir-birindən ticarət, enerji və hətta siyasi baxımdan asılılığa düşməsi, xalqların milli dəyərlərdən uzaqlaşması sayılır.[123] Şübhəsiz, mövcud əksər regional və beynəlxalq təşkilatlar daxilində bu təhlükələr mövcuddur. Lakin düşünürəm ki, ECO elə bir iqtisadi gücdür ki, onun üzvü

[120] www.president.az/articles/1288?locale=ru
[121] Yenə orada
[122] Orta Asiya respublikalarının iqtisadi inkişaf göstəriciləri haqqında bax: http://ru.reingex.com/Central-Asia-Business-Economy.shtml
[123] Ətraflı bax: Aydın M. New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus. Causes of Instability and Predicament, Ankara, Center for Strategic Research, 2000

olan 6 türk dövləti üçün bu yuxarıda sadaladığımız təhlükələri doğurmur. Bu təşkilat çərçivəsində türk dövlətləri üçün ən azından milli dəyərləri itirmək təhlükəsi yoxdur. Çünki onları həm etnik, dil, həm din, həm mədəniyyət birliyi bağlayır. Bu səbəbdən də ECO Strategiyasında nəzərdə tutulmuş fəaliyyət Proqramlarının tam miqyasda həyata keçirilməsi, onun üzv dövlətlərinin ümumi mənfəətindədir.

QAYNAQLAR

1. AYDIN M. New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus. Causes of Instability and Predicament, Ankara, Center for Strategic Research, 2000
2. HƏSƏNOV, Ə.M., Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005
3. QASIMLI, M.C., Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məs’ələri), Bakı, “Mütərcim”, 1997
4. QUSEYNOV, V.A. Geopolitiçeskaya rol Sredizemnomorsko-Kaspiyskoqo regiona, Sredizemnomorye – Çernomorye – Kaspiy: mejdu Bolşoy Yevropoy i Bolşim Blijnim Vostokom, Moskva, “Qranitsa”, 2006, s.9-21
5. Kratkiy politiçeskiy slovar, Moskva, “III tısyaçeletiye”, 2001
6. VORKUNOVA, O.A. Sredizemnomorye – Çernomorye – Kaspiy: “poqraniçye” v mirovoy politike, Sredizemnomorye – Çernomorye – Kaspiy: mejdu Bolşoy Yevropoy i Bolşim Blijnim Vostokom, Moskva, “Qranitsa”, 2006, s.43-50
7. http://www.ecosecretariat.org
8. www.podrobnosti.ua/economy/2010/12/23/7 (Erişim tarihi: 23.12.2010)
9. www.president.az/articles/1288?locale=ru (Erişim tarihi: 23.12.2010)
10. http://ru.reingex.com/Central-Asia-Business-Economy.shtml (Erişim tarihi: 12.02.2008)
11. http://tolishpress.org/news/627.html (Erişim tarihi: 15.03.2009)
12. http://www.vestikavkaza.ru/news/politika/kabardino-balkaria/30723.html (Erişim tarihi: 23.12.2010)

(11)
TÜRK DÜNYASI ENERJİ PROJELERİ VE MODERN DÜNYA

Xoşqedem İSLAM
Bakı Dövlet Universiteti, araştırmaçı, tarih elmi uzre doktor

Dünyada ispatlanmiş olan petrol kaynaklarının yüzde 3,5-i, qaz kaynaklarının ise yüzde 6,8-i Türk dünyasının 3 ölkesine-Türkmenistan, Azerbaycan, Kazaxıstana məxsusdur. 21.11.94 tarihinde Azerbaycan ortak enerji projesini -Konsorsiyum (AİOC- Azerbaijan İnternational Operating Company) yapmışdı. Bakı-Tiflis -Ceyhan petrol boru hattı və Bakı-Tiflis-Erzurum doğal qaz boru hattı projesi Türk dövletlerinin inteqrasiyasında önemli projelerdendir.

Enerji kaynaklarına sahib olması ve bu kaynakların tüketim merkezlerine ulaşım yollarında bulunması Türk dünyası üçün önemli avantajlardir. 2014-cü yılda fealiyyete başlanmasi nezerde tutulan, uzunluğu 3300 km-lik, maliyyeti 7.9 milyar Avro olan Nabucco projesi ile Türk dünyası böyük gücler arasındakı pakabetleri kullanarak, dünya siyasetinde aparıcı rol oynamaq iqtidarında olacaqdır. Başka bir enerji projesi ise Türkiye ve Naxçıvan arasındakı enerji ve qaz hattıdır.

Rusiya Nabucco projesinin heyata keçirilmesine mane olmaq üçün South Stream boru hattı projeleri eliştirmektedir. Çin ise Orta Asiyadakı enerji kaynaklarına el koymakdadır.

Xoşqedem İslam
Bakı Dövlet Universiteti, araştırmaçı
Bakı, Binegedi rayonu, 7 m\r, ev 14, menzil
50.Tel: 0707129438

Türk dünyası- enerji projeleri ve modern dünya

Enerji kaynaklarına sahib olması ve bu kaynakların tüketim merkezlerine ulaşım yollarında bulunması Türk dünyası üçün önemli avantajlardir. Dunyada mövcud olan petrol qaynaqlarının yuzde 3.5-i, qaz qaynaqlarının ise yuzde 6.8-i Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazaxıstana məxsusdur. Bakı-Tibilisi-Ceyhan petrol boru xətti və Bakı-Tiblisi-Erzurum doğal qaz xətti Türk dövletlerinin inteqrasiyasında önemli projelerdendir. Şahdeniz yatağının işlenmesi ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz hattının işletmeye açılması global NABUCCO projesinin ortya çıkmasına neden oldu. Bu proje ile Türk dünyası böyük gücler arasındakı pakabetleri kullanarak, dünya siyasetinde həm ekonomi, həm də siyasi cəhətdən quvvətlənib, önəmli rol oynaya bilər.

Turkish world-energy project and contemporary world

Today energy consumption as the main source very important following, energy source is being consumpted to the world market is giving advanced for the turkish world. Energy resource are presented in the world as petrolium oil source one hundred 3.5, gas energy about, one hundred 6.8-Turkmenistan, Azerbaijan and also

Kazakhstan, this countries is presented. Such project as Baku-Tbilisi-Ceyhan and Baku-Tbilisi-Erzurum natural gaz piplinie for turksh world very important for integration. Shashdeniz field project and Baku-Tibilisi-Erzurum natural gaz pipeline and opening the global project Nabucco are entire comming to essentials.

Xoşqedem İslam
Bakı Dövlet Universiteti, araştırmaçı,
tarih üzre felsefe doktoru

Türk dünyası- enerji projeleri ve modern dünya

2009-cu ildə British Petroleum tərəfinden açiqlanmaya görə Türkmenistan, Azerbaycan, Kazaxıstanını məxsus olduğu petrol qaynaqları 50 milyardır. Bu isə dunyada mövcud olan petrol qaynaqlarının yuzde 3.5 dir. Qaz qaynaqlarının ise 12.5 trilyon metredir. Bu ise qaz qaynaqlarının yuzde 6.8dir. Musteqilliklerini elan etdikden sonra bu dövletler öz servetlerini yeterli qeder deyerlendire bilmirler. Xezer denizi etrafında Turk dövletlerinden elave Rusiya ve İran kimi guc dövletleri 1990-cı ilden musteqilliyine qovuşan dövletlere öz tesirlerini azaltmirlar. Bu tesiri azaltmaq Turk dövletlerinin qarşısında duran en önəmli mesele idi. Bu tesiri azaltmaq uçun ilk növbede enerji qaynaqlarının axtarişında, texnoloji yeniliklərin tetbiqinde musteqil olmaları şertdir, daha sonra enerji qaynaqlarını dunya bazarına çıxarmaq imkanı artir. Bunun uçun böyuk petrol şirketleri ilə elaqə yaratmalı, öz gelirlerini artıra bilərler. 90-cı illərin əvvəllərindən zengin qaz qaynağına malik olan Kazaxıstan, elece de Türkmenistan və Azerbaycan bir sıra enerji şirketleri ilə-Shell, Total, BP, Eni, Conoco Philips , Statoyl, AMOKO, və s ortaq olmuşdur. Lakin bu dövlətlər uçun önəmlisi dunya bazarına cıxmalarının özəl olmasındadır. Turk dövletleri enerji qaynaqlarını Avropa, Çin, Hindistan və Rusiya bazarına çixara biler, amma, yalnız Rusiyaya çıxara bilir. Elbette, Rusiya da bundan istifade edir.

XXI əsrin əvvəllərindən ekonomi artımla bağli olararq Çin enerji ehtiyaclarını artırmaq ehtiyacı duydu. Bu sebebden de ona daha yaxın Orta Asiyaya uz tutdu ve isteklerinə nail oldu və Türkmenistanla anlaşma yapdı. Bağlanmış anlaşmaya əsasen 2014-cu ilden etibaren 2200 kmlik qaz xətti –(China National Petroleum Corporation) Çinə 40 milyar metre qaz ixrac edecekdir. 90-cı illerden Türkmenistan öz qazını Rusiyaya 50 dolara satdığı halda, Rusiya Avropaya bu qazı 250 dolara satır. Bu ise Türkmenistan ucun ne qeder gelir itirdiyini aşkarlyır. Çinin Orta Asiya siyaseti Avropanın diqqetinden yayınmadı. Hələ XIX əsrin əvvəllərinden bu region İngilterenin marağinda idi və Rusiya ile bu meselede gerginlik yaşayırdı. AB əsasən qazı Rusiyanın "Qazprom"undan ixrac etdiyindən daha bahalı alır. Bu narahatlığı aradan qaldırmaq uçun AB-in Orta Asiya ve Azerbaycanla anlaşma qurmaq isteyi artmaqdadır. 2008-ci il ekonomi krızdan sonra AB-nin maraqları Turk dövletlerinə artmışdır. Bu sebebden Turkiyəni maraqlandıran "Nabucco" boru xettinin çəkilmesi uçun AB canfeşanlıq gösterir. "Nabucco" layihəsi uzrə hansı qaz mənbələrindən istifadə ediləcəyi tam bəlli olmadığından 2010 –cı il mayın 22-27-də Almaniyanın paytaxtı Berlin şəhərinde NATO Parlament Assambleyasının yaz sessiyasında bu məsələ muzakirəsi keçirildi. Sessiyada "Nabucco" layihəsinin iştirakçıları- Avstriya, Turkiyə, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya və Almaniya şirkətləri iştirak edir və danışıqlarda Avropa Birliyi Turkmənistanın "Nabucco" layihəsində Xəzərin delimitasiyası olmadan qoşulmasına dair plan hazırladı. APA-nın "Kommersant" qəzetinin məlumatına görə Brussel Turkmənistanla Azərbaycan arasında qaz boru

kəmərinin inşasına dair sazişin prototipi ola bilecek sənəd hazırlamışdır. Bu layihə Turkmənistan ucun çox aktualdır. Ekspertlər hesab edir ki, Transxəzər qaz boru kəməri və “Nabucco” layihəsi Turkmənistan qazını Avropaya aparacaq qısa və ucuz yoldur. Rusiya isə Xəzərin delimitasiyası olmadan Transxəzər qaz boru kəmərinin çəkilişinə razıliq verməyəcəkdir. Amerikali ekspertlər isə hesab edir ki, qaz çatışmazlığı ve siyasi gərginliklər bu layihənin reallaşmasına mane olacaqlar, xususilə, İran-ABŞ munasibetlerindeki gərginlik bu prosesə mane olacaqdır. 2014-cü yılda fealiyyete başlanması nezerde tutulan, uzunluğu 3300 km-lik, maliyyeti 7.9 milyar Avro olan Nabucco projesi ile Türk dünyası böyük gücler arasındakı rəkabetleri kullanarak, dünya siyasetinde aparıcı rol oynamaq iqtidarında olacaqdır. Bu boru xetti ile AB-ə hər il 31 milyar metre qaz ixrac nezerde tutulmuşdur. Lakin anlaşma muzakire olunduqda melum oldu ki, Azərbaycanın qaz qaynağı boru xətti uçun yeterli olmayacaq. AB Türkmenistanla aparılan danışıqlarda bu dövləti də layihəyəyə qoşulmağı teklif edir. Danışıqlar zamanı AB Türkmenistana bu addım uçun min metre kup qaz uçun 250 dolar ödəyəcəyini vurğulamişdır. 2009-cu ildə Rusiyanın türkmən qazının alınmasını boykot etməsinden sonra Türkmenistan, 2010-cı ilde Aşqabad konfransında “Nabucco” boru xetti uçun 49 milyar metre kup qaz ayıracağını açıqladı.

Dunya dövletlerinin XXI əsrin əvəllərinden enerji qaynaqlarına olan ehtiyacı artdığından bu enerji qiymetlerine de tesir göstermişdir. AB “Nabucco” layihəsi kimi layihələrə diqqet ayırmaqla Rusiyanın tesir gucunu azaltmağa çalışır. Rusiya isə tarixən idarə etdiyi erazilərdə təsirini azaltmaqla razilaşmadığından bu kimi layihələrin gerçəkləşməsinə sərt yanaşır. “Nabucco” layihəsinə rəqib olan “South Stream “ adlı layihəsi irəi surmuşdur. Böyuk guc dövlətəri arasında reqabetlerden isə Turk dövlətləri öz xeyrinə istifadə etməklə, gəlirlərini artırmalıdırlar.

Xəzər dənizinin statusu məsələsi hələ də muəyyən olunmayıb. Bu səbəbdən Rusiya donanması serbest enerji qaynaqlarını zebt edir. Qeyd olunmalıdır ki, Xəzər dənizində 200 milyar varil səviyyəsində petrol rezevinə malik olan çox hissəsi Azərbaycana aiddir və bu məsələdə dövlətlərarası munasibətləri pozmamaq şəti ilə huquq normalarına rayət olunmasını teleb etmişdir. Bu tartışma digər Xəzəryanı dövlətlər arasında da yaşanır. Rusiya isə “sakitlikle” öz mənafeyini daha bir proje ilə- Qara dənizə çıxmaqla yerinə yetirir. Volqa-Don kanalına əlavə yeni projrlər aramaqdadir. Rusiya bilir ki, Turkiyə“Nabucco” layihəsi ilə Avropaya sıxılmiş qaz gətiricisi olan qapıdır. Avropa da Erzurumla-Vyananı bağlayacaq bu layihəni israrla həyata keçirmək istəyir. Rusiya isə Bolqarıstandan keçəcək Guney Akım layihəsini həyata keçirmekde israrlıdır. Turkmən qazının Turkiyəyə daşıyacaq Nabucco boru xətti Turkiyənin doğal qaz alışında dönuş yarada bilər-həm ekonomi, həm də siyasi cehetden. Bu baxımdan Amerika və Avropa siyasiləri layihəyə bir qədər ehtiyatla yanaşırlar.

1997-ci ildə Turkiyə-Rusiya arasında bağlanmış anlaşmaya esasən Qara dənizdən Samsuna, qərbdən isə Bolqarıstandan keçən Mavi Akım boru xətti çəkildi. Turkiyə bu anlaşmaya uyğun olaraq doğal qazın yuzdə 63-nu, petrolun da yuzdə 29-nu Rusiyanın “ Qazprom”undan alır. Digər ehemiyyətli məsələ Turkiyə-İran muhasibətləridir ki, bu munasibətlərin sabit saxlanılmasi önəmlidir. Çunki bu dövlətlər arasında hər hansi gərginlik yaşanarsa, Nabucco layihəsi baş tutmaya bilər. Boru xəttinin İran ərazisindən transfer edilməsi Turkiyəni, eləcə də, Turk dövlətlərinin bu məsələyə ciddi yanaşmasını tələb edir.

21.11.94 tarihinde Azerbaycan ortak enerji projesini -Konsorsiyum (AİOC-Azerbaijan İnternational Operating Company) yapmışdı. Bu projinin anlaşma suresi 30 ildir. Projeyə görə 42 milyar petrol, 70 milyar m3 qaz ixracatı nezerde tutulmuşdur. Azərbaycanda bu gunə qədər 67 petrol və qaz yatağı keşf edilmişdir. 1994-cu ildən indiyədək 33 xarici şirkətlə 28 neft-qaz anlaşması yapdı. 2006-cı ildə Azərbaycanda 32 milyar ton neft çıxarılmışdır. SSRİ dönəmindən qalan Novorosiysk boru xətti Azərbaycanın digər dövletlere çıxışını mehdudlaşdırdığından yeni bazarlara çıxış yollarının aranmasi Azərbaycan dövlətini muxtəlif layihələr aramağa sövq edirdi. Turkiyə ilə Azərbaycan arasında 2 muhum enerji projesi imzalandı: Bakı-Tibilisi-Ceyhan petrol boru xətti və Bakı-Tiblisi-Erzurum doğal qaz xətti. Hər iki boru hattı projesi Türk dövletlerinin inteqrasiyasında önemli projelerdendir. Uzunluğu 1767 km-lik olan Bakı-Tiflis -Ceyhan petrol xətti Turkiyənin Kerkuk-Yumurtalıq boru xəttindən sonra gerçəkləşdirdiyi ikinci önəmli projedir. 2007-ci il sentyabrın 1-ə olan məlumata görə BTC kəmərinə 18 milyon 864 min ton neft vurulmuşdur. Umumilikde, istismara verildiyi gundən (2006) BTC vasitəsilə 28 milyon 133 min ton neft ixrac olunmuşdur. BTC kəməri Orta Asiya neftinin dunya bazarına çıxarılmasına imkan verdi. 2007 avqust ayında Azerbaycan prezidenti İ.Əliyev Qazaxıstana rəsmi səfəri zamanı ARDNŞ və Qazaxıstanın neft şirkəti "KazMinayQaz" arasında 2 sənəd imzaladılar. Neft-qaz sahəsində emekdaşlıq və Transxəzər layihəsinin gerçəkləşdirilməsi haqda memorandum imzalandı. Bununla da Azerbaycan yalnız neft ixracatçısı kimi yox, həm də tranzit ölkə kimi tanındı. 2007 ildən itibaren Şahdeniz gazının Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz hattıyla nakline başlandı. Doğalgazın ilk alıcıları Gürcustan ve Türkiye oldu. Bu zaman 136,9 milyon m3 Gurcustan, 258milyon m3 Türkiyeyə qaz ixrac edilmişdir. Həmən ilde Azerbaycan, Turkiyə və Yunanıstan arasında danışıqlar zamanı Turkiyə - Yunanıstan qaz kəmərinin açılışı oldu və Azerbaycan qazı Yunanıstana öturməyə başladı. Başka bir enerji projesi ise Türkiye ve Naxçıvan arasındakı enerji ve qaz hattıdır. Böylece 2007 yılından itibaren Azerbaycan sadece petrol ihracatçısı değil, hem de gaz ihracatçısı olarak tanınmaya başladı. Avrupa'ya yönelen bu enerji yolları Azerbaycan'ın uluslararası bütünleşmeye, eski İpek yolunun restorasyonu gibi uygarlıklar diyalogu düşüncelerine yaptığı eşsiz katkılardır. Bununla Azerbaycan çıkarttığı doğal kaynakları satmaya başladı, həm də petrol gelirlerini artırmaya başladı. En önəmlisi isə Rusiyadan başqa enerji ixrac edəcək digər guclu ölkə tapdı. Azərbaycanın Rusiya və İrana yönəlik qaz ixracı siyasəti Qərbdə rəsmi Bakıya qarşı bir inamsızlıq hisləri oyatmışdı. Hətta bəzi Qərb analitikləri Azərbaycanın türkmən qazının tranzitində maraqlı olmadığı və bunun qarşısının alınması üçün Bakı ilə Moskva arasında hansısa «centlmen razılaşmasının» olması haqda fikirlər belə söyləyirdilər. Tarixi araşdırmardan aydın olur ki, Rusiya qaz ixracatında muəyyən dövrleşmelerle "qaz kəsmələri", "qaz ixracatını azalatmaları" kimi tepkilərlə öz siyasətinin iç uzunu biruzə veren dövletdir. Bu baxımdan Turkiyə ilə Turk dövlətləri arasında enerji projelərinin reallaşması şertdir. Bundan əlavə qeyd edilməlidir ki, Turkiyə ən ucuz qazı Azərbaycandan alır. Enerji kaynaklarına sahib olması ve bu kaynakların tüketim merkezlerine ulaşım yollarında bulunması Türk dünyası üçün önemli avantajlardir. 2014-cü yılda fealiyyete başlanmasi nezerde tutulan, uzunluğu 3300 km-lik, maliyyeti 7.9 milyar Avro olan Nabucco projesi ile Türk dünyası böyük gücler arasındakı pakabetleri kullanarak, dünya siyasetinde aparıcı rol oynamaq iqtidarında olacaqdır. Şahdeniz yatağının işlenmesi ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz hattının işletmeye açılması global NABUCCO projesinin ortya çıkmasına neden oldu. Bu proje uyarınca Hazar'ın

doğusunda bulunan Kazakistan ve Türkmenistan'ın mavi yakıt rezervlerinin Avrupa ülkelerine taşınması öngörülüyor. Bunun için kurulan Nabucco Gas Pipeline İnternational Firması Hazar'ın dibine Trans-Hazar doğal gaz hattını döşemeli, onu Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz hattıyla birleştirerek gazın Avrupa'ya ulaşmasını sağlamalıdır. Değeri 7.4 milyar ABD doları olan hattın 2010 yılında inşasına başlanması nəzərdə tutulur. Kəmər işə düşəndə Türkiyenin 8-10 milyard kubmetr qazı olacaq. Başka bir enerji projesi ise Türkiye ve Naxçıvan arasındakı enerji ve qaz hattıdır. Enerji kaynaklarına sahib olması ve bu kaynakların tüketim merkezlerine ulaşım yollarında bulunması Türk dünyası üçün önemli avantajlardir.Bununla həm ekonomi, həm də siyasi cəhətdən Turk Dunyası quvvətlənib, dunya siyasətində önəmli rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1.Nəsirov E. Azərbaycan neft və beynəlxalq muqavilələr(1991-1999), Bakı:1999

2.Mehdiyev R. Azərbaycan 2003-2008:zaman haqqında duşunərkən, Bakı:2009

3. Mehdiyev R. Yeni siyasət:inkişafa doğru.c.1,2, Bakı:2008

4.Həsənov S. Dövlətlərarası munasibətlərdə Xəzərin statusu məsələsi, Bakı:2002

5.Turkiye ve Azerbycan, Kazakıstan, Kırgızstan Bilim Akademileri ortaq toplantısı. Ankara,2001

TURAN-SAM * YIL: 2011 * CİLT: 3 * SAYI: 12 * SONBAHAR 2011
TURAN STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ DERGİSİ
www.turansam.org

(12)

RUSYA İMPARATORLUĞUNUN KUZEY AZERBAYCAN'DAKİ SÖMÜRGE POLİTİKASININ ANTİTÜRK VE ANTİMÜSLÜMAN MAHİYETİ

Doçent doktor Mehman Abdullayev*

ÖZET

Sovyet dönemi tarih bilimciliğinde Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali ve buradaki sömürge politikası ile ilgili var olan gerçeği yansıtmayan bilimsel konsept şekillenmiş ve güya XIX. yüzyılın başlangıcında bağımsız olarak yaşayamayan Azerbaycan'ın, İran ve Türkiye gibi "geri kalmış" ülkelere oranla Rusya ile "birleşmesi" "daha az bela" olduğu savı ileri sürülmüştür. Sonralar ise, "birleştirilme" konsepti "katılma" ile değiştirilmiştir.

Şunu da kaydedelim ki, sözkonusu süreç, XIX. yüzyıl Rus Kafkasya bilimciliğinde Sovyet dönemine oranla daha doğru takdim edilmiş ve gerçek adıyla "işgal" olarak isimlendirilmiştir.

Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'ı işgali, 1801 yılında Doğu Gürcistan'ın birleştirilmesinden sonra başlamış ve 1828 yılında İran'la Rusya arasında imzalanmış Türkmençay anlaşması ile sonuçlanmıştır. İşgal ve sonraki Çarizm döneminde, Güney Kafkasya bölgesinin büyük kısmını içine alan Azerbaycan topraklarında güçlenmek amacıyla sömürge politikası izlenmiştir. Türk ve Müslüman halka karşı doğrultulan bu politikanın asıl mahiyeti, burada Hıristiyan halktan oluşan toplumsal destek yaratmaktan ibaretti. Ermenilerin Kafkasya'ya naklettirilmesi ve bizzat Türk topraklarına yerleştirilmesi bu amaca hizmet etmekteydi. Şöyle ki, buraya nakledilen Ermenilerin bir kısmı İrevan Hanlığı topraklarına yerleştirilerek, bu bölgede sonralar kurulacak Ermeni devletinin temeli olan "Ermeni Vilayeti" oluşturulmuştur. Karabağ'da Ermeni halkının sayısının göçmenler sayesinde artırılması da bu siyasetin bir parçasıydı. Fakat Türk halkı yalnız kendi topraklarını kaybetmiyor, aynı zamanda haklarından da mahrum bırakılıyordu.

Böylece dayandığımız arşiv belgeleri Rusya İmparatorluğunun Kafkasya'yı işgal ettiği ilk günlerden yerli Müslüman Türk halkına karşı maksatlı tavır takındığı, bölgede uyguladığı sömürge politikasının daha fazla bunlara karşı doğrulttuğunu onaylamaktadır.

Anahtar kelimeler: Rusya imparatorlugu, Kuzey Azerbaycan, çarizm, sömurge politikası.

ABSTRACT

Conquest of Northern Azerbaijan by Russian Empire and conquer policy of Russian in Soviet historiography. There is need to mark that Russian Caucasian in XIX hundred the process is given more objectively and called "most less area".

The conquest of Northern Azerbaijan from the Russian begins since 1801 year by with gaining of Eastern Georgian and completed by Turkmanchai treaty in 1828 year, between Iran and Russian.

For justifying in Azerbaijan soils Russian charism adjusted here economy policy.

The main problem of this policy which was pointed against turk and muslim population consist of education, social-supports among christian population.

---

* Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Tarihi Bölümü Başkanı

Immigration armenian to the turk places were a part of policy. Overpopulated armenian frequently justified in territory of Northern khanst. In aftermath created the basically for armenian state – "armenain district"

Multiplicity of armenian population in Karabakh zone to overpopulate them was also the part of their policy.

So here archive document based the relationship of Russian charism with turkish population and muslim pointed to the basically against them.

Key words: Russian Empire, Northern Azerbaijan, charism**, colonial policy.**

GİRİŞ

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı və bu bölgədə müstəmləkəçilik sisteminin qurulması problemi ilə bağlı sovet dövrü tarixşünaslığında düzgün elmi konsepsiya mövcud olmamışdır. Həmin proses hətta XIX əsrin rus qafqazşünaslarının əsərlərində sovet dövrü ilə müqayisədə daha düzgün əksini tapmış, öz adı ilə «işğal», «ilhaq» adlandırılmışdır. XX əsrin 20-30- cu illərində sovet tarixşünaslığında bu hadisəyə «daha az bəla» prizmasından baxılaraq belə nəticə çıxarılmışdı ki,guya Azərbaycanın XIX yüzilliyin başlanğıcında müstəqil yaşaması üçün tarixi şərait olmamışdır[124]. Sonrakı dövrlərdə «işğal», «ilhaq» terminləri bir qədər yumşaldılaraq «birləşdirilmə» termini ilə əvəz edilmişdir. XX əsrin 40-50-ci illərində tarixşünaslığımızda kök salmış başlıca «konsepsiya» Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin iqtisadi, siyasi, mədəni və b. sahələrdə mütərəqqi əhəmiyyət daşıdığını əsaslandırmağa xidmət edirdi[125].

Azərbaycanın 60-cı illər sovet tarixşünaslığında radikal görünən «birləşdirilmə» konsepsiyasının daha yumşaq «tərkibinə daxil olma» formulası ilə əvəz olunması daha çox siyasi sifarişin nəticəsi sayılmalıdır[126]. Buna baxmayaraq elə həmin 60-cı illərin sonlarında bir qrup vətənpərvər alim bu problemə obyektiv tarixi gerçəkliyə uyğun şəkildə yanaşaraq Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması faktını irəli sürmüş və Rusiyanın o dövrdə Azərbaycanda yeritdiyi siyasətin müstəmləkəçi səciyyə daşıdığını qeyd etmişdi[127]. Bu dövrün tarixçiliyimizdə hələ indiyədək tam araşdırılmamış problemlərindən biri də 1801-1828-ci illər müqavimət hərəkatında Azərbaycan ali zümrəsinin oynadığı rolun müəyyənləşdirilməsi məsələsi olmuşdur. Bu məsələdən yazan tarixçilərin çoxu unutmuşlar ki, elə o dövrlərdə Rusiyanın müstəmləkə orqanları ali zümrəni tabe etmədən Azərbaycan torpaqlarının işğalının mümkünsüzlüyünü aydın surətdə dərk edirdilər[128].

1. İşğal Dövründə Rusiyanın Ali Müsəlman Zümrəsi İlə Bağlı Siyasəti

Azərbaycan xanlıqlarında ali zümrəni təşkil edən xan və bəylərin böyük əksəriyyəti etnik və dini baxımdan onlara tamamilə yad olan rus hökumətinə qarşı qatı

---

[124]Əliyev, M., Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı, Bakı, 2001,s.131-153.
[125] Yenə orada,s.154-191
[126] Kommunist qəzeti, 30 yanvar 1964 cü il; İbraqimbeyli, X.M., Rossiya i Azerbaydjan v pervoy treti XIX veka, Moskva, 1969; Abdullayev, Q.B., Azerbaydjan v XVIII beke i vzaimootnoşenie eqo s Rossiey, Bakı,1965; Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, II c.,Bakı, 1964, XII fəsil.
[127] Sov. İKP XXIV qurultayının qərarı ilə əlaqədar olaraq ideoloji işi daha da genişləndirmək sahəsində respublika partiya təşkilatının vəzifələri haqqında materiallar, 29-30 oktyabr 1971-ci il, Bakı, 1972,s.3; Azərbaycan tarixi, Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər., II nəşr, Redaktoru Süleyman Əliyarlı, Bakı, 2009, XVI bölüm..
[128] Qubaydulin, A., Feodalnıye klassı i krestyanstvo v Azerbaydjane v XIX veke. – otd., s.30.

düşmən mövqeyi tuturdular. Qubanın hakimi Şeyxəli xan, onun tərəfində duran əsilzadə bəylər və əhali 6 il ərzində üç dəfə Rusiyaya qarşı qeyri-bərabər mübarizəyə qalxmış, işğalçı ordu ilə qəhrəmanlıqla döyüşmüşdülər. Gəncə hakimi Cavad xan və xanlığın bütün bəyləri 1804-cü ilin yanvarında general Sisyanovun başçılıq etdiyi rus ordusu ilə döyüşə girmiş, ölümü əsarətə düşməkdən üstün tutmuşdu. Şəki hakimi Səlim xan 1806-cı ildə Qarabağ hakimi İbrahim xan ailəsi ilə birlikdə rus mayoru Lisaneviç tərəfindən böyük qəddarlıqla qətlə yetirildikdən sonra (Səlim xanın bacısı İbrahim xanın arvadı idi və o da qətlə yetirilmişdi) Şəki qalasındakı rus hərbi dəstəsini məhv etmişdi. Üsyana qalxmiş Səlim bəy həmin ilin oktyabrında qeyri-bərabər döyüşdə rus hərbi qüvvələri tərəfindən məğlubiyyətə uğradılmışdı[129]. Göründüyü kimi, Rusiyanın Azərbaycanda apardığı savaşlar adi bir gəzinti olmayıb, ciddi müqavimətlə qarşılaşırdı.

Rusiyanın Qafqazarxası bölgələrdə işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsi işində fəal rol oynamış və müsəlman bölgələrinə erməni köçürmələrinin əsas təşkilatçılarından biri A.S.Qriboyedovun «burada hər addıma rus qanı çilənmişdir»[130] mülahizəsini təsadüfi deyilmiş gəlişi gözəl söz saymaq olmaz.

Danışdığımız dövrün hadisələrinə Azərbaycan xalqının tarixi və milli mənafeləri baxımından yanaşılsaydı, tarix kitablarında 1818-1819-cu illərdə Şəmşəddil bölgəsində Nəsib Sultan və Mustafa ağanın başçılığı ilə Rusiyaya qarşı yönəlmiş üsyanın[131], 1825-ci ilin sentyabr ayında Şəki bölgəsinin 45 kəndini bürümüş və ali zümrə nümayəndələrinin başçılıq etdiyi xalq üsyanının[132] üstündən sükutla keçilməzdi. O çağın tarixi sənədlərinin təhlili müstəmləkəçiliyə qarşı milli-azadlıq hərəkatının təşkilatçısı və rəhbəredici qüvvəsi olan Azərbaycan xanlarının və bəylərinin tarixi haqqının özlərinə qaytarılmasını tələb edir.

1826-cı ilin iyul-avqust aylarında rus müstəmləkəçiliyinə qarşı bütün Azərbaycanı bürüyən üsyan baş vermişdi. Rəsmi hökumət sənədlərində «ümumi həyəcan» kimi qiymətləndirilən və mərkəzi hökuməti Qafqazın taleyi üçün qorxuya salan iri miqyaslı bu üsyan da indiyədək milli-azadlıq hərəkatı tarixində öz layiqli yerini tutmamışdır. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, bu üsyan nəticəsində rus qoşunları Azərbaycan torpaqlarını tərk etməyə, əsas hərbi gücünü Tiflisin müdafiəsinə toplamağa məcbur olmuşdu. On ildən çox müddətdə Qafqazda rus siyasətini həyata keçirmiş general Yermolova bu hadisəyə görə 2 mart 1827-ci il Ali çar fərmanı ilə «şiddətli töhmət» elan edilmiş[133]və Qafqazın baş komandanı vəzifəsindən götürülmüşdü. O çağın rəsmi dairələrində Azərbaycan əyalətlərində Rusiya əleyhinə bütün üsyan və çıxışların yerli bəy və ağaların təsiri ilə baş verdiyi açıq şəkildə göstərilir, onların hər vasitə ilə cəzalandırılması «asiyalılara qarşı ən etibarlı üsul»[134] hesab edilirdi. Bütün bu siyasi amilləri nəzərə alan rus hökuməti Azərbaycanın işğalı dövründə ona mane ola biləcək yeganə qüvvə olan ali zümrəni siyasi, fiziki və iqtisadi baxımdan sıradan çıxarmaq və zərərsizləşdirmək siyasəti yeritmişdir. Bu siyasətin çoxçalarlı və mürəkkəb səciyyə daşıdığını qeyd etməklə, onun başlıca istiqamətlərini aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar.

[129] Bakixanov, A, Gülüstani-İrəm, Bakı, 1951, s.196-198.
[130]Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, II nəşr, Redaktoru Süleyman Əliyarlı, Bakı,2007, sənəd 62, s.290.
[131] Aktı sobrannıye Kavkazskoy Arxeoqrafiçeskoy Komissiey (sonralar Aktı…), t.6, ç.1,Tiflis, 1874, dok. 1035,1036, 1038, s.702-703,dok. 1163, s.785.
[132]Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (GMDA), f.2, siy.1,iş 1992, v.1.
[133] Yenə orada.
[134] Aktı..., Pod red. A.Berje, t. IV, Tiflis, 1870, dok.1028, s.670.

Birinci istiqamət: çarizmin hərbi cəza orqanları işə düşür, ələ keçən bəy və ağalar müharibə qanunları ilə cəzalandırılır, edam edilir, həbsə alınır, ən yaxşı halda Sibirə və başqa yerlərə sürgün edilirdi[135].

İkinci istiqamət: Ali zümrənin torpaq, siyasi hüquq və imtiyazları məhdudlaşdırılır və ona qarşı nəinki milli, həm də dini ayrı-seçkilik münasibəti bəslənilirdi. Qonşu gürcü zadəganlarına öz sosial və silki hüquqlarını tənzimləmək üçün Zadəgan Deputatları Məclisi kimi mühüm orqanın fəaliyyətinə icazə verən, gürcü zadəganlarını bütün hüquqlar baxımından rus zadəganlarına bərabər tutan Rusiya hökuməti müsəlman bəylərini heç vaxt bu hüquqlara yaxın buraxmadı[136].

Rusiyanın Qafqaz bölgəsində müstəmləkəçilik xəttini daha ardıcıllıqla həyata keçirən general A.P.Yermolov (1816-1827) işğalçılarla barışmayan qüvvələrə qarşı hər cür üsuldan istifadə edir, bu işdə ona erməni R.Q.Mədətov yardımçılıq edirdi. Bu şəxs Qafqazda rus siyasətinə sədaqətli qulluğuna görə, sadə zümrədən olmasına baxmayaraq, rus hökuməti tərəfindən general rütbəsinə və knyaz tituluna layiq görülmüşdü. A.P.Yermolovun sağ əli, mənbələrə görə «Axilles dabanı» sayılan Mədətovdan Rusiya vassallığını məcburən qəbul etmiş Qarabağ hakimi Mehdiqulu xana, Şirvan hakimi Mustafa xana, Şəki hakimi İsmayıl xana qarşı təzyiq və hədə-qorxu vasitəsi kimi istifadə edilirdi[137].

Knyaz Mədətov Qarabağ hakimi Mehdiqulu xana qarşı xüsusilə amansız davranırdı. Yermolovla birlikdə qurduqları məkrli plan əsasında 1818-1820-ci illərdə xandan knyaz Mədətovun «dədə-baba torpaqlarını» geri qaytarmağı tələb etdilər. Mədətov vergi verən zümrədən olduğu üçün onun ata-babasından heç bir mülk və torpaq qalmasa da, Yermolovun təzyiqi qarşısında heç bir əsas olmadan xan 1500 kəndli ailəsindən ibarət bir çox kəndin Mədətova «qaytarılması» haqda fərman imzalamağa məcbur edilmişdi. Knyaz Mədətov həmin sənədə istədiyi kəndlərin də adını öz əli ilə əlavə etdikdən sonra belə saxta sənədi 1821-ci ildə Yermolovun xüsusi səyləri nəticəsində rus çarı I Aleksandr təsdiq etmişdi. Mənbələrin yazdığı kimi, heç bir əsli-nəcabəti olmayan Mədətov bu üsulla az qala Qarabağın yarısına yiyələndi[138]. O, Şirvanda həyata keçirdiyi hədə-qorxu və şər yaxmaq taktikasını 1822-ci ildə Qarabağda işə salaraq Mehdiqulu xanın Qarabağdan İrana qaçmasına nail oldu. Nəticədə ləğv edilmiş üç xanlığın yerinə müsəlman əyalətləri hərbi dairə rəisliyi yaradıldı; iqamətgahı Şuşada yerləşən bu idarəyə knyaz Mədətov başçı təyin edildi[139]. Bundan sonra müsəlmanlar yaşayan torpaqlarda əsl rus-erməni siyasəti yeridilməyə başlandı. Bu əyalətlərdəki rus qoşun dəstələrinin də başçısı sayılan Mədətov xüsusilə Qarabağda müsəlman bəylərini sıxışdırır, vəzifədən uzaqlaşdırır, yerlərinə erməniləri təyin edir və müsəlman əhalisini amansızlıqla soyub talayırdı[140]. Buna cavab olaraq, 1826-cı ildə Azərbaycanda rus müstəmləkəçiliyinə qarşı ümumi üsyan baş vermişdi.

---

[135] Rusiya Federasiyası Mərkəzi Dövlət Arxivi (RFMDA), f.1377,siy.,1,iş 29; Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA), f. 63, siy 1,iş 14,v.574; f.75, siy.1,iş 11, v.13-68; f.47,siy.1,iş 6.v.12-49; GMDA, f.2, siy.1, iş 203, v.1-23.

[136] GMDA, f.2, siy.1,iş 3011, v.1-7; iş 3025, v.5-12.

[137]Aktı..., t.6,ç.2,Tiflis,1876,dok1079-1081, c.725-726; t. 7, Tiflis, 1878, dok. 407, s.458; Pokrovckiy, V.P., Diplomatiya i voynı sarskoy Possii v XIX stoletiy, M.-L.,1924,s.186.

[138]Aktı..., t.6,ç.2,Tiflis,1876,dok.1079-1081,s.725-726; t.7,Tiflis,1878, dok.1206,s.807-808.

[139]Aktı...,t.6,ç.1,Tiflis,1874,dok. 1097,s.738.

[140] ARMDA, f.130,siy.1,iş13,v 2-3.

2. Çarizmin Müstəmləkə Orqanlarının Bölgədə "Xristian Dayağı" Yaratma Və Köçürmə Siyasəti

Rusiyanın Qafqazda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin başlıca cəhətlərindən biri də «xristian təəssübkeşliyinin» təsiri altında xristian əhalidən ibarət sosial dayaq yaratmaqdan ibarət idi. Bu zaman başlıca diqqət bölgədə azlıq təşkil edən erməni əhalisinə verilmişdir. Bu sahədə ilk addımlar rusların müstəmləkəçilik xəttinin daha ardıcıl həyata keçirildiyi XIX yüzilliyin 20-ci illərində təcrübədən keçirilmişdir. 1827-ci ildə Şəmşəddil və Qazax distansiyalarında müsəlman bəylərinin kəndlər və kəndlilər üzərində ənənəvi hüquqları kobud şəkildə pozulmuş, onların sahibliyində olan kəndlərin idarəçiliyi erməni arxiyepiskopu Nersesin ixtiyarına buraxılmışdı[141]. Bu, Azərbaycan torpağında görünməmiş və tarixdə analoqu olmayan hadisə idi. Çünki Qafqaz bölgəsində erməni ali zümrəsinin cüzi yer tutması, hətta tarixi türk torpağı olan İrəvan xanlığında İran şahının icazəsi ilə cəmi 5 erməniyə sərdar tərəfindən bəy paltarı geyməyə icazə verilməsi bu xalqın Qafqaz bölgəsində heç bir tarixi kökünün olmadığını sübut edir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında azlıq təşkil edən erməni əhalisinin müsəlman hakimlərinin idarəsi altından çıxarılması prosesi 1827-ci ildə İrəvan xanlığı rus qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra başlanmışdı. Əhalisinin 73,8 faizi müsəlman türklərindən ibarət olan[142] İrəvan xanlığı 1828-ci ildə «Erməni vilayətinə» çevrilmişdi. Hələ 1827-ci il dekabrın 15-də çarın baş qərargah rəisi qr.Dibiçin Qafqazın baş komandanı qr.Paskeviçə göndərdiyi xüsusi «Qaydalar»da əsrlərdən bəri müsəlman ali zümrəsinin təsiri altında olan ermənilərə özünüidarə verilməsi ideyası qırmızı xətlə keçirdi və bu ideya Qafqazın mülki işlər hakimi general-leytenant Velyaminov tərəfindən mənfi qarşılanmışdı. «Qaydalar»la bağlı qeydlərində o göstərirdi ki, bu addım «müsəlman hakimlərinin ənənəvi sahiblik hüquqlarını sarsıtmaqla (əslində rus hökumətinin əsl məqsədi də elə bu idi) onları hökumətdən narazı salar, çünki Qara dənizdən Xəzər dənizinədək Rusiyanın yiyələndiyi torpaqlarda əhalinin 2/3 hissəsi müsəlman olduğundan bu qayda çoxsaylı əhali içərisində Rusiyaya inamı sarsıdar, Türkiyə və İran hökumətləri bu yerlərdə asanlıqla qiyamlar təşkil edərlər…»[143]. Bu reallığa baxmayaraq, mərkəzi hökumət təbii ki, İrəvan xanlığını «erməniləşdirmək» siyasətindən əl çəkmədi.

Rus hökuməti Türkmənçay (1828-ci il) və Ədirnə (1829-cu il) müqavilələrindən sonra İran və Osmanlı İmperiyasından erməni əhalisinin kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürülməsinə başladı[144].

Kütləvi erməni köçürmələrinin Qafqazarxası bölgələrdə demoqrafik vəziyyətə təsiri və onun siyasi çalarları ilə bağlı rus tarixçisi N.N.Şavrovun belə bir qeydi də çox maraqlıdır: «Müharibədən sonrakı iki ildə (1828-1830-cu illər nəzərdə tutulur) Zaqafqaziyaya İrandan 40 min, Türkiyədən 84 min nəfər erməni köçürülmüş və onları ermənilərin azlıq təşkil etdiyi İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında … yerləşdirmişik … XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyonu diyarın köklü sakinləri olmayıb, bizim tərəfimizdən məskunlaşdırılmışdır»[145]. Dövlət

[141] GMDA, f.2, siy.1,iş 559, v. 106.
[142] Bu faizin çıxarildıgı qaynaq: Narodonaseleniye Armyanskoy oblasti 1834-1835 qq. - GMDA, f.2, siy.1,
iş 3859,v. 20
[143] Aktı..., t.7,Tiflis,1878, dok. 435, s. 483-484.
[144] Qriboyedov, A.S.,Soçineniya, t.2,Moskva,1971, s. 339.
[145]Şavrov, N.N., Novaya uqroza russkomu delu v Zakavkazye: Predstoyaşaya rasprodaja Muqani inarodsam, SPb,1911, s. 59-60.

səviyyəsində ardıcıl olaraq həyata keçirilən bu siyasət nəticəsində bölgədə demoqrafik tarazlıq pozulmuş, Rusiyanın əli və gücü çatan yerlərdə vəziyyətin erməni əhalisinin xeyrinə dəyişdirilməsinə cəhd göstərilmişdir. 1823-cü il kameral sayımına görə, Qarabağ əhalisinin 8,4 faizini təşkil edən ermənilərin xüsusi çəkisi artaraq 1832-ci ildə 34,8 faizə, 1897-ci il sayımına görə isə 53 faizə çatmışdı[146]. İşğaldan əvvəl İrəvan xanlığının əhalisinin 3/4-nü təşkil edən Azərbaycan türklərinin xüsusi çəkisi artıq 1834-35-ci illərdə 46 faizə enmişdi. 1918-1920-ci illərdə İrəvanda daşnaklar tərəfindən 100 minlərlə Azərbaycan türkü məhv edilmiş və ya öz doğma torpaqlarından qovulmuşdu. Türk və müsəlmanlara qarşı revanşist əhval-ruhiyyənin ən bariz nümunələrindən biri kimi 1827-ci ildə İrəvan şəhərinin rus qoşunları tərəfindən işğal edilməsi şərəfinə çar I Nikolayın həmin ilin noyabr ayının 4-də imzaladığı Ali fərmanı misal gətirmək olar. Bu fərmanla rus süngüsünün «müsəlmanlar üzərində qələbəsi» şərəfinə İrəvanın baş məscidinin Pravoslav yunan-rus kilsəsinə çevrilməsi qərara alınmışdı[147].

3. Çarlıq Rusiyasının Şimali Azərbaycan Kəndində Qurduğu "Açıq Qarət" Sistemi

Azərbaycanda rus müstəmləkiçiliyinin yaratdığı qanunsuzluq, özbaşınalıq və soyğunçuluq rejiminin nədən qaynaqlandığını aydın dərk etmək üçün o dövrki rus dövlətinin hərbi-bürokratik mahiyyətini və xarakterini açıb döstərmək lazım gəlir. Çarın gizli müşaviri Qreçin rus dövlət maşınını burumuş özbaşınalıq və rüşvətxorluq haqda əlahəzrət imperatora 1859-cu ildə təqdim etdiyi məruzə bu baxımdan çox önəmlidir: «**Neujeli nevozmojno nayti iz 60 millionov naseleniya Rossii 8 umnıx ministrov i 50 çestnıx qubernatorov**?»[148] (yəni 60 milyonluq Rusiya əhalisindən 8 ağıllı nazir və 50 dürüst, vicdanlı qubernator tapmaq doğrudanmı mümkün deyil?). Həmin çağın mənbələrində Rusiyanın dövlət sistemi «**zahirən parıltılı, daxilən çürük**» hesab edilməsi göstərir ki, Azərbaycan işğaldan sonra məhz belə bir çürük qanunlarla deyil, fovqəladə hallarla, top və süngülərlə, özbaşınalıq və rüşvət sistemi ilə idarə olunan bir orqanizmə daxil edilmişdir.

Azərbaycandakı rus idarələri və dövlət məmurları əsl özbaşınalıq və qanunsuzluq nümunəsi göstərirdilər. Bunu bir neçə misal əsasında əyani şəkildə göstərmək olar. 1821-ci ildə Şəmşəddil pristavı öz xeyrinə əhalidən əlavə vergilər yığmış, Şirvan əyalətinin komendantı podpolkovnik Vısotski vergi borcu kimi yığdığı pulları mənimsəmişdi. 1829-cu ildə Yelizavetpol dairə rəisi podpolkovnik Berents və polismeystr Yankovskiyə qarşı sakinlərə hökumətə satdıqları taxıla görə ödəniləcək 13301 rublu (gümüş) mənimsədiklərinə görə başlanan cinayət işi 12 il uzanmış, müqəssirlər cəzasız qalmışdılar[149].

1829-30-cu illərdə mərkəzdən Zaqafqaziyada yoxlama aparmaq üçün göndərilən senatorlar qr. P.İ.Kutaysov və Y.İ.Meçnikov yazırdılar: «…Müsəlman əyalətlərində rəislərin azğınlığından və əhalinin çəkdiyi əziyyətdən adam dəhşətə gəlir. Burada insan ləyaqəti tapdalanmış, hər cür ədalət unudulmuş, qanun yalnız əsarət aləti olmuşdur»[150].

---

[146]ARMDA, f. 24, siy. 1,iş 141, v.226; Obozrenie Rossiyskix vladeniy za Kavkazom v statistiçeskom, etnoqrafiçeskom, topoqrafiçeskom otnoşeniyax, ç.III, tablisa "B", SPb, 1836.
[147] Aktı..., t.7,Tiflis,1878, dok. 433, s.481.
[148]Yeroşkin, N.P., Krepoctniçeskoye samoderjaviye i yeqo politiçeskiye institutı (Pervaya polovina XIX veka), Moskva, 1981, s.56.
[149] ARMDA, f.130,siy.1,iş 121, v.318-324, 391-393; GMDA, f.2, siy.1,iş 1597,v. 4-8; iş 2317, v. 1-53; RFMDTA, f.1377, siy.1, iş 12,v.19,23; GMDA, f.2, siy.1,iş 1034,v.5-9.
[150]Aktı..., t.7, Tiflis, 1878,dok. 35,s.20, dok.368, s.423-424.

Rusiyanın Azərbaycanda yaratdığı «açıq qarət» və soyğunçuluq sisteminin başqa cəhətlərindən biri də dövlət gəlir sahələrinin iltizama (icarəyə) verilməsi idi. Dövlət təsərrüfatlarından vergi yığmaq hüququ bir neçə illiyə ruslara, çox vaxt isə müxtəlif bölgələrdən müftə gəlir iyinə Azərbaycana axışmış acgöz erməni tacirlərinə satılırdı. İltizamçılar müsəlman əhalisinin dərisini soyur, dövlətə ödədikləri məbləğdən qat-qat çox qazanc götürürdülər[151].

Sonuç

Beləliklə, istər Qafqaz, istərsə də digər türk torpaqlarında rusları ermənilərlə möhkəm tellərlə bağlayan amilləri müəyyənləşdirmək o qədər də ciddi araşdırma tələb etmir. Tarix boyu öz etnik və din qardaşları olan slavyanları da əzən, müstəqil yaşamasına imkan verməyən rusları ermənilərlə birləşdirən sözsüz ki, müsəlman və türk xalqlarına qarşı eyni məqsəd və mənafedən çıxış etmələridir. Hal-hazırda da ruslarla etnik baxımdan eyni kökdən olan polyaklar, çexlər, slovaklar, ukraynalılar dadlarını bildikləri rus boyunduruğundan canlarını qurtarıb, etnik baxımdan onlara yad olan başqa xalqların köməyinə, himayəsinə sığınmağa çalışırlar. Belə olan halda Rusiyaya heç bir etnik bağlılığı olmayan, hətta dini məzhəbi nə pravoslavlığa, nə də katolikliyə uyğun gəlməyən ermənilərin Rusiya ilə əbədi qardaşlıqdan dəm vurması, Ermənistanın simvolik müstəqilliklə barışaraq bu fövqəldövlətin hərbi meydanına çevrilməsi tarixin iki yüz illik sınağından çıxmış «ana-bala» münasibətlərindən daha çox strateji maraqların uyğunluğu və tarixin hər bir keçid mərhələsində Rusiyanın Azərbycandan qoparıb aldığı torpaqların ermənilərin «ağzına atılması» ilə bağlıdır.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, II c.,Bakı, 1964, XII fəsil.
2. Azərbaycan tarixi, Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər., II nəşr, Redaktoru Süleyman Əliyarlı, Bakı, 2009, XVI bölüm.
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar., II nəşr, Redaktoru Süleyman Əliyarlı, Bakı,2007, sənəd 62.
4. ABDULLAYEV, Q.B., Azerbaydjan v XVIII beke i vzaimootnoşenie eqo s Rossiey, Bakı,1965.
5. Aktı sobrannıye Kavkazskoy Arxeoqrafiçeskoy Komissiey (sonralar Aktı…), Pod red. A.Berje, t. IV, Tiflis, 1870, dok.1028.
6. Aktı..., t.6, ç.1,Tiflis, 1874, dok. 1035,1036, 1038, 1163.
7. Aktı..., t.6, ç.2, Tiflis, 1876, dok.1079-1081.
8. Aktı..., t.7, Tiflis, 1878, dok.35, 368, 407.
9. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA,fond 24,siyahı 1,iş 141,v.226
10. ARMDA, f.47,siy.1,iş 6.
11. ARMDA, f.63,siy.1, iş14.
12. ARMDA, f.75,siy.1, iş 6,8,11.
13. ARMDA, f.130,siy.1,iş13,121
14. BAKIXANOV, A, Gülüstani-İrəm, Bakı, 1951.
15. QUBAYDULİN, A., Feodalnıye klassı i krestyanstvo v Azerbaydjane v XIX veke. – otd. ottisk iz sb. "Vostokovedeniya", t.3, Baku,1928.
16. QRİBOYEDOV, A.S., Soçineniya, t.2,Moskva,1971.

[151] Yenə orada,s.20,423-424

17. ƏLİYARLI, S.S., “Buz qırıldımı?” Volfqanq Esnter Lerxin məktubu haqqında, Azərbaycan jurnalı, № 1, 1989.

18. ƏLİYEV, M., Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işgalının tarixşünaslıgı, Bakı, 2001.

19. YEROŞKİN, N.P., Krepoctniçeskoye samoderjaviye i yeqo politiçeskiye institutı (Pervaya polovina XIX veka), Moskva, 1981.

20. İBRAQİMBEYLİ, X.M., Rossiya i Azerbaydjan v pervoy treti XIX veka, Moskva, 1969.

21. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (GMDA), f.2, siy.1,iş 203,559,1034, 1597, 1992,2317,3011,3025, 3859.

22. Kommunist qəzeti, 30 yanvar, 1964-cü il.

23. Obozrenie Rossiyskix vladeniy za Kavkazom v statistiçeskom, etnoqrafiçeskom, topoqrafiçeskom otnoşeniyax, ç.III, tablisa “B”, SPb, 1836.

24. POKROVSKİY,V.P., Diplomatiya i voynı sarskoy Possii v XIX stoletiy, M.-L.,1924.

25. Rusiya Federasiyası Mərkəzi Dövlət Arxivi (RFMDA), f.1377, siy. 1, iş 12,29.

26. Sov. İKP XXIV qurultayının qərarı ilə əlaqədar olaraq ideoloji işi daha da genişləndirmək sahəsində respublika partiya təşkilatının vəzifələri haqqında materiallar. 29-30 oktyabr 1971-ci il, Bakı, 1972.

27. Şavrov, N.N., Novaya uqroza russkomu delu v Zakavkazye: Predstoyaşaya rasprodaja Muqani inarodsam, SPb,1911.

(13)

ZEYNELABİDİN ŞİRVANİ : 1780-1837
AZERBAYCANLI GEZGİN

Dr Emrullah Güney
Dicle Üniversitesi
Sosyal Alanlar Eğitimi Profesörü
Diyarbakır
emrullahguney@gmail.com
0.505.562 54 68

Seyahatnamesi, seyyahnamesi, sefernamesi olan kaç gezgin tanıyoruz?

Her seyyah izlenimlerini, gözlemlerini, yaşadıklarını yazmış olsa da, edebi bir değer taşıyan, unutulmayan, iz bırakmış, kalıcı değer kazanmış kaç tane vardır edebiyat dünyasında ?

Nasırı Hüsrev, İbn Batuta, Marko Polo, Katip Çelebi, Evliya Çelebi…

Yaşamını ve eserlerini inceleyeceğimiz Zeynelabidin kimdir?

Ömrünün kırk yılını yollarda geçirmiş bir seyyah, bir gezgin, bir seferi…

ZEYNELABİDİN ŞİRVANÎ

Şimdi onun özyaşamöyküsüne geçebiliriz.

O, Azerbaycan'ın Şamahı kentinde doğmuştur. 1780 yılının 16 Ağustos günü . Hicri takvimle 1194 senesinin Şaban ayının ortaları. Kendi ifadesiyle " Şamahı diyarında yokluk çölünden varlık fezasına gadem goymuştur. "

Babası Ahund İskender kimdir?

O, üksek ruhani tahsilli, hürmet edilen bir alimdir.

Zeynelabidin, daha beş yaşında iken, müderris olan babası 1785'te aileyi Irak'taki Kerbela'ya göçürmüştür. Gezginimiz, eserlerinde bu göç ile ilgili bilgi vermiyor. Acaba, kuzeyden ayak sesleri duyulmağa başlanan, Kafkas Dağlarını aşmağa hazır Çarlık Rusyası ordularının işgali endişesi mi yol açmıştır bu yer değiştirmeğe, yaşam alanını bırakmağa; bilmiyoruz.

Belki de, o yıllarda Osmanlı Devleti toprağı olan Kerbela, daha güvenli görünmüştür. Ya da müderris baba, Kerbela medreselerinden bir çağrı da almış olabilir.

Zeynelabidin , Kerbela'da ilk derslerini aile ortamında babasından, daha sonra da mekteplerde, medreselerde almıştır. Belleği güçlü bir çocuk olduğu bellidir; ailenin kullandığı dil Türkçeye, edebiyat dili olarak Farsçayı, islamın dili olarak Arapçayı da eklemiştir. Ortadoğu'yu, İç Asya'yı Muson memleketlerini rahatça gezebilmesi için daha sonraları Türkmen dilini, Hindçeyi de öğrenmiştir. O dönemde Britanya

egemenliğindeki günümüz Pakistan' ında Urdu dili konuşulsa da, zaten Farsça danışan bir insan için o diyarlarda gezip dolaşmak da hiç sorun yaratmamış olmalıdır.

Dönemin görkemli bilginlerinden 12 yıl ders almıştır Zeynelabidin. Kerbela, ulemanın rağbet gösterdiği , birçok görkemli müderrisin ders vermek için yarıştığı bir mübarek beldedir. Derviş Masum Ali Şah Hindistani'nin samimi sohbetleri reherlik eder Zeynelabidin'e. Sonra Bağdat'a göçüp, orada bilimini, bigisini kemale yetirmek için Nur Ali Şah İsfahani'nin derslerini bir şakird olarak dinler ve müstefid olur.

Açıklamalardan anlıyoruz ki, Bağdat XVIII. Yüzyıl sonlarında aynı İstanbul, Kahire, Baku, Tebriz, Şam gibi büyük bir uygarlık ortacı, ekin ortamıdır. Bilginlerin kimler olduğuna bakıyoruz; Hind diyarından gelenler var, Acem diyarından gelip yerleşenler var…

Zeynelabidin, öz öğretmenlerini, önlerinde diz çöküp ders dinlediği müellimlerini yürekten sever ve yaşamı boyunca unutmaz, sık sık anar. Yukarıda adı verilen ulemaya ek olarak Meczub Ali Şah Hemedani de Onun eğitiminde iz bırakmış hocalardandır. Fakat, burada açıklanması gereken bir nokta da vardır . O bazı müellimleri " dini bilikler çerçevesinden kenara çıkabilmedikleri ve tek yönlü biliğe sahi oldukları için " eleştirmekten de geri durmamıştır.

Genç Zeynelabidin mütaleayı seviyordu. Azerbaycan Türkçesini, Kerbela'ya beş yaşında getirilmesine karşı, pek güzel öğrenmişti. Çünkü hısım akraba, Şamahı'dan ve İran'ın Azerbaycan'ından Kerbelaya göçmüş aileler arasında yarenlik hep Türkçeyle yapılıyordu.

" Ben oniki yıl atamın ve diger bilginlerin yanında remi bilimleri ve edebi fenleri öğrenmekle meşgul olmuş, yeteneğime göre fazilet ve kemal sahiplerinin hırmanlarından sünbül dermişem."

Zeynelabidin, değişik konulu kitapları ve Eski Yunancadan çevrilmiş elyazması kitapları incelerken özünün derin bilgiye sahip olmadığını ve bilmediği çok şey bulunduğunu anlar. O zaman üzüntüyle düşünür ki, ilahiyatı öğrenmeğe harcadığı zamanı heder etmiştir.

Doğa bilimlerini derinlemesine öğrenmek isteyen Şirvani, görkemli bilgin olarak tanınmış ulemadan bazı müellimlerin pek sığ bilgiye sahip olduklarını anlayınca derin bir düş kırıklığı yaşar. Doğa bilimleri hakkında anlayışları olmayan bu bağnaz insanlardan uzaklaşır.

Derin ve verimli mütalealar, özellikle bilginlerle görüşmeler ve sohbetler geçirmek, genç Zeynelabidin'de dünyayı gezmek, çeşitli halklar ile görüşmek, onların gelenek ve göreneklerini, kültürlerini, tarihlerini öğrenme hevesi uyandırmıştır. Bağdat'ta bir süre yaşadıktan sonra, daha fazla beklemez, gezilerine başlar.

Zeynelabidin, 58 yıllık ömrünün 40-41 yılını yolcu olarak geçirmiştir. Sefernamelerini, zamanın geçerli yazın dili olan Farsça ile yazmıştır.

O yalnızca bir gezgin değildir. Salt gördüklerini yazan sıradan bir gözlemci, izlenimci olmamıştır.

Din ve fanatizmin egemen olduğu Doğu ülkelerine o dönemde seyahat oldukça çetindir. Teknik zayıftır. Uzun yolları geçmek, salgın, bulaşıcı hastalıklardan korunmak, yorgunluğun yol açtığı sıkıntılar, yüce dağlarda baş veren kar uçgunları, çovgunlar, seller, beldeleri bir anda yıkıntılaştıran, insanları öldüren depremler, susuz sahralardan geçmek, yabanıl hayvanlarla dolu yoğun ormanlık alanlarda gezmek, fırtınalı deniz ve okyanuslarda gemi yolculuğu yapmak…Sayısız, hesaba gelmeyen rastlantılar ölümle sonuçlanabiliyordu.

Zeynelabidin, çektiği meşakkati, sıkıntıları şöyle dile getirmiştir : " Men denizlerin dalgalarından, insafsız feodalların gaddar ordularından çok eziyet çektim."

Şirvanî, bazı diyarların bağnaz halkından çok ıstırab çekmiştir. Örneğin, İran'ın fanatik ruhaniler, öz mevkilerinin zayıfladığını görüp, gezgini gözden düşürmeğe çalışmışlardır : " O Allahsızdır, gezdiği ülkelerde kafirlerle oturup-durmuştur. Şirvanî yoldan çıkmış bir kafirdir.O, bizi bilgin ve şairlerimizi de özü gibi kafir etmeğe çalışıyor."

Birçok emir, sultan gezginimizi onurlandırarak sarayında, konağında ağırlar ve en yüksek saygıyı gösterirken, bazı devlet başçıları da onu "düşman, katlivacip" ilan etmişlerdir. Örneğin Kirman hakimi İbrahim Han, bühtanlara inanır ve Ona çok eziyet çektirir.Yazdığına göre " İbrahim Han zalim bir adam idi. O, gaddarlıkta başka zülmkarlardan üstün idi."

Ezginimiz, ziyaret ettiği diyarların yöneticileriyle siyasal görüşmeler yapar; bir uluslararası ilişkiler, politika uzmanıdır. Kendi ifadesinden okuyalım : " Men İstanbul'da Nemse (Avusturya) Kralının konsülü ile görüştüm. Bir neçe vakt onunla oturub durdum. Onda o, bana Nemse Kralı tarafından teklif etdi ki, Kralın oğlunu talim, terbiye etmek üçün Nemse ölkesine gedim. Men fagir, bundan imtina etdim ve boyun gaçırdım, bununla beraber, konsül menim haggımda üreyeyatan hidmetler etdi."

0, halkın yaşayış özeliklerini araştırı; bir etnografya, folklor bilginidir.

0, şairlerle şiir konuşur; güçlü bir yorumcu, eleştirmendir.

0, ülkelerin coğrafi yapısını araştırır; üstün nitelikli bir coğrafyaşünastır.

Bir şarkiyatçıdır O. Dinler tarihi yazarıdır. Britanyalı bilgin Edward Brown diyor ki: " Zeynelabidin büyük zeka sahibi ve yetenekli gözlemcidir Onun tarikatlar hakkında topladığı materyal büyük önem taşır Zerdüştler, Mezdekiler, Museviler, Hristiyanlar, Hindular, Sufiler hakkında yazdıkları bilimsel yönden büyük değer taşır.

Zeynelabidin bir ansiklopedist olarak da tanımlanabilir. Ne var ki ansiklopedik yazılarının bir bölümü İran'da Farsça olarak kitaplaştırılmış, yazma eserleri dünyanın

birçok kütüphanesine, müzelere dağılmış, hiçbir zaman tümü tek bir merkezde bir araya getirilememiş, Türkçeye de yazıları tam olarak çevrilememiştir.

Zeynelabidin'i Türk dünyasına tanıtan Nureddin Keremov olmuştur. O, **Gırh İl Seyahatde** adlı kitapta, Onun eserlerinden bir seçme yaparak yayımlamıştır. Biz de, dahi seyyahı bu yolla tanıdık ve şimdi, burada, tanıtma çabası içine girdik.

…………………..

Azerbaycan kadim uygarlığa sahip bir halkın yaşadığı diyardır. Burada dünya şöhreti kazanmış sanatkarlar yetişmiştir. Bilimin bütün alanları üzre görkemli nailiyetler elde etmiş bilginler de çıkmıştır. Astronomi, felsefe, tarih, edebiyat, incesanat ve diger alanlarda bilimin gelişmesine çalışmış, ansiklopedik bilgiye sahip bilginlerle birlikte, coğrafya biliminin ilerlemesinde görkemli etki bırakmış coğrafyaşünas bilgin ve gezginler de az değildir.

Zeynelabidin Ortadoğu-Önasya diyarında Zeynelabidin İbn Ahund İskender adı ile ün kazanmıştır. O karaların ve büyük denizlerin, okyanusların seyyahıdır. Mezopotamya, İran Küçük Asya yaylaları, Orta Asya, Arabistan sahraları, Sudan savanları, Seylan, Hind diyarı, Hindiçin ormanları, Nil ırmağının orta ve aşağı çığırları, Parapamiz, Kuhi Baba, Hindikuş, Tiyan Şan, Himalaya, Pamir, Süleyman, Zagros gib çetin dağ silsilelerini aşması, Habeşistan dağlarına kalkması… eserlerini okuyanlarca bilinmektedir. Gezdiği yerler toplamı, ardı ardına eklense 60 bin kilometre eder ki, bu, Ekvator dairesinden bir yarım defa çoktur.

Zeynelabidin , gezdiği ülkeler ve halklar hakkında derin bilgi derleyip toplamıştır. Ziyaret ettiği ülkeleri dört büyük eserinde anlatmıştır:

1. **Riyazüs-Seyahe** : Yolculuk Bahçeleri,
2. **Hedayigüs – Seyahe** : Yolculuk Bağları,
3. **Bustanus-Seyahe** : Yolculuk bostanı,
4. **Keşfül-Maarif** : Marifetlerin bulunuşu.

Gezgin, ayrıca başka eserler de kaleme almıştır. Divanı vardır; şiirlerden ibarettir. Mevlana Celaleddin Rumi 'nin Mesnevi'sine derin mezmunlu bilimsel tanıtım- mukaddime yazmıştır.

Zeynelabidin Şirvani'nin seyahatlerini güzergah (marşrut) düzenine göre ele alabiliriz.

Birinci güzergah: Bağdat, Irak-ı Acem, Gilan, Talış, Mugan, Şirvan, İran Azerbaycanı, Horasan, Herat, Kabil, Pakistan, Hind diyarı, Bangladeş, Siyam ve Maçin adaları, Seylan, Sind, Multan, Keşmir, Bedehşan, Batı Tibet, Pamir, Türkistan, Yarkend, Tiyan Şan, Taşkent, Buhara, Toharistan, Tuan, Horasan, Fars Eyaleti.

İkinci güzergah : Şiraz, Darab, Bender Abbas limanı, Hürmüz Boğazı, Umman Körfezi, Muskat, Basir Adaları, Hadramut, Yemen, Babül Mendeb, Habeşistan, Sudan, Cidde, Hiaz, Mekke, Medine, Yenbu limanı, Kızıl Deniz yolu ile

Guseyre limanı, Gıne, Nil, Kahire, Port Said, Sina Yarımadası, Ürdün, Filistin, Lübnan, Suriye Irak.

Üçüncü üzergah : Bağdat, Diyarbekir, Karaman, Aydın, Bahri Ehzer (Atlas Okyanusu), Ege Adaları, Balkan yarımadası, Akdeniz, Ege Denizi adaları, Rumeli, İstanbul, Anadolu, Azerbaycan, Tahran, Hemedan, İsfahan, Kirman, Şiraz.

Dördüncü Güzergah : Şiraz, Buşir, İran ve Umman körfezleri, Arabistan Denizi, Aden Körfezi, Babül Mendep Boğazı, Kızıl (Kırmızı) Deniz, Cidde.

ZEYNELABİDİN BİR ŞEHRİ NASIL ANLATIRDI:

Şirvani, bir şehri coğrafyaşünas gözüyle inceler, bir şarkiyatçı özeniyle araştırır, halkının nasıl yaşadığını bir folklorcu, bir etnograf kalbiyle görürdü. Örneğin , Gence şehri hakkında şöyle demekte ve diger şehirleri de anmaktadır : “ Gence büyük ve gözel bir şehirdir. Aran’ın en güzel şehirlerinden hesap olunur. Beşinci iklime dahildir. Suyu tadlıdır. İklimi hoş ve yeri nisbeten düzcedir. Gence’nin ahalisi Türk dilinde danışır ve çoğunluğu Şiidir. Hristiyanlar da vardır. Hepsinin yüzü ak ve gözeldir. Bir neçe şeher vardır ki, onlar bütün şeherlerden gözelliyi, guruluşu, ab-havası ile üstündür. Birincisi Gence’dir. Ondan sonra İran’da İsfahan’dır. Horasan’da Merv ve Tus şehirleridir.”

Onun kaleminden bir de Bakı şeherini okuyalım : “ Bakı’ya…iklimine göre Badkube denir, ona göre ki, çok zaman o topraktan külek (yel) eksik olmaz. Bazen öyle külek eser ki, oranın hayvanat ve yapılarına büyük zarar değer. Buna göre de bu şeherin evlerini yonulmuş taşlardan dikmişler ve damlarını gırlamışlardır. Su orada azdır, fakat temiz ve gözeldir. İklimi sıcak havaya eğilimlidir. Toprağı kumludur. Denilene göre, Enuşirvan’ın diktirdiği yerlerdir. Surları ise Şirvan Şahları tarafından çevrilmiştir. Orada üç bin kadar ev vardır. Yakınlığında ise birçok köy yerleşir. Şeherin çevresinde hiçbir bağ ve ekin yeri yoktur.”

Gezginimizin İzmir hakkında ne yazdığına bakalım : “ İzmir böyük şeher ve limandır. Akdeniz’in (Ege) kenarında salınmıştır. Şimal tarafdan bir kadar bağlıdır. O biri tarafdan açıkdır. İzmir limanı Avrupa şeherleri semtinde olduğundan ehalisinin ekseriyeti Avropalılardır. Ona göre de ehl-i Rum oraya “Gavur İzmir” derler. Burada yirmibine yakın ev vardır. Şeherde dövlet adamları ve tecimenler yaşar. İzmir abad limandır. Yedi ülkenin malları, Şam, Rum, Merakeş, Elcezair ehli ve Avropalılar orada çoktur. İzmir’in dövlet ve serveti metah ve kumaşları hakkında ne kadar yazsan şişirtme deyil.”

İSTANBUL

Seyyah Şirvanî, Türkiye’de ister ahali isterse de ziyalılar ve hükümet başçıları tarafından büyük saygı ve ihtiramla karşılanır.

1827 (Hicri 1242) yılında Zeynelabidin , eski adının Güstenteniyye oluğunu belirttiği İstanbul’da üç aydan çok yaşamıştır. “ İslambul şeheri azametli, ahalisinin çokluğu büyüklüğü, imaretlerinin gözeliği ile meşhurdur. İslambul alçak dağ ve

tepelerin arasında yerleşmiştir. Osmanlılar burayı özlerine payitaht etdiler ve şeherin abadlığına çalışdılar. Burada ikiyüz bin ev vardır. Onların çoğu üç katlı ve iki tarafdan pencerelidir. Evlerin bir tarafının pencereleri küçe, pazar, dışarı ve deniz semtedir. Öbür pencereler ise evin hayatına açılır. Şeherin evleri gözel üslupla tahtadan tikilmişdir. Lakin padişah evleri, saraylar, medreseler, mescid ve kervansaraylar taştan, kerpiçten tikilmiş, demir ve mis (bakır) ile möhkemlendirilmiştir."

O, burada birçok adalarla, o cümleden Ahmed Paşa adlı büyük rütbeli bir kişi ile, Yusuf Paşa, Şeyhülislam Dürrizade Efendi ve başka hükümet adamları ile tanış olup tez tez görüşür. Ahmed Paşa ile dostlaşır. Bir gün Ahmed Paşa öz evinde büyük bir meclis düzeltir. Seyyah da davet edilir. Şirvanî, bu meclisteki sohbetinde der ki: " Akıl insan için en büyük nimettir. Akıl hakikattır. Akıl hakikatten kenara çıkmamalıdır. O, yalana düşmandır. Akıl insan için en güzel bezektir. Akıl sahibi olan herhangi bir şahıs bütün ayıplardan uzak olur. Her şeyin anlamını yalnız akılla derk etmek, pisi yahşiden akılla seçmek mümkündür. Akıl insan için sağlam bünövredir (temel, bingi) . Akıl mülküne sahip olan şahıs dünyayı olduğu gibi görür. İnsan, aklı vasıtasıyla özünü binbir beladan koruyabilir. Her bir çetin meseleyi akıl ve temkinle halletmek mümkündür.

Şirvanî, Osmanlı Devletinin baş veziri Kör Yusuf Paşa ile tanış olmuş ve onunla birçok kez görüşmüştür. Padişah Sultan 2. Mahmud Han bir davet verir. Şeyhülislam Dürrizade Efendi'nin de hazır bulunduğu toplantıda Padişah, seyyahımıza bir öneride bulunur. " Ben isterim ki, sen Dersaadet'te kalıp bir süre dinçleşesin. Sonra burada okul açıp öz İslam kardaş ve oğullarına görüp bildiklerini, seyahatlerini öğretesin. Hiçbir şeyden ihtiyacın olmayacak seni tamam te'min edecektir."

Padişah Mahmud Han'ın önerisi güzeldir, hoştur, onurlandırıcıdır. Ancak, seyyahımız sabit bir hayat yaşayacak insan değildir; daha gezilecek çok yer vardır. Yenilikçi, reformcu sultanın önerisini O, kabul etmez, nezaketle reddeder.

ÜÇLÜ : Hava, su, toprak…

Hacı Zeynelabidin Şirvanî, Herat şehri dolaylarını anlattıktan sonra, güzelliklerine vurgunluğunu dile getirir ve ölümsüzlüğün formülünü verir :

Horezmin suyu, İsfahan'ın toprağı ve Herat'ın havası…

Bu, üç unsur bir araya gelse, aynı alanda buluşsa, orada insan ölmezmiş.

TEŞEKKÜR

" Geniş dünya görüşüne, sağlam iradeye, olağanüstü belleğe, derin bilgi ve inceleme gücüne sahip Zeynelabidin Şirvani'nin eserleri tarihî-coğrafî kaynak olarak

değerli, eşsiz ve benzersizdir. Bir rastlantı değildir; çağının bilgin ve sanatçıları gibi Şirvani de eserlerinde hikmetamiz, müdriklikle söylenilmiş kelamlara geniş yer ayırmıştır. Onun eserlerindeki nasihatli sözler, aforizmalar, tarihî, coğrafî, etnografik materyaller, pedagojik düşünceler öz teravetini daima koruyacaktır."

Hacı Zeynelabidin Şirvanî'yi Türk kamuoyuna tanıtan Nureddin Keremoğlu Keremov'a minnet ve şükran duygularımızı dile getirerek yazımıza son veriyoruz.

Keremov, Keremoğlu N. 1977. Gırh İl Seyahatde. 184 sayfa.
Azerbaycan Dövlet Neşriyatı.
Bakı.

KİTAP TANITIMLARI ve REKLAMLAR

"TÜRK BİRLİĞİ PROJESİ"

Türk demek, dil demektir. Milliyetin çok bariz vasıflarından birisi dildir. Türk milliyetindenim diyen insanlar, her şeyden önce mutlaka Türkçe konuşmalıdırlar. Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz. M.Kemal Atatürk Mustafa Kemal Atatürk Diyor ki : " Bugün Sovyetler birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağına kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya – Macaristan parçalanabilir, ufanalabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuz idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir, kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak Dil bir köprüdür… inanç bir köprüdür… Tarih bir köprüdür… Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (soydaş Türk kardeşlerimizin) bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli." " Türk birliği'nin bir gün hakikat olacağına inancım vardır. Ben görmesem bile gözlerime dünyaya onun rüyaları içinde kapayacağım. TÜRK Birliği'ne inanıyorum. Onu görüyorum. Yarının tarihi yeni fasıllarına TÜRK birliği ile açacak. Dünya sükununu bu fasıllar içinde bulacaktır. Türklüğün varlığı bu köhne aleme yeni ufuklar açacak. Güneş ne demek, ufuk ne demek o zaman görülecek. Hayatta yegane varlığım ve servetim Türk olarak doğmamdır.

Kitap isteme: Yrd. Doç. Dr. Elnur Hasan MİKAİL, e-posta: emikail@turansam.org